

Ніжинський державний університет
імені Миколи Гоголя

ЛІТЕРАТУРА ТА КУЛЬТУРА ПОЛІССЯ

Випуск 38

*Регіональна історія та культура
в сучасних дослідженнях*

Ніжин – 2007

УДК 821. 161. 206+94/477/"9"
ББК 83. 3/ 4 Укр. / 5+63. 3/ 4 Укр. / 52
Л 64

Збірник друкується за рішенням Вченої ради Ніжинського державного університету ім. Миколи Гоголя
Протокол №10 від 29.06.2007 р.

Постановою ВАК України збірник включено до переліку наукових видань, публікації яких зараховуються до результатів дисертаційних робіт із філології (Бюлетень ВАК України. – 1999. – №4. – С. 50) та історії (Бюлетень ВАК України. – 2000. – №2. – С. 73)

Збірник засновано у 1990 р. проф. **Самойленком Г.В.**

Редакційна колегія:

відп. редактор і упорядник –
докт. філол. наук, проф. Г.В.Самойленко;
з філології:

докт. філол. наук, проф. Н.М.Арват; докт. філол. наук, проф. О.Г.Астаф'єв; докт. філол. наук, проф. Н.І.Бойко; докт. філол. наук, проф. З.В.Кирилюк; докт. філол. наук, проф. О.Г.Ковальчук; докт. філол. наук, проф. П.В.Михед; докт. філол. наук, проф. А.Я.Мойсієнко;

з історії:

докт. істор. наук, проф. М.К.Бойко; докт. політ. наук, проф. О.Д.Бойко; докт. істор. наук, проф. А.О.Буравченков; докт. істор. наук, проф. В.М.Даниленко; докт. істор. наук, проф. В.О.Дятлов; канд. істор. наук, доц. О.Г.Самойленко; канд. істор. наук, доц. Є.М.Страшко; докт. істор. наук, проф. Л.В.Таран; докт. істор. наук, проф. Ю.І.Шаповал;

з мистецтвознавства:

канд. мистецтв., доц. Г.І.Веселовська; канд. мистецтв., доц. Л.О.Дорохіна; докт. мистецтв., проф. М.А.Давидов; канд. філософ. наук, доц. Л.Л.Матвеева; докт. мистецтв., ст. наук співроб. О.С.Найден; докт. мистецтв., проф. В.І.Рожок; докт. мистецтв., проф. В.В.Рубан, докт. мистецтв., проф., член-кор. АМН Ю.О.Станішевський; докт. мистецтв., проф. С.В.Тишко; канд. мистецтв., доц. О.Е.Чекан.

Л 64 Література та культура Полісся. Вип. 38: Регіональна історія та культура в сучасних дослідженнях / Відп. ред. і упорядник Г.В.Самойленко. – Ніжин: Видавництво НДУ ім. М.Гоголя, 2007. – 312 с.

ББК 83. 3/ 4 Укр. / 5+63. 3/ 4 Укр. / 52
© Видавництво НДУ ім. М.Гоголя, 2007
© Самойленко Г.В.

А.А.Карский

Академик Е.Ф.Карский в Нежине в 1918 году

Часть I. Отъезд из Петрограда

В Петербургском филиале Архива РАН, в папке "Командировки 1918 г.", а также в других делах, обнаружены документы, касающиеся затянувшейся поездки академика Е.Ф.Карского в трудные послереволюционные годы по местам, которые были близки ему с давних пор: в Нежине он получил высшее образование, в Киеве – защитил магистерскую диссертацию, в Минске – учился в Духовном училище и в семинарии, в Вильне – более семи лет учительствовал в мужской гимназии, в Варшаве – прошел путь от лектора русского языка до ректора Университета. Во всех этих городах академик вновь побывал в очень сложное время, когда рушился старый мир, когда ожесточение и вражда доходили до самых пределов. Поездку эту можно назвать просто фантастической – по бесстрашию, по непостижимой вере, что с ним, с академиком, и с его семьей ничего ужасного не случится. Документы, относящиеся к этой необыкновенной командировке, до сих пор не попадали в поле зрения исследователей и в настоящей статье публикуются впервые. Думается, они несколько прояснят один из наиболее сложных, драматических периодов жизни ученого.

Первый документ – собственноручное заявление академика. Написано оно чернилами на обычном листе бумаги. Орфография – старая, дореволюционная. Следует заметить, что в 1917 году с 15 апреля академик Е.Ф.Карский входил в Подготовительную Комиссию по упрощению русского правописания. Ее проект носил умеренный характер (например, сохранялись буквы ъ, и, і), однако в заседании Общего Собрания Академии Наук (13 мая 1917 года) большинством голосов был принят более радикальный вариант [1]. Тем не менее, в служебной и частной переписке ученые-филологи еще долго по привычке использовали прежние правила написания. В настоящей статье для упрощения все тексты приведены в современной орфографии.

*В Отделение Русского языка и
словесности Российской Академии Наук
Ордин. академика Е.Карского*

*Честь имею просить Отделение исходатайствовать мне
заграничную командировку с 15 мая по 1 сентября для занятий
в библиотеках Варшавы, Киева и Нежина. Со мною следует
жена Софья Николаевна Карская и дочь Наталья Евфимовна
Карская.*

11 апреля 1918 г.

Петроград

Е.Карский [2].

Каковы причины столь решительного желания уехать вместе с семьей? Их было несколько. Видимо, в конце марта или в начале апреля 1918 года внезапно выяснилось: старший сын, тридцатилетний Евгений Евфимович, морской офицер, бесследно исчез. Никогда, несмотря на долгие поиски, следы его так и не будут обнаружены. Это, разумеется, явилось сильнейшим ударом для родителей. Предполагать можно было что угодно, в том числе, конечно, ожидать и репрессий.

Вторая серьезная причина – в бывшей столице продолжалась неразбериха и усиливался голод. Многие крупные ученые спешно покидали Петроград, уезжали в родные места или просто куда-нибудь в глубинку, где проще было приобрести продукты питания. Этому отъезду не препятствовали, а напротив, всячески содействовали. Еще в начале года, до заключения Брестского мира, начала действовать Центральная коллегия по разгрузке и эвакуации Петрограда. Тогда уже канцелярия РАН была завалена просьбами об эвакуации. Однако Е.Ф.Карский в начале 1918 года увлеченно работал и, кажется, не помышлял об отъезде: судя по переписке с Н.М.Петровским, он собирается продолжить издание "Русского Филологического Вестника" [3], а 18 марта подготовил к печати статью "Белоруссия и Брестский мирный договор" [4]. В последнем абзаце сказано: "Когда будет опубликована упомянутая в ст. 3 мирного договора карта, надеемся поговорить об отторгнутых русских областях подробнее".

Однако продолжения статьи не последовало. Очевидно, намерение обезопасить семью, появившееся после исчезновения сына, резко поменяло планы.

Наконец, еще одна причина отъезда – это, несомненно, необходимость уладить имущественные дела в Варшаве, где на

съемной квартире, после спешной эвакуации в 1915 году, осталось многое, крайне необходимое ученому для работы: его личная библиотека, домашний архив, письменный стол... Этим и объясняется включение Варшавы в план заграничной командировки.

В Отделении русского языка и словесности Академии Наук не стали тянуть с решением вопроса. Заявление Е.Ф.Карского было сразу же рассмотрено, а на следующий день появился документ, отпечатанный на пишущей машинке:

В ПРАВЛЕНИЕ РОССИЙСКОЙ АКАДЕМИИ НАУК

12 апреля 1918 г.

№98

Отделение рус. яз. и слов, в заседании 11 апреля с. г. постановило командировать акад. Е.Ф.КАРСКОГО в Варшаву, Киев и Нежин для занятий в тамошних библиотеках, сроком с 15 мая по 1 сентября. Сообщая об этом, Отделение просит Правление исходатайствовать соответствующее разрешение на посещение названных городов, присовокупляя, что вместе с акад. Е.Ф.Карским едет жена его Софья Николаевна и дочь Наталья Евфимовна.

ПРЕДСЕДАТЕЛЬСТВУЮЩИЙ [5].

В результате академик Е.Ф.Карский получил "Удостоверение", которое очень любопытно как памятник сложной, переходной эпохи. Прежде всего, напечатано оно на бланке Непременного Секретаря Императорской Академии Наук, сверху украшено двуглавым орлом, но в стандартном тексте напечатанные слова "Императорскою", "Императорская" зачеркнуты и сверху от руки надписано "Российской", "Российская". В остальном же форма "Удостоверения" обычная, какая была принята еще с дореволюционных времен.

Ниже воспроизводится в общих чертах этот документ [6].

Императорская
АКАДЕМИЯ НАУК
Непременный Секретарь
28/15 мая 1915 г.
№870
Петроград

Отпуск.

Удостоверение.

Предъявитель сего, *ординарный академик
Евфимий Федорович Карский,*

командирован *Российской Академиею Наук на 3½ месяца с
15 мая по 1 сентября с. г. в Варшаву, Киев и Нежин для
научных занятий.*

(На обороте).

Российская Академия Наук обращается к правительственным, общественным и ученым учреждениям, а также и к должностным и частным лицам с покорнейшею просьбою не отказать

Е.Ф.Карскому

в просвещенном содействии как в пути следования, так и на местах при исполнении им возложенного на него Академиею научного поручения.

Непременный Секретарь

Ординарный Академик *Сергей Ольденбург*

За Правитель Канцелярии

Конференции *А.Петров*

Академик С.Ф.Ольденбург, высоко ценивший Е.Ф.Карского за его вклад в науку, помог решить и еще одну важную проблему. В "Личном деле" Е.Ф.Карского хранится черновик письма, явно подготовленного самим ученым, которое затем, перепечатанное на машинке, было отослано за подписью Непременного Секретаря [7].

№872.-28/15. V. 918.

В Петроградское Отделение Комиссариата Иностранных дел.

Российская Академия Наук, командировав для научных занятий на 3½ месяца (с 15 мая по 1 сентября сего года) в Варшаву, Киев и Нежин ординарного академика Евфимия Федоровича Карского, честь имеет просить разрешить ему вывезти с собой для пропитания, закупки научных книг и оплаты за хранение во время войны его библиотеки в Варшаве – денег в ассигнациях старого образца в количестве до девяти тысяч рублей. С ним следует его жена София Николаевна и дочь Наталья Евфимовна.

О последующем решении прошу сообщить мне в возможно непродолжительном времени,

Н.С. Акад. Сергей Ольденбург

Итак, к концу мая 1918 года всё было готово к длительной заграничной командировке. Она затянулась, если не считать редких наездов в Петроград, более, чем на два года. Характерно, однако, то, что эмигрировать в какую-нибудь спокойную, нейтральную страну явно не входило в планы академика. И не потому, что на Западе все еще продолжалась Мировая война. Он не мыслил себя вне стихии родного белорусского языка, его капитальный научный труд "Белорусы", итог всей жизни, не был завершен, оставалось издать части 2 и 3 последнего третьего тома. А еще он был горд тем, что он – академик Российской Академии Наук.

Источники информации:

1. Петербургский филиал Архива РАН (ПФА РАН), ф. 9, оп. 1, ед. хр. 1058. 1-е приложение к протоколу VII заседания ОС АН 13 мая 1917 года.
2. ПФА РАН, ф. 9, оп. 1, ед. хр. 1076, л. 20.
3. ПФА РАН, ф. 292, оп. 2, ед. хр. 110, письма Н.М.Петровского от 20 (7). II. 1918 и 2. IV (20. III). 1918 с пометками Е.Ф.Карского.
4. Международная политика и мировое хозяйство. – 1918. – №2. Эта же статья, с несущественными разночтениями, напечатана в журнале "Чырвоны шлях". – 1918. – №3. – 4, 25 августа.
5. ПФА РАН, ф. 9, оп. 1, ед. хр. 1076, л. 19.
6. ПФА РАН, ф. 2, оп. 17, ед. хр. 132, л. 22.
7. ПФА РАН, ф. 2, оп. 17, ед. хр. 132, л. 23.

Академик Е.Ф.Карский в Нежине в 1918 году

Часть II. Из записок академика

В Петербургском филиале Архива РАН обнаружена записная книжка академика Е.Ф.Карского с записями, относящимися к 1918–1920 годам [1]. Само по себе существование такой книжки – событие, уникальное явление. Евфимий Федорович никогда не вел дневников, не принимался он и за написание мемуаров. Научные отчеты его о поездках и выполненных работах всегда деловиты, касаются только исследуемых вопросов. И в различных автобиографических анкетах, которые ему приходилось заполнять по необходимости, он неизменно сух и лаконичен. К счастью, в записках 1918–1920 годов академик несколько отошел от обыкновенного своего лапидарного стиля.

Что из себя представляет записная книжка? Одна ее сторона 135 мм, другая – 95 мм. Она не очень толстая, всего 57 страниц. Обложка серая, из тонкого картона. На титульном листе напечатано уже по новой орфографии:

ЗАПИСНАЯ КНИЖКА
Российской Академии Наук
Расписание заседаний
1919

Фактически это ежедневник на весь год, который, видимо, получили все действительные члены академии. Список их, по старшинству избрания, можно обнаружить на обороте страницы 10. А на первых страницах – календарь и запланированные даты всех заседаний Общего Собрания (ОС) и Отделения русского языка и словесности (ОРЯС). Е.Ф.Карский, видимо, получил эту книжку в Академии Наук, когда при первой возможности выехать из Минска в Петроград, в декабре 1918 года, прибыл на Общее Собрание академиков.

До сих пор материалы из этой записной книжки никем не изучались. Вообще никаких сведений о ней в научной литературе не было, и настоящая публикация фрагментов – первая.

В книжке можно обнаружить адреса и телефоны разных лиц, хозяйственные записи, перечень статей и заметок, опубликованных ученым в белорусской прессе в 1919–1920 годах, подсчет гонораров за них, цены на продукты... Но, несомненно, наибольший интерес представляют записи обо всём, что произошло с академиком после его отъезда из Петрограда в июне 1918 года. Озаглавлены они так: "Отчет о командировке 1918/9 г. (Материалы)". То есть Евфимий Федорович, озаботившись тем, что ему придется представить отчет о своей затяжной командировке, принялся восстанавливать события, встречи, разговоры, короче, записывал всё, что мог припомнить. Получился как бы черновик будущего отчета, замечательный тем, что в нем не отсеяны мелкие детали, интересные сейчас, почти век спустя, подробности. Записи начаты на чистой, оборотной стороне листа 13 и затем идут непрерывно, прямо по графам ежедневника, на протяжении 25 листов.

Записи нельзя назвать дневником. Но по стилю – это и не отчет. Это непосредственное свидетельство эпохи.

Приведу фрагменты из начала:

Весной 1918 г. в Петрограде особенно сильно начал давить себя чувствовать голод. Хлеба стали отпускать по 1/4 ф., затем по 1/8 на человека, а случались дни, что и таких отпусков не бывало. Картофеля тоже не было, и другие продукты стали постепенно исчезать. Лицу, живущему только на свое жалованье, решительно стало невозможно существовать. Мы с женой и дочкой сильно похудели: у меня убыло в весе 1½ пуда; раз даже со мной приключился обморок на улице. Ясно стало, что дольше оставаться в Петрограде невозможно...

В виду такого положения дела у меня созрела мысль отправиться в научную командировку для занятия в библиотеках Варшавы, Киева и Нежина. В последнем городе предполагалось прожить подольше, чтобы подкормиться. В Совете и Правлении Академии Наук командировка не встретила никаких затруднений...

Далее Е.Ф.Карский вспоминает о трудностях, возникших с получением заграничного паспорта и разрешений на проезд в Польшу и Украину. Но неожиданно всё легко разрешилось.

В это же время через Оршу началось большое движение из Петрограда в Украину малорусов, которые легко пропускались германской миссией. Я решил обратиться за содействием в украинский консулат. И действительно: консул Веселовский исхлопотал для меня пропуск в Украину через Курск.

Запасшись разными разрешениями от банковского комиссара Крестинского на провоз с собою денег до 8000 р., от комиссариата торговли и промышленности – на провоз золотых часов, брошек и колец, а также вещей в 3-х чемоданах, мы и двинулись в делегатском вагоне через Москву в Курск. Это было 9 июня.

Опустив рассказ о трудностях пути, пересадках, досмотрах, пересдаче багажа, стрельбе на вокзалах, сразу попадаем на тогдашнюю границу.

Предстоял переезд через нейтральную полосу на лошадях. Ехать приходилось около 10 верст, на что понадобилось часа два. Наконец мы в Кореневе, в первой станции на Украине, где уже стояли немецкие дежурные, а в поездах были немецкие кондуктора, впрочем, вместе с русскими. Никаких пропусков никто не спрашивал; не производили досмотра багажа; никто не

интересовался тем, кто и куда едет. Одно только было отличие – постепенно появлялся хлеб и вообще провизия. Мы взяли билеты до Нежина. В Ворожбе накупили белого хлеба и мяса вдоволь, но ели с осторожностью, боясь заболеть после продолжительной голодовки. Вскоре мы оказались на ст. Нежин, где и решили сделать первый продолжительный привал с целью обстоятельного кормления и составления плана выполнения задач командировки.

Нежин – место моего высшего образования, где я впервые обстоятельно познакомился с Украиной. Хотелось посмотреть, что случилось с этим богатым городом и его Историко-филологическим институтом через 33 года; кроме того, нужно было навести кой-какие справки и в богатой институтской библиотеке. Итак, подражая Пушкину, я могу сказать:

Вновь я посетил тот уголок земли,

Где я отшельником провел четыре года незаметных.

Но неузнаваем стал Нежин и особенно институт. С внешней стороны город изменился к лучшему: разрослась сеть мостовых, явились новые сады и скверы; пятиверстная дорога с вокзала представляет из себя сплошной бульвар, на котором даже сохранились рельсы для конки: много новых домов. Но институт... Бедный институт! Он в полном упадке. Заборы обветшали и местами разворочены; пирамидальные тополи исчезли; сквер перед главным зданием почти весь вырублен; сильно пострадал и институтский парк, лишившийся по крайней мере половины своих деревьев. Всюду грязь. На дворе устроены как бы огороды. В парке пасутся лошади, дорожки не чищены. Главное здание с сильно пострадавшей штукатуркой и с разбитыми в значительном количестве окнами. Другие здания в подобном же состоянии: баня и прачешная совершенно закрыты. Тяжело стало на душе при виде этого разорения мне, который жил в Институте в эпоху его процветания при Лавровском...

Внутренний вид Института оказался не лучше наружного. Изучать его пришлось детально, т. к. мы остановились временно в квартире директора: еще в начале 1918 г. Козловский приглашал нас заехать к нему и по этому предмету вошел даже в сношение с графом Мусиным-Пушкиным, почетным попечителем Института. Граф разрешил поселиться в его квартире, но она была занята классами и доведена до обнищания, а затем и окончательно опустошена вследствие пожара.

Имеется в виду, наверно, пожар, который возник в ночь с 17 на 18 июня 1918 года. Сперва загорелась кладовка, затем огонь перебрался на другие помещения. Хотя загорание и было быстро ликвидировано, убытки оказались велики: пострадал архив Гимназии Высших Наук, мебель гоголевских времен [3].

Заняли одну комнату в директорской квартире, где временно была поставлена графская мебель. Скоро стало видно, что мы в тягость Козловским... Поэтому через месяц переехали на частную квартиру к И.Г.Турцевичу, белорусу-земляку. У него устроились хорошо; обедали на стороне. Провизию для завтраков добывал я на рынке, где знакомился с народной речью.

Живя в Нежине, Е.Ф.Карский узнал, что предпринимаются шаги по открытию в Минске университета. Для этого была создана комиссия во главе с известным историком, профессором М.В.Довнар-Запольским, проживавшим тогда в Киеве. С этого момента начались частые поездки Е.Ф.Карского из Нежина в Киев, где в то время собрались многие представители белорусской интеллигенции.

Далее в "Отчете о командировке 1918/9 г." читаем:

...Наладить дело было предложено мне. Такие же приглашения я получил и из Минска от минских деятелей, которые только теперь узнали, где я нахожусь... В это же время прибыла из Минска в Киев делегация с А.Луцевичем во главе для переговоров о товарообмене с Украиной ("Белорусская торговая палата") и об установлении более прочной политической связи с Украиной. Пригласили и меня в качестве ученого эксперта по вопросу об этнографических границах Белоруссии.

Поскольку отведенное для командировки время заканчивалось, а забот оказалось очень много, да и разрешение на проезд до Варшавы академик еще не получил, пришло решение – продлить командировку. В Петербургском филиале Архива РАН хранится письмо Е.Ф.Карского из Нежина [2]. Ранее оно не публиковалось, поэтому приведу его полностью.

В Отделении Русского языка и словесности Российской Академии Наук.

Три раза (в мае, июне и августе) я уже обращался к германским властям о разрешении мне пропуска в Варшаву для научных занятий в библиотеках этого города, но до сих пор не получал не только пропуска на проезд, но и ответа на мои прошения.

Не имея пока основания в такой медлительности германских властей (Петрограда, Нежина и Киева) усматривать отказ на мои прошения, я решил еще ждать некоторое время. Вследствие этого честь имею просить Отделение продлить мне командировку до 15 октября сего года.

Ордин. акад. Е.Карский

22 августа 1918 г.

г.Нежин Черн. г.

Институтская площ. 2.

Командировка была продлена. Из общения с представителями "Белорусской торговой палаты" Е.Ф.Карский почерпнул много полезного. Он пишет в своем "Отчете":

В одном несомненно хорошо осведомили меня делегаты – это о положении дел в оккупированной немцами Белоруссии и указали мне на возможность получить в Минске давно желанный мною пропуск в Варшаву... Ясно было, что в Украине дольше сидеть не следует, а нужно направляться в Минск, где хотя жизнь и была дороже, но зато предстояло больше деятельности... В Минск тянуло желание и повидаться с многочисленными родными и знакомыми, а также навестить те места, где я провел детство и получил среднее образование.

Отдохнув от Киевских поездок, куда я был вызываем многочисленными телеграммами то по вопросам Минского университета, то по вопросам делегации, и получив от Нежинской немецкой комендатуры пропуск в Минск, я, ликвидировав свои дела в Украине, сложился и направился в Минск.

Интересно проследить, как развивались события в Нежинском Историко-филологическом Институте после отъезда академика. Вскоре И.П.Козловский, в связи с болезнью, передал управление учебным заведением профессору И.И.Семенову, который назначил на 26 декабря 1918 года выборы директора. В ходе дебатов профессор И.Г.Турцевич предложил кандидатуру Е.Ф.Карского, заявив, что он не только выдающийся ученый, но также обладает и большим опытом руководителя, поскольку в течении пяти лет являлся ректором Варшавского университета. Правда, продолжал Турцевич, Карский уехал в Минск заниматься организацией университета, но, возможно, ситуация изменилась, и он теперь готов будет выставить свою кандидатуру на пост директора института.

После оживленной дискуссии состоялось голосование. Результаты были таковы: академик Е.Ф.Карский получил 5 голосов, профессор П.В.Тихомиров – 3 голоса, профессора И.И.Семенов и В.И.Резанов, а также доцент Г.А.Максимович – по одному голосу. Трое последних сняли свои кандидатуры. После чего было принято единогласное решение: связаться с академиком Е.Ф.Карским для того, чтобы выяснить – желает ли он занять место директора [4].

Однако в записной книжке академика нет никакого упоминания об этом предложении. Возможно, оно просто не было получено. Но и без того завершение 1918-го и начало 1919-го года сложились для ученого очень непросто. В Варшаве он нашел своё имущество в плачевном состоянии: ценные книги расхищены, обширная переписка по "РФВ", лекции, карточки с выписками разбросаны по полу, смешаны с золой и углем, сожжены. После ухода немцев из Минска появилась возможность поехать в Петроград. В записной книжке читаем:

Впервые я отправился в Пгр в начале декабря. Ехать было очень трудно, но все-таки удалось благополучно добраться до Петрограда, и кстати. В Академии состоялось постановление общего собрания лишать содержания тех академиков, которые не являются в Пгр и не прибудут до конца декабря. Следующие мои поездки в Петроград состоялись в январе 1919 г., марте и мае. Я не только участвовал в общих собраниях, но был на заседаниях и Отделения р. яз. и сл. Получил продление командировки еще на три месяца...

А в Нежине тем временем одна власть сменяла другую. Страна скатывалась в хаос гражданской войны. Таким образом, как видим, академику Е.Ф.Карскому не суждено было в то бурное, нестабильное время возглавить институт, который он некогда блестяще закончил и который всегда вспоминал с большой теплотой.

Источники информации:

1. ПФА РАН, ф. 292, оп. 1, ед. хр. 107,
2. ПФА РАН, ф. 9, оп. 1, ед. хр. 1076, л. 11.
3. Самойленко Г.В., Самойленко О.Г. Ніжинська вища школа: сторінки історії. – Ніжин, 2005. – С. 199.
4. Там же. – С. 198–199.

**Единство противоположностей как одна из черт поэтики
Н.В.Гоголя ("Мёртвые души")**

В предложенной статье мы исходим из широкого понимания поэтики как представляющей собою "науку о формах, видах, средствах и способах организации художественного текста" [1], в том числе прозаического. Наш вопрос касается одного из способов построения микротекста, связанного с каким-либо сюжетным эпизодом. По отношению к произведениям Гоголя этот вопрос затрагивался частично в широко известной работе Ю.Манна [2]. Мы остановимся на одной из особенностей структуры гоголевского текста, связанной с логико-психологической стороной построения микротекстов, отражающей авторское отношение к предмету описания.

Единство противоположностей – один из законов диалектики, выведенный человеком на основе осмысления взаимосвязи явлений окружающей действительности. Этот метод описания и анализа жизни человека, природы, событий и мн. др. используется в художественном тексте для раскрытия и комментирования различных фактов, явлений, событий, человеческих поступков, характеров и т.д. – в целом как логико-психологический подход, реализующийся в разных формах изложения: описания, повествования, размышления, характеристики персонажей, в диалогах и т.д. Применительно к построению художественного текста метод единства противоположностей является одновременно способом осмысления и раскрытия явлений действительности в авторском понимании, и в то же время он – способ осмысления и раскрытия авторского замысла читателем.

Единство противоположностей используется широко в разговорной речи, на этой основе сформировалось немало устойчивых оборотов: ходит туда – сюда, смотрит снизу вверх (сверху вниз), оглядел меня с ног до головы, бегаёт взад и вперед, работает с утра до вечера и мн. др. В каждом из этих устойчивых выражений кроется смысл, содержащийся в охвате названных "полюсов" как всего единого целого.

Обращаясь к поэме Н.В.Гоголя "Мёртвые души", мы усматриваем в этом речевом явлении авторский художественно-образительный метод. Самое главное смысловое сопоставле-

ние в данном произведении – "живое и мёртвое". В тексте оно реализуется в отношении крестьян (покупаются мёртвые души как живые люди), но в подтексте это противопоставление понимается в отношении к помещикам и чиновникам города NN: живые люди с омертвевшими (застывшими) душами. Это противопоставление живого и мёртвого вызвало в своё время горячий отклик в среде демократически настроенного общества и к настоящему времени оно достаточно описано [3]. Этой стороны вопроса (как и в чем проявилась мёртвенность душ Коробочки, Манилова и др.) мы здесь касаться не будем. Мы остановимся на данном вопросе на уровне авторского художественно-изобразительного приема (можно сказать – и метода) построения текста (микротекста).

Прежде всего отметим, что метод (прием) единства противоположностей служит для двусторонней характеристики чего-либо (кого-либо). Он служит автору для показа нечто целого, состоящего из сочетания полярных признаков, а также как нечто среднее между двумя полюсами или крайностями (1–2). Напр. 1). **Многие дамы** были хорошо одеты и по моде, **другие** явились во что Бог послал в губернский город [4, с. 12]. Данные ряды противоположностей характеризуют общество в целом.

2). "...господин не так чтобы **стар**, но и не слишком **молод**", "не так чтобы **толст**, но и не слишком **тонок**", "не **красавец**, но и не **дурной наружности**". – Здесь ряды противоположностей дают описание Чичикова, отмечающее среднее между двумя крайностями.

Единство противоположностей служит также созданию комического (дядя **Миняй** и дядя **Митяй**), выражению авторской иронии ("заказал себе **лёгкий ужин**, состоящий только в **поросёнке**") и мн. др.

Единство противоположностей может выражаться лексически (**тоненькие** и **толстые**), словообразовательно (напоказ всем **знакомым** и **незнакомым**) и контекстуально. – "Они положили наконец потолковать окончательно об этом предмете и решить, по крайней мере, что и как им делать...и что такое он именно, такой ли человек, **которого нужно задержать и схватить как неблагонамеренного**, или же он такой человек, **который может сам схватить и задержать их всех как неблагонамеренных**" [4, с. 196]. В последнем случае выражается авторская ирония по поводу тупости чиновников.

На единстве противоположностей построена картина превращения грозного начальника "Прометея" в ничтожество (умение

перевоплощаться в общении с людьми разного уровня: – "... то он **Прометей**, а перед дверью начальника **"куропаткой такой спешит, что мочи нет"** [4, с. 48].

Единство противоположностей представлено во всех речевых формах: описании, повествовании, рассуждении (размышлении) и в диалогах. Особенно характерно это явление в размышлениях. Таковы размышления Чичикова над списками мёртвых душ ("**...сыновья** ли у тебя или шестеро **дочерей**", "**весельчак** ты был или **хмурый, как сентябрь**"), размышления чиновников ("думают не о том, чтобы **не делать дурное**, а о том, чтобы говорили о том, что **они не делают дурное**") [4, с. 246], (имеется в виду приращение своих сумм за счет отечества). Особенно богаты противопоставлением авторские размышления по различным поводам. Так, о бестолковости прислуги пишется: "У этого класса людей есть весьма странный обычай. Если его **спросить прямо** о чем-нибудь, он никогда не вспомнит... и скажет, **что не знает**, а если **спросить о чем другом**, тут-то он и **приплетет его и расскажет с такими подробностями**, о которых знать не захочешь [4, с. 196].

К ироническим рассуждениям относятся различные раздумья о бытовых фактах. Так, почему не чинят протекающие крыши: "...в **дождь** избы не кроют, а в **ведро** и само не каплет" [4, с. 111]. Сюда же относится рассуждение автора об особенностях Руси: "на Руси все любит скорее **развернуться**, чем **съёжиться**" [4, с. 119].

Нередко размышления Чичикова, связанные с какой-либо оценкой, чувством, впечатлением, совпадают с размышлениями автора. Таково размышление Чичикова о возможном будущем прекрасной молодой блондинки: "Из неё можно сделать **чудо**, а может выйти **дрянь!**" [4, с. 92]. "Везде поперёк каким бы то ни было **печалям**... весело промчится блистающая **радость**, как иногда **блестящий экипаж с золотой упряжью** ... вдруг неожиданно пронесётся мимо какой-нибудь **заглохшей, неведомой деревушки** ..." [4, с. 91]. Отметим и размышления Чичикова при виде Плюшкина: "**Ой баба, ой нет!**" [4, с. 113] и авторское уточнение: "Перед ним стоял не **нищий**, перед ним стоял **помещик**" [4, с. 116]. О Коробочке: "Точно ли Коробочка стоит **так низко** на бесконечной лестнице человеческого совершенствования? Точно ли так велико пространство, отделяющее её от сестры её, **недосягаемо огражденной стенами аристократического дома?**" [4, с. 57].

Единство противоположностей может составлять единое целое. – "Он вскоре погрузился весь в него **телом и душой**" (полностью) – состояние Чичикова после маниловского подарка. "Как ни был он **степенен и рассудителен**, но тут чуть не произвел **скачок по образцу козла** [4, с. 28].

Исследование противопоставления в авторских описаниях вскрывает контрастность общего вида. Так, противопоставление дано в описании общего вида гостиницы, её общей залы для приезжих. – "**Наружный фасад** гостиницы отвечал её **внутренности**: она была очень длинна, в два этажа; **нижний** не был ощекатурен и оставался в тёмно-красных кирпичиках...; **верхний** был выкрашен вечною жёлтою краскою" [4, с. 6]. – У читателя возникает общий вид заурадной провинциальной гостиницы. Общая зала гостиницы: "...те же стены, выкрашенные масляной краской, **потемневшие верху** от трубочного дыма и **залоснённые снизу** спинами разных приезжающих" [4, с. 7]. Объединение низа и верха создаёт общий вид помещения, подтверждающий глубокий провинциализм города, хотя и стоящего "недалеко от двух столиц" [4, с. 8]. Еще один показатель провинциализма (с иронией). – "Магазин с картузами и фуражками и надписью "**Иностранец Василий Федоров**" [4, с. 9].

Единство противоположностей нередко и в речи персонажей, особенно при выражении противопоставления, что связано с каким-либо недовольством, с оправданием каких-либо действий и т.п. – Так, Плюшкин жалуется Чичикову: "**Прежде**, бывало, полтиной отделаешься, ... а **теперь** целую подводу круп да и красную бумажку прибавь, – такое сребролюбие!" [4, с. 123]. Чиновник оправдывает своё взяточничество многодетностью семьи. – "Тебе, разумеется, сполгоря, у тебя **один сынишка**, а тут, брат, Прасковью Фёдоровну наделил Бог такой благодатью, **что год, то и несет либо Праскушку, либо Петрушку, тут, брат, другое запоешь!**" [4, с. 197].

Единство противоположностей используется при характеристике людей. Наиболее ярко это представлено в характеристике **толстых и тонких**. – "Мужчины здесь, как и везде, были двух родов: одни **тоненькие**, которые всё **увивались около дам**. Другой род мужчин составляли **толстые**, или такие же, как Чичиков, т.е. не так чтобы слишком **толстые**, однако же и не **тонкие**. Эти, напротив, косились и **пяtilись от дам** и посматривали только по сторонам, не расставлял ли где губернаторский

слуга зелёного стола для виста" [4, с. 13]. Автор подробно описывает служебное и материальное положение тех и других, прочность и основательность толстых и ненадёжность и легкомыслие тоненьких.

В описании людей по методу противоположностей может быть представлена внешность. Так, Ноздрёв описывается в сочетании контрастов. – "... с **белыми, как снег**, зубами и **чёрными, как смоль**, бакенбардами" [4, с. 62]. Примыкает сюда описание мимики человека, серьезно задумавшегося над ходом в карточной игре. (Ирония в том, что серьезное лицо было построено при пустячном деле). – "... выразил на лице своем мыслящую физиономию, **покрыл нижнюю губу верхней** и сохранил такое положение во все время игры" [4, с. 14]. Читатель может легко представить эту "физиономию" (или построить сам такую же), что реально покажет комическую картинку в якобы серьёзном деле (игра в карты).

Немало противоположностей, составляющих единство, отмечается в сюжете "у Собакевича". Здесь противопоставлены внешний вид Собакевича и его жены, внешний вид имения Собакевича, представляющего собой следы борьбы архитектора, стремящегося к гармонии, противопоставленности желанию хозяина только удобств. – "Подъезжая к крыльцу, заметил он выглянувшие из окна в одно время два лица: женское, в чепце, **узкое, длинное, как огурец**, и мужское, **круглое, широкое, как молдаванские тыквы**" [4, с. 93]. На стенах гостиной висели портреты: "Все греки были **с толстыми ляжками и неслышанными усами**, так что дрожь проходила по телу... Между крепкими греками поместился Багратион, **тощий, худенький**, с маленькими знамёнами и пушками в самых узеньких рамках" [4, с. 94]. О самом Собакевиче автор пишет: "Казалось, **в этом теле не было души**, или она была, но где-то далеко спрятана [4, с. 100]. Противопоставление внешнего вида супругов подчёркивает еще раз авторский принцип (но здесь в комических целях) – единство (семья) противоположностей.

Особенно выявилась противоположность в оценках городских чиновников: Чичиков хвалит – Собакевич ругает в самых резких выражениях. – "Губернатор **превосходный человек**" – "**Первый разбойник в мире**". "Мне больше **понравился** полицеймейстер..." – "**Мошенник. Продаст, обманет, да еще пообедает с вами**". Первая мысль Чичикова при таких резких

оценках: "Он с ними не в ладах", но потом он понял, что эти оценки – стиль Собакевича. В каждом чиновнике Собакевич видел "разбойника". Противопоставленность оценок отражает их основы: у Чичикова – с первого знакомства, когда все очень вежливо, а у Собакевича – от познания этих лиц за долгие годы общения. Единство противоположностей выразилось у Собакевича даже в одном из угощений: **"Редька, варенная на меду"** (горькое в сладком).

Принцип единства противоположностей проходит через весь сюжет поэмы. Помимо указанного выше, отметим противопоставление "всё – один" в дружном лае собак. – **"Всё, что ни есть, порывалось кверху, закидывая голову..., а один, присев и опустившись почти до земли, пропускал оттуда свою ноту"** [4, с. 42] (комическое представление автора).

Изобилует противопоставлением повествование о визите к Манилову. Манилов своеобразно и навязчиво гостеприимен. – "Это кресло у меня ассигновано для гостя: **Рады не рады, но должны сесть**" [4, с. 30]. В серии противоположностей представлена также и хозяйственная сущность Манилова. – "Вечеру подавался на стол **щёгольский подсвечник**, а рядом ставился какой-то **просто медный инвалид, хромой, свернувшийся в сторону**. Но этого никто не замечал" [4, с. 24]. Манилову присуща мечтательность, уводившая его от реальности. Он мечтает о знакомстве с видными людьми, спит и грезит о том, чтобы пройтись на гулянье с флигель-адъютантом напоказ своим приятелям, **знакомым и незнакомым** [4, с. 21]. Деревня Манилова неустроенная ("По самому скату темнели **вдоль и поперек** серенькие бревенчатые избы...") [4, с. 21], "пруд покрытый зеленью, что впрочем не в диковинку в **аглицких садах русских помещиков**" [4, с. 20]. (Заимствуют, но пользоваться не умеют и не следят за порядком). Под стать хозяину и бесхозяйственная супруга, и мошенник-приказчик.

Предпочитая создавать описания с помощью метода единства противоположностей, автор как бы предоставляет читателю возможность самому создать образ героя. Например, "Приезжий гость сказал какой-то комплимент, весьма приличный для человека, имеющего чин **не слишком большой и не слишком малый**" [4, с. 13]. Говорил он **ни громко, ни тихо**, но совершенно так, как следует [4, с. 16]. "Другой вид мужчин составляли толстые или такие же, как Чичиков, т.е. не так чтобы

слишком толстые, однако же и **не тоненькие**" [4, с. 13]. О Петрушке: "характера он был больше **молчаливого**, чем **разговорчивого**" [4, с. 17].

Строя критическую картину бала у губернатора на основе сравнения с мухами, слетевшимися на сладкую пыль от рублевого сахара, автор использует противопоставление: "... **чёрные фрак**и мелькали и носились **врозь и кучами там и там**, как носятся мухи на **белом сияющем рафинаде**" [4, с. 12]. Они влетели только, чтобы показать себя, пройтись **взад и вперед** по сахарной куче [4, с. 12].

Единство противоположностей находим в афише, где отмечались главные роли (поименно), а остальные прочие лица были менее замечательны [4, с. 10].

Небезынтересно рассуждение автора о читателе, который даже не подумает заглянуть себе в душу после критического рассмотрения образа Чичикова. Автор уверен, что какие-либо черты Чичикова могут обнаружиться в любом человеке, но читатель, к сожалению, несомакритичен. – "А кто из вас, полный христианского смирения **не гласно, а в тишине, один, в минуты уединенных бесед самих с собою** углубит вовнутрь собственной души сей тяжелый запрос: "А нет ли во мне какой-либо части Чичикова? Да, как бы не так! А вот пройди в это время мимо него какой-нибудь его же знакомый, имеющий **чин ни слишком большой, ни слишком малый**, он в ту же минуту толкнет под руку своего соседа и скажет, чуть не фыркнув от смеха: "Смотри, смотри, вон Чичиков пошёл!" [4, с. 217]. По мнению автора, Чичиков есть в каждом чиновнике, но они в этом никогда не признаются.

Принцип единства противоположностей широко используется также при описании быстрой езды: "... тройка то **взлетала на пригорок**, то **неслась духом с пригорка**, которыми была усеяна вся столбовая дорога" [4, с. 248].

Обилие примеров описанного вида показывает, что названный принцип представлял для Гоголя выразительный и удобный способ раскрытия сущности любых явлений как физического, так и морального характера. Это научный, аналитический подход в рассмотрении множества окружающих человека явлений. Останавливая мысль читателя на таким образом представленном факте, автор естественно и просто вводит современника в привычную среду, а читателю другого поколения показывает эту сре-

ду просто и убедительно, правдиво и живо, так что читатель позднейшего времени как бы окунается в прошедший период с впечатлением того, что описанное – это не только зеркало прошлой эпохи, но и постоянная реальная сущность любого времени. При внимательном рассмотрении фактов очевидно, что все состоит из единства противоположностей, это вечный закон природы и жизни, отраженный в языке.

Литература

1. Виноградов В.В. Стилистика. Теория поэтической речи. Поэтика. – М.: АН СССР, 1983. – С. 184.
2. Манн Ю. Поэтика Гоголя. – 2-е изд. – М.: Художественная литература, 1988.
3. Там же. – С. 290–301.
4. Цитируем по: Н.В.Гоголь. Собрание сочинений: В 8 т. – Т. 5. – М.: Правда, 1981. Далее указываются страницы по этому тому.

Г.В.Самойленко

Библиотека Гимназии высших наук кн. Безбородко в Нежине и читательские интересы Н.Гоголя-студента

Немалую роль в познании окружающего мира, приобщения учащихся к художественному слову играла библиотека гимназии, которая была открыта в 1820 году. В основу ее фондов была положена подборка 2160 книг из библиотеки покойного князя Ильи Безбородко, подаренная его внуком, почетным попечителем А.Г.Кушелевым-Безбородко. Сохранились архивные документы, которые дают возможность восстановить ныне перечень книг и представить основные источники, по которым обучались гимназисты. Кроме подаренных книг, были закуплены дирекцией также все основные учебники и пособия [1]. Вопрос о библиотеке гимназии освещался в некоторых работах о Гоголе исследователями как XIX, так и XX веков [2]. Однако эта тема так и осталась не до конца раскрытой.

Библиотека ежегодно пополнялась новыми книгами. В 1820-1829 годах от частных лиц поступило 677 томов, от правительства – 158 [3]. 506 томов отборных книг в библиотеку передал сын первого директора Гимназии В.Г.Кукольника Платон, который преподавал в ней латинский язык.

Директор гимназии И. Орлай иногда непосредственно обращался к лицам, которые были причастны к изданию книг. Так, в библиотеку гимназии по просьбе директора было направлено описание кругосветного путешествия капитана-лейтенанта флота Коцебу, изданное на средства графа Н.П. Румянцева. В письме к И. Орлаю от 6 марта 1825 года граф сообщал: "Я точно с большим удовольствием исполняю волю Вашу и по тяжелой почте отправляю к Вам для библиотеки Нежинской знаменитой гимназии полный экземпляр Рюрикова Путешествия, при коем и атлас найдете" [4]. За этот подарок И. Орлай поблагодарил графа Н.П. Румянцева письмом от 13 апреля 1825 года.

Как свидетельствует "Реестр книг библиотеки гимназии на 1830 год", в ней уже было 12 374 экземпляра книг. Это была одна из самых крупных библиотек Левобережья Украины.

Штатным библиотекарем работал один из преподавателей гимназии. С 1820 по 1831 год библиотекарем был Август Иванович Аман. Хотя известно, что некоторое время в библиотеке работал профессор французской словесности И.Я. Ландражин.

Руководство гимназией внимательно следило за библиотечным фондом. 6 октября 1827 года решением Конференции была утверждена специальная комиссия, в состав которой вошли профессора Н. Билевич, Ф. Зингер и П. Никольский [5]. Она и произвела реестр книг [6].

"Библиотека гимназии... не походила на многие другие училищные библиотеки, – вспоминал Н. Кукольник, – не составляла запретной сокровищницы, доступной только для библиотекаря и для наглядного любопытства посетителей при торжественных актах. Нет, мы там учились" [7]. В библиотеке гимназии были, кроме учебников и учебных пособий, произведения художественной литературы. Директор И. Орлай в своем Предложении профессору российской словесности П. Никольскому предлагал в 6 классе заниматься "эстетикой или разбором изящных риторов, каковы Димосфен, Цицерон, Мурет, Боссюет, Флешье, Массильон, Бурдалу, Феофан Прокопович, Яворский преосвященный, Геден, Платон, Анастасий и другие; разбором писателей, каковы Иерузалем, Фенелон, Томась, Каранчиоли, Бем, Татищев, Эмин, Карамзин и другие; и, наконец, разбором изящных стихотворцев, каковы: Гомер, Гораций, Виргилий, Овидий, Петрарк, Камознс, Тасс, Мильтон, Буало, Рассин, Попе, Ломоносов, Сумароков, Херасков, Державин, Жуковский и другие; но без дальнейших

умствований, умозрений и умоположений, и, как словесность есть предуготовительная наука для высших трех академических классов, то предполагается г.Никольскому кончить оную в 6-ти классах, а в 7-м преподавать токмо одну логику" [8].

Трудно сегодня сказать, были ли произведения этих авторов в библиотеке, или с их произведениями необходимо было знакомиться по учебным пособиям. И все же точно известно, что в библиотеке были произведения М.Ломоносова, А.Радищева, М.Карамзина, М.Хераскова, Г.Державина, Я.Княжнина, Д.Хвостова, а также книги так называемой массовой литературы (Поэма "Потерянный и приобретенный рай" (1776) И.Владыкина, "Российская Памела, или История Марии, добродетельной поселанки" (1794) и "Храм славы российских героев" (1803) П.Львова, стихи Р.Чернявского, "Подлинные анекдоты о Петре Великом" (1793) Я.Штелина и др.). Находились здесь и переводные авторы типа "Греческие классики" в 26 т. (1823–1828 гг.) в переводе И.Мартынова, "Басни Федра" (1814) издания Кошанского, "История Генриха Великого. Сочинения М.-Ф.Жанлис" в 3-х ч. (1816–1817 гг.) в переводе П.Шаликова, "Луиза. Сельское стихотворение И.Г.Фосса" (1820) в переводе с немецкого П.Теряева и др.

Среди периодических изданий в библиотеке были "Вестник Европы" (за 1803, 1814, 1815, 1825–1828 гг.), "Русский инвалид" (за 1815, 1816. 1821, 1823, 1825 гг.), "Отечественные записки" (с 1821 по 1827 гг.), "Сибирский вестник" (с 1818 по 1824 гг.) "Журнал изящных искусств" (за 1823, 1825 гг.), "Украинский журнал" (за 1824 г., 24 номера), "Журнал Министерства народного просвещения" (за 1821–1824 гг.), "Труды Общества любителей российской словесности при Московском университете" (за 1822–1826 гг.) и другие. С разрешения Конференции были заказаны также журналы "Северный архив", "Новый магазин естественной истории, физики и химии", "Указатель открытий по физике, химии, естественной истории, технологии", "Московский вестник", "Московский телеграф" и т.п. [9].

Библиотека играла большую роль в учебном процессе и формировании взглядов гимназистов. Нестор Кукольник утверждал: "Я знаю, примером о себе, что моим профессором эстетики, политической экономии и некоторых других наук – была библиотека Гимназии высших наук кн. Безбордко" [10]. И это действительно так, ибо во время следствия по "делу о вольнодумстве" у Н.Кукольника было обнаружено 8 тетрадей по

"естественному праву". Это были преимущественно выписки из книг: "Философский словарь" Ф.Вольтера, "Общественный договор" Ж.Ж.Руссо, "Дух законов" Ш.Монтескье, "Гармония мира" И.Кеплера (все на франц. яз.), "К вечному миру" И.Канта (на нем. яз.), журнала "Московский телеграф", выписки из произведений Руссо и Д.Юма, которые делал гимназист Г.Высоцкий, заметок на философские темы Василия Кукольника, отца Нестора [11].

Различные источники свидетельствуют, что гимназисты знакомились с произведениями Ф.Вольтера, К.-А.Гельвеция, Ш.-Л.Монтескье, Д.Локка, Г.Филанжери, Ж.-Б.Грекура, О.Пирона, Б.Спинозы и др. Эти книги они могли получить от профессоров Ф.Зингера и И.Ландражина, на что указывали во время допроса по "делу о вольнодумстве" студенты.

Среди учебной и художественной литературы в библиотеке были старинные книги, рукописи XVI–XVIII вв., в частности грамоты Константина Острожского 1602 г., переписные книги (в том числе и Ипатьевского монастыря), кодексы, уставы, летописи Г.Устюга, Г.Грабянки, поучения и др. Все это способствовало развитию у гимназистов исторических знаний, их стремлению к исследовательской работе.

К сожалению, сравнительно богатая библиотека не удовлетворяла читательских запросов гимназистов, особенно старших классов, по современной литературе. И тогда они начали формировать свою библиотеку путем приобретения книг, журналов за собственные деньги. Как свидетельствуют Н.Прокопович, А.Данилевский и другие гимназисты, они подписывали журналы "Московский телеграф", "Северные цветы", произведения А.Пушкина, В.Жуковского и др. Проявлял к этому интерес и Н.Гоголь. Он беспокоился о своевременной высылке денег. А.Данилевский вспоминал: "Складчина была невелика, но тогдашние журналы и книги нетрудно было и при малых средствах приобрести все, сколько их ни выходило. Важнейшую роль играли "Северные цветы", издававшиеся бароном Дельвигом; потом следовали отдельно выходившие сочинения Пушкина и Жуковского, далее – некоторые журналы. Книги выдавались библиотекарем для чтения по очереди... Гоголь берег книги, как драгоценность, и особенно любил миниатюрные издания" [12].

Заведовал этой общественной библиотекой Н.Гоголь. Он требовал от своих товарищей бережного отношения к книгам, проверял руки перед тем, как выдать книгу. Пользовались гимназисты книгами, которые они привозили из дому, а также из

библиотек преподавателей. Во время следствия "по делу о вольнолюбстве" в Нежинской гимназии высших наук кн. Безбородко были изъяты произведения Вольтера, Пушкина, Рылеева, Ж.Фр.Мармонтеля, М.Сервантеса, А.-Р.Лесажа, графа де Сен-Мерана, К.Делавиня, Дж.Байрона, Э.Парни, М.Ж.Шинье, А.Ламартина, А.Шенье и другие, а также произведения Оссиана ("Сулима", "Эвиралла", "Ларнуль, или Отчаяние", "Смерть Азалы", "Песнь Рино на смерть Оскара"). Некоторые из этих стихов мог переписать Н.Гоголь из книги "Оссиан, сын Финганов, бард III века. Стихотворения, изданные Гарольдом" (М., 1803 г.) в переводе с немецкого языка, которая находилась в библиотеке вельможи Д.Трощинского, в усадьбе которого будущий писатель бывал со своими родителями [13]. В письме от 13 июня 1824 г. Н.Гоголь, собираясь вместе со своими товарищами по гимназии А.Данилевским и П.Барановым на каникулы, просит родителей: "Сделайте милость, пришлите нам на дорогу...несколько книг из Кибице; будьте уверены, что мы их привезем такими, какими они будут нам вручены. Но вместо повестей пришлите вы нам книгу под заглавием "Собрание образцовых сочинений в стихах, с портретами авторов в шести томах", за что мы будем очень благодарны" [14].

В "Реестре книгам и рукописям...", который был составлен инспектором гимназии проф. М.Г.Белоусовым в 1830 г. для чиновника Адеркаса, расследовавшего "дело о вольнодумстве" в разделе "Рукописные сочинения разных авторов, бывшие и не бывшие напечатанными", значились "Тетрадь разных сочинений, включающая произведения Андрея Шенье", "Мессенские элегии" К.Делавиня на французском языке, "Стихотворения К.Делавиня", в том числе "Смерть Жанны Д'Арк", Э.Парни, трагедия "Генрих VIII" М.-Ж.Шенье на французском языке.

Среди гимназистов распространялись переписанные от руки "Горе от ума" А.Грибоедова, поэмы А.Пушкина "Братья-разбойники", "Цыгане", "Кавказский пленник", "Бахчисарайский фонтан", главы "Евгения Онегина", стихотворения, баллады, поэма "Войнаровский" и "Исповедь Наливайко" К.Рылеева и другие.

Первые главы романа А.Пушкина "Евгений Онегин" печатались в журнале "Северные цветы" в 1825 г.

У гимназиста Е.Гребенки во время следствия обнаружили оду А.Пушкина "Вольность". Из показаний гимназистов А.Змиева и А.Колышкевича от 20 мая 1828 г. по "делу о вольнодумстве"

известно, что в гимназии распространялись запрещенные стихи К.Рылеева. "О сих стихах объясняет Змиев нижеследующее. Он получил их от Мартоса, бывшего ученика 6 класса и уволившись из оною, а теперь, как слышно, служащего во 2-м Уланском украинском полку, сии стихи касаются до призывания к свободе, под ними подписано было "Кондратий Рылеев".

Когда профессор Ландражин велел в генваре сего года 1828 перевести ученикам на французский язык, что они сами выберут, то Змиев, переведший оные стихи на французский язык, послал их с своим служителем профессору Ландражину, который их у себя поныне оставил...

Когда сии стихи, написанные Колышкевичем, бывшим при снятии показания с Змиева, прочтены были Змиевым, то он сказал, что они слово в слово те же, что он перевел на французский язык и доставил Ландражину.

1828 года мая 20 дня ученик 8 класса Андрей Колышкевич, бывший при допросе ученика Змиева, когда шла речь о переведенных на французский язык и профессору Ландражину представленных стихах Змиевым под именем Рылеева, и когда Змиев объявил, что он тех стихов от слова до слова не помнит, то Колышкевич, зная их наизусть, написал оные при директоре, объявляя при том, что слышал весьма часто бывшего ученика 6 класса Мартоса, читающего оные стихи, он, Колышкевич, мог сохранить оные в памяти и, сверх того, ссылается на учеников 9 класса Котляревских, которые также нередко слышали Мартоса и других учеников, читающих помянутые стихи" [15].

Данный документ свидетельствует о хождении в гимназии запрещенных в стране стихов. Знакомясь с этими произведениями, учащиеся впитывали вольнолюбивый дух, характерный для передового русского общества начала 20-х годов XIX века.

Это только отдельные источники, свидетельствующие о стремлении гимназистов к познанию современного им литературного процесса в России. Однако в период рассмотрения "дела о вольнодумстве" чиновники гимназии стремились оградить молодежь от новинок литературы, которая, как считали они, пагубно влияет на их "незрелый ум".

Инспектор Н.Белоусов докладывал в октябре 1829 г. попечителю Харьковского учебного округа А.Перовскому о частной библиотеке гимназистов: "...уничтожил я в самом пансионе библиотеку свободного чтения, собранную воспита-

никами из самых разнообразных книг без разбора, само наименование коих доказывает уже, что пансионеры не имели наименьшего присмотра, предоставленные сами себе, и приостановил уложение и издание самими же учениками литературных журналов и альманахов, где размещались нелепые и не отвечающие благородному воспитанию статьи. Их было на время вступления моего на должность инспектора более десяти" [16].

Было принято Конференцией решение о строгом присмотре за распространением книг среди гимназистов, чтобы ни одна книга или рукопись не попали к ним без предварительного просмотра профессором, учителем, а также гувернером. Не разрешалось читать без разрешения никаких книг, кроме учебников. Приказано было составить список всех существующих у гимназистов книг как собственных, так и одолженных.

В гимназии проявляется интерес к чтению и у Н.Гоголя, о чем свидетельствуют его письма к родителям.

Эти интересы, в основном, связаны с учебными занятиями, личными увлечениями и времяпрепровождением, литературным сочинительством, театральными постановками.

В нескольких письмах Н.Гоголь убедительно просит родителей прислать ему книги. "Еще прошу вас прислать мне Нравоучительные Сказки г-на Мармонтеля, потому что мы их переводим на французский язык" [Т. X, с. 37]. В этом же письме от 10 декабря 1821 г., когда Н.Гоголь был еще во втором классе, он просит прислать учебники по латинскому языку, а также разговорники по французскому и немецкому языкам. В другом письме заявляет: "Нельзя ли каким-нибудь образом достать "Собрание образцовых сочинений в стихах и прозе"? ибо мы теперь, проходя поэзию и части эстетики, весьма нуждаемся в примерах...". Эта книга, а полностью она называлась "Собрание образцовых русских сочинений и переводов в стихах и прозе, изданное Обществом любителей отечественной словесности, в 12 частях, составлено А.И.Тургеневым, В.А.Жуковским и А.Ф.Воейковым" была также в библиотеке гимназии. Она состояла из 12 частей (6 прозы и 6 поэзии). Во введении к каждому тому были даны обширные сведения по пиитике и риторике, составленные Иос.Срезневским. Первое ее издание вышло в С.-Петербурге в 1815–1817 гг., а второе – в 1821–1824 гг.

Этим сборником пользовались гимназисты на занятиях русской словесности у проф. П.Никольского.

Гоголь просит также прислать "Нравственные примеры" [Т. X, с. 38], т.е. книгу "Примеры мудрости и добродетели, с наставлениями для детей. Соч. Я.Феддерсена, 2 ч., перевод с немецкого" (М., 1787).

Письмо от 15 августа 1825 г. дает нам возможность узнать, что Гоголь брал на летние каникулы некоторые книги: "Сделайте милость, пришлите мне ту книгу, которую я забыл и которую мне весьма надо, а особенно потому, что она казенная. Вы, я думаю, ее помните. Она не так толста, в голубой бумажке, под заглавием: "Опыт о русском стихосложении А.Востокова" [Т. X, с. 61]. Эта книга использовалась в гимназии как пособие по словесности. В это время на занятиях проф. П.Никольского гимназисты занимались сочинительством стихов и книга использовалась как практическое пособие.

Кроме книг, связанных с учебным процессом, Н.Гоголь интересовался как некоторыми периодическими изданиями, так и отдельными авторами. Выше мы говорили об увлечении гимназистов А.Пушкиным. Это подтверждают и письма Н.Гоголя к родителям. 1 октября 1824 г. он просит прислать "2 тетради со стихами, которые он забыл дома, а также новую балладу и "Пушкина поэму Онегина". "Еще нет ли у вас каких-нибудь стихов, то и те пришлите... между прочим, прошу вас еще: нельзя ли каким-нибудь образом достать "Собрание образцовых сочинений в стихах и прозе" [Т. X, с. 48]). Трудно ныне утверждать, что это были за две тетради: записанные Н.Гоголем любимые стихи или же стихотворения, которые он сочинил сам, его товарищи по гимназии и которые необходимо было оформить в рукописный альманах, который он издавал вместе со своими друзьями.

Такие же догадки вызывает и баллада. Исследователь творчества Н.Гоголя С.Дурылин считал, что это может быть один из отрывков поэмы К.Рылеева "Войнаровский", которая печаталась в журналах 1824 г.

В мартовском письме 1825 г. он просит отца прислать ему "к праздникам хоть несколько книжек на прочет, ибо здесь на праздниках такая скука, что ужась" [Т. X, с. 51]. С такой же просьбой обращается Н.Гоголь и к матери 10 июня 1825 г.: "Еще просил бы у вас, дражайшая маминька, прислать на дорогу несколько книг и хороших" [Т. X, с. 60].

Эти просьбы указывали как на необходимость занять свободное время чтением книг, так и на тяготение Н.Гоголя к

художественной литературе, знакомству именно с представителями современной для него литературы. Это было время А.Пушкина, произведения которого молодежь заучивала наизусть, В.Жуковского, который был для молодого Гоголя символом романтической культуры, великим поэтом, наиболее полно передавшим идеи своего времени" [17], К.Батюшкова, К.Рылеева, А.Бестужева-Марлинского, А.Кюхельбекера и других поэтов, которые занимали умы молодежи. А.Данилевский вспоминал: "Мы собирались втроем и читали "Онегина" Пушкина, который тогда выходил по главам. Гоголь уже тогда восхищался Пушкиным. Это была тогда еще контрабанда" [18].

Н.Гоголь стремился познакомиться с новинками литературы путем ее приобретения за собственные деньги. Это характерно для 1827–1828 годов. Он просит деньги на разные хозяйственные дела, а тратит их на книги. 6 апреля 1827 г. он сообщает матери: "За Шиллера, которого я выписал из Лемберга, дал я 40 рублей – деньги весьма немаловажные по моему состоянию; но я награжден с излишком и теперь несколько часов в день провожу с величайшей приятностью" [Т. X, с. 91].

П.Кулиш к этому факту делает такое примечание: "Прокопович говорил мне, что у Гоголя скоро не стало терпения добиваться смысла в языке Шиллера, и что это было только минутное увлечение" [19]. Н.Гоголь недостаточно хорошо знал немецкий язык, чтобы осилить Шиллера в оригинале.

В выше названном письме Н.Гоголь также замечает: "Не забывая также и русских и выписываю что только выходит самого отличного. Разумеется, что я ограничивался одним только чем-либо, в целые полгода я не приобретаю более одной книги и это меня крушит чрезвычайно" [Т. X, с. 91–92].

Об увлечениях сына Мария Ивановна Гоголь писала А.А.Трощинскому 23 ноября 1830 г.: "Когда выйдет новая книга, по названию многообещающая, то он готов выписать ее из чужих краев, что он и делал, будучи в Нежине, из выпрошенных у меня для платья денег; после признался мне, что когда он читает о новой книге, то дрожит как бы ее выписать скорее – и за это получил от меня реприманд. Я называю сию охоту страстью; хотя она и не постыдная, как карточная, но тоже может разорять" [20].

Круг читательских интересов Н.Гоголя нежинского периода довольно широк. В письме к П.Косяровскому от 3 октября 1827 года он сообщал: "Теперь от занятий остается времени довольно: в это время читаю *Bibliothèque des dames*. Очень хорошее

издание; их всех 200 томов. Здесь найдете все. Я читаю путешествие во все страны. На днях читал я Письма о Восточной Сибири Алексея Мартоса. Мне они очень понравились; желал бы я видеть выходящими побольше этих книг в свет" [Т. X, с. 115].

"Bibliothèque des dames" – это было своеобразное собрание книг по географии, путешествиям, предназначенных для дамского чтения. Они представляли интерес и для тех, кто увлекался описанием различных путешествий. Книги издавались на французском языке. Интерес к ним Н.Гоголя дает право утверждать, что он мог уже читать книги в оригинале.

В связи с тем, что читательские формуляры с того далекого времени не сохранились, трудно сказать, какие книги гимназической библиотеки брал Н.Гоголь, хотя общий интерес гимназистов к некоторым произведениям как русской, так и зарубежной литературы мог втянуть и Н.Гоголя.

Увлечение Н.Гоголя театром подталкивало его к знакомству с пьесами, которые нужно было отобрать для постановки. В письме к родным от 22 января 1824 года он просит прислать комедии "Бедность и благородство души" Августа Коцебу, которая становилась как в столичных, так и в усадебных крепостных театрах после ее издания в 1784 году, "Господин Багатонов, или Провинциал в столице" М.Н.Загоскина, которая впервые была поставлена в Петербурге 27 июня 1817 г., "Ненависть к людям и раскаяние" не установленного автора.

В этом же письме названа и трагедия в стихах В.А.Озерова. Н.Гоголь поставил в гимназическом театре русские и переводные пьесы: "Недоросль" Д.Фонвизина, "Урок дочкам" И.Крылова, "Неудачный примиритель, или Без обеда домой поеду"; "Чудак" Я.Княжнина, "Хлопотун", "Лукавин" А.Писарева, (последняя была переделкой комедии Ричарда Шеридана), "Школа злословия", "Береговое право" Августа Коцебу, в переводе с немецкого Каченовского. Знаком был Н.Гоголь и с непереводаемыми оригинальными пьесами Мольера и Флориана. В библиотеке гимназии была также драма "Должник" (1803) А.Толмачева (в рукописном виде) и другие.

Все эти произведения перечитывал Н.Гоголь, и это служило первоосновой для его последующей практики в области драматургии.

"Книга всякой всячины, или Подручная энциклопедия", которую вел Н.Гоголь в Нежине, дает также возможность узнать о том, какие книги его интересовали в это время.

Прежде всего здесь нашли свое место сведения о поэме И.Котляровского "Энеида". На стр. 80–81 "Книги всякой всячины" размещены 23 выписки из текста поэмы в последовательности страниц. Трудно сказать, каким из трех изданий (1798, 1808, 1809) пользовался Н.Гоголь. Но именно эти стихи он использовал в качестве эпиграфа в последующих своих произведениях, в частности, в "Сорочинской ярмарке": в 3-й главе – "Чи бачиш вин який парныще? На свити трохи єсть таких. Сывуху так, мов брагу, хлыще!"; в 4-й главе – "Хоть чоловіком не онее, да коли жинци бачишь, тее так треба угодыты..."; в 8-й главе – "Пиджав хвист, мов собака, мов Каин затрусывсь увесь; из носа потекла кабака".

Еще один эпиграф взят Н.Гоголем из басни известного ученого, баснописца П.Гулака-Артемовского "Пан та собака": "Чым, люди добри, так оце я провинився? За що глузуете?" – сказав наш неборак, "За що знущаетесь вы надо мною так? За що, за що?" – сказав, тай попустив патіоки, Патіоки гирких слез, узявшись за боки". Эта басня была опубликована в журнале "Украинский вестник" (1819, №12). В этом журнале (№12) была опубликована и басня "Солопий та Хивря, або Горох пры дорозе", с которой также мог познакомиться Н.Гоголь и позаимствовать имена для своей повести "Сорочинская ярмарка". Знаком был Н.Гоголь и со статьей П.Гулака-Артемовского "О поэзии и красноречии".

Попадают в "Подручную энциклопедию" и отдельные отрывки из песен, взятые из сборников Н.Цертелева "Опыт собрания старинных малороссийских песен" (СПб., 1819) и М.Максимовича "Малороссийские песни" (М., 1827).

В литературоведении неоднократно рассматривался вопрос о влиянии отдельных произведений на раннее творчество Н.Гоголя, в частности, на "Ганца Кюхельгартена". Некоторые исследователи говорят о влиянии на поэму Н.Гоголя "Луизы" И.-Г.Фосса, "Германа и Доротеи" Гете, а также произведений Шиллера и И.Тика. Поэма Т.Мура "Свет гарема" (1817), опубликованная в журнале "Сын Отечества", послужила, по мнению О.Супрунук, основой для создания IV картины "Ганца Кюхельгартена". Проф. Ю.Манн находит в поэме Н.Гоголя отголоски

некоторых произведений русской литературы, в частности, "Цыган" (1827) А.Пушкина, а также его элегии "Погасло дневное светило" (1820), "Торжество Вакха" (1826), а также "Вакханке" (1817) К.Батюшкова. В гоголевской поэме просматриваются реминисценции и из баллады В.Жуковского "Людмила", а также других произведений поэта.

Как свидетельствует А.Данилевский, свои первые прозаические произведения нежинского периода Н.Гоголь писал в духе А.Бестужева-Марлинского, за что юного писателя осуждали его товарищи.

Таким образом, круг чтения Н.Гоголя нежинского периода довольно многообразен и охватывает различные случаи его гимназической жизни. Знакомство с художественной литературой, как отечественной, так и переводной, приходится, в основном, на старшие студенческие годы, ибо расширяются его интересы, углубляются его литературные искания. Для начального периода самостоятельного творчества нужен был какой-то толчок, пример, образец, и Гоголь находил их не только в библиотеке гимназии, периодических изданиях, книгах из домашних библиотек преподавателей и студентов, но и в большой библиотеке Д.П.Трощинского [21], услугами которой пользовались родители Н.Гоголя и он сам.

Литература

1. Відділ державного архіву Чернігівської області в Ніжині (далі ВДАЧОН), ф. 377, оп.1, ед. хр. 162; ед. хр. 208; ед. хр. 206.
2. Шенрок В.И. Материалы для биографии Гоголя: В 4 т. – М., 1892–1897; Заболотский П.А. Опыт обзора материалов для биографии Н.В.Гоголя в юношескую пору. – СПб., 1902; Сребницкий И.А. Материалы для биографии Н.В.Гоголя из архива Гимназии высших наук. – К., 1902; Иофанов Д. Н.В.Гоголь: Детские и юношеские годы. – К., 1951; Машинский С. Гоголь и "дело о вольнолюбстве". – М., 1959; Супронюк О. Лектура вихованців Ніжинської гімназії вищих наук кн. Безбородька у 20-ті роки ХІХ ст. // Бібліотечний вісник. – 1996. – №2. – С. 17–21.
3. ВДАЧОН, ф. 337, оп. 1, ед. хр. 204.
4. Известия истор.-филол. ин-та. – Нежин, 1895. – Т. XV. – С. 61.
5. ВДАЧОН, ф. 377, оп. 1, ед. хр. 206, л. 47.
6. Заболотский П.. Опыт обзора материалов для биографии Н.В.Гоголя в юношескую пору. – СПб., 1902. – С. 37. Отд. т. оттиск из Известий Отдела языка и словесности Имп.АН. – 1902. – Кн. 2.
7. Лицей князя Безбородко. – СПб., 1859. – Отд. 1. – С. 19–20.

8. Сребницький І.А. Матеріали для біографії Н.В.Гоголя. – К., 1901. – С. 48.
9. ЦГИАУ в Києві, фонд. 2162, оп.1. ед. хр. 276, 437, л., 10, 454, л. 154, ед. хр. 494, л. 152; Супронюк О. Лектура вихованців... – С. 18.
10. Кукольник Н. Лицей князя Безбородко // Лицей Безбородко. – СПб., 1859. – С. 19.
11. Лавровський Н. Гимназія вищих наук кн. Безбородко // Гимназія вищих наук і Лицей кн. Безбородко. – 2-е изд. – СПб., 1881. – С. 94; Супронюк О. Лектура вихованців Ніжинської гімназії вищих наук кн. Безбородька у 20-ті роки ХІХ ст. // Бібліотечний вісник. – 1996. – №2. – С. 20.
12. Шенрок В.І. Матеріали для біографії Гоголя: В 4 т. – М., 1892. – Т. 1. – С. 102.
13. Каталог антикварної бібліотеки книгопродавця Е.Я.Федорова, придбаної після бывшего міністра Д.П.Трощинського. – К., 1874.
14. Гоголь Н.В. Полн. собр. соч. – Т. X. – Л., 1940. – С. 47. (В дальнішому ссилки даються по цьому изданню в тексті).
15. ВДАЧОН, ф. 377, оп. 1, ед. хр. 37.
16. ЦГИАУ в Києві, фонд 2162, оп.1, дело 513, л. 57.
17. Сахаров В.І. Жуковский в творческой біографії Гоголя // Жуковский и литература конца ХVІІІ–ХІХ века / Отв. ред. В.Ю.Троицкий. – М.: Наука, 1988. – С. 239.
18. Вестник Европы. – 1890–25 год. – Кн. 1. – Январь. – С. 79.
19. Кулиш П. Записки. – Т. 1 – С. 37. Примечание 2.
20. Русская старина. – 1882. – №6. – С. 676.
21. Каталог антикварной бібліотеки книгопродавця Е.Я.Федорова, придбаної після бывшего міністра Д.П.Трощинського. – К., 1874.

О.Острянко

Трансцендентні основи буття в поезіях Емми Андієвської та Емілі Дікінсон

Людська культура становить єдиний семіотичний простір, якому притаманна інтертекстуальність, коли в кожному тексті присутні "інші" на різних рівнях структури в більш чи менш неприхованому вигляді. У сучасній лінгвостилістиці взаємодія тексту й прототексту в аспекті їх інваріантності, безперервності, тотожності та відмінності традиційно аналізується як питання про значення літературних впливів, сюжетних інтерпретацій, традиційних мотивів, алюзій та інших стилістичних засобів, за допомогою яких здійснюється вихід за межі тексту.

Так, інакшість української та американської поетес Емми Андієвської (1931 р.н.) і Емілі Дікінсон (1830–1886) трансформуються та перетворюються на певну інтерференцію, накладення несхожості й перевтілення в єдиний світовий інтелектуально-творчий потенціал. Їхнє приватне життя – це таємна свобода, самодостатність та свідомий вибір бути видимою на тлі патріархальних суспільних стереотипів. Власне, їхня яскрава присутність означає певний виклик часу. Індивідуалізм, самокритичність, шалена працездатність, раціональність та внутрішня активність є спільними характеристиками обох поетес. Настанова на дискусію, діалогічність – свідчення їхньої відкритості й контрверсійності ідей, які вони несуть своєю творчістю.

Психологи стверджують, що у жінок зв'язок півкуль головного мозку є інтенсивнішим, "багатоканальнішим", ніж в осіб чоловічої статі. Мабуть, тому діалог між жінками виявляється активніший, оскільки вони можуть мислити більш асоціативно.

Карколомність мислення, політ фантазії, архітектура уяви, взаємоперетікання площин хронотопу, прорив у "четвертий вимір" об'єднує лірику поетес:

Паралельність світів

З галузки до галузки – інтервал

Галактики. Метелик, який спіпить.

На гуму – слух – дедалі ширша лопать.

В краплині зосередилось мале.

Пилина, й та – на кілька тисяч вольт.

Липучку – дух, і все буття прилипло.

Перемістилися легені, душі, лапи.

І – з потойбіччя, як солону – віл.

Від існування – ледь-ледь – шийка пляшки.

Уздовж аорти простелили ліжко,

І вже – сурма, що – фіалковим дмуха

На простирадла молодості й сміху, –

Які – ніяк – у небуття трубу. –

Із променя – на промінь – птах стриба [4, с.12].

Антитезова основа мислення, самобутня строфіка й ритміка, акцентовані лексеми та поетична градація є спільними рисами поезій Е.Андієвської та Е.Дікінсон. Властиво для них одночасно й нехтування точною римою, оскільки чітка строфа сковує політ думки й не відображає їхню поетичну візію щодо розбіжностей, передчуттів, занепаду, розчарування чи боротьби людини із самою собою. Тотожність малого й великого в поезіях Е.Андієвської

("В краплині зосередилось мале" [4, с. 12]) та Е.Дікінсон ("Бог свою дочку / Візьме таку як є- /" [3, с. 45]) демонструє ієрархічність світобудови, але в той же час єдність буття. Екзистенційний песимізм змінюється мотивами надії та взаємного посування, мотивом рухливості, завдяки чому створюється така собі мінорна-мажорна контрастність людського буття:

"Arcturus" is his other name –	Їй назва – Арктур. Але я
I'd rather call him "Star".	Все зву її – Зорею.
It's very mean of Science	Чому наука грубо так
To go and interfere!	Усюди ніс стромляє?
I slew a worm the other day –	На луках квітку я знайду –
A "Savant" passing by	Зі скельцем монстр новітній
Murmured "Resurgam" – "Centipede"!	Вже їй рахує пелюстки –
"Oh Lord – how frail are we"!	Ув'язненій в робітні.
I pull a flower from the woods –	Колись – любила я в траві
A monster with a glass	Метеликів ловити.
Computes the stamens in a breath –	А нині він пришпилив їх
And has her in a "class"!	На стінах в кабінеті!
Whereas I took the Butterfly	Він зве Зенітом Небеса
Aforetime in my hat –	І навіть край куди я
He sits erect in "Cabinets" –	Потраплю – свій скінчивши
	шлях –
The Clover bells forgot.	На мапі він змалює.
What once was "Heaven"	А що як Полюси його
Is "Zenith" now –	Зірвуться з місця й будуть
Where I proposed to go	Скакать м'ячем? Готова я
When Time's brief masquerade was done	І до такого чуда.
Is mapped and charted too.	Чи в Царстві Небесне теж
What if the poles should frisk about	Внесе наука зміни?
And stand upon their heads!	Та діти Божі слугувать
I hope I'm ready for "the worst" –	Цій моді не повинні!
Whatever prank betides!	Бог свою дочку
Я вірю:	Візьме таку як є –
Perhaps the "Kingdom of Heaven's"	
changed –	
I hope the "Children" there	І старосвітську й нетямку –
Won't be "new fashioned" when I come –	У лоно у своє.

[3, с. 44–45]

And laugh at me – and stare –
 I hope the Father in the skies
 Will lift his little girl –
 Old fashioned – naughty – everything –
 Over the stile of "Pearl". [11, p. 36–37]

Еруптивність, алогічність мислення, паузація за допомоги багатьох тире є намаганням поетес охопити Всесвіт, їхнє орієнтування на відношення з боку "іншого", провокування до конгеніальності з боку читача. Відтак, діалогізм як спосіб залучення або рефлексії "Іншого", є властивим для поезій художниць. Їхня ідея часу, паралельності світів спрямована на "інших", оскільки репрезентує відкритість й готовність до взаємодії на паритетній основі. Постійне оновлення смислів формує діалогічні відношення, безмежні у просторі й часі.

Подібність образів (метелик, квітка, трава, небесні світила), акцентована професійна, наукова термінологія свідчать про дихотомію трансцендентного / іманентного: іманентне (внутрішнє притаманне), суб'єктивне (точніше, інтерсуб'єктивного як основи спільності й комунікації, завдяки якому трансцендентне "Я" переконується в існуванні "іншого").

Експлікація суб'єктно-об'єктної позиції письменниць відбувається на такому рівні сприйняття буття, коли суб'єкти пізнання (автори) наділені здібністю до чуттєвого сприйняття "схоплення смислів" "тексту" буття. Але їхня мета не просто відтворити мерехтливий світ чуттєвостей з метою їх фіксації, а саме подолання чуттєвого рівня відтворення тексту буття і залучення до його раціонального прочитання. Ліричні герої лірики обох поетес органічно розчинені у бутті. І хоча в поезії Е.Дікінсон, на відміну від поезій Е.Андієвської, ми перманентно зустрічаємось з "Я" ліричного героя, інтерсуб'єктивність поетики однаково спостерігається у творчості художниць. Занурення у сутність природи дозволяє їм стати більш наближеними до її автентичних смислів.

Долаючи світ скінчених речей, через їхню тривкість поетеси дістаються до притаєного, прихованого буття. Знаменно, перемагання автором біологічного часу та геометричного простору уводить людину (читача) у час космічного, вселенського ґатунку. Звідси щире самоусвідомлення поетес як речників подовження буття та здібність до "читання" "книги" суцього, наявність особливого типу свідомості, що обумовлює їхню причетність до Божого розуму. За суб'єктним співвідношенням мови їхньої поезії та буття, тексти (смисли й знаки) буття розкривають себе не через мінливе суще, а в межах тотальної (трансперсональної) свідомості.

Як і Ф.Бекон, образно оцінюючи сутність раціоналізму на противагу емпіризму, Е.Дікінсон описує процес відтворення самодостатніх смислів власне буття в образі павука, який сам із себе пряде тканину знання:

A Spider sewed at Night	Павук пряв Уночі
Without a Light	Свічі не мав,
Upon an Arc of White.	Щасливий був сповна.
If Ruff it was of Dame	Чи посміхалася Фортуна
Or Shroud of Gnome	Чи таємниці пелена спадала
Himself himself inform.	Себе він сповіщав.
Of Immortality	Це був Закон природи – Вічної
His Strategy	Його помічником.

Was Physiognomy (1138, пер. О.Острянка) [11, р. 511].

Через слово (звук) "логос" буття стає предметним, таким, на яке можна спертися у безодні. Закріплення визначеності суцього здійснюється через слово, яким воно фіксується, затримується, як зазначає М.Хайдеггер [10, с. 304]. Свідомість стає яснішою з цього прозріння буття, але мутніє від відображення суцього речей:

Філософ у Дельфах

І світ біжить, і все біжить вперед,
 Лиш почуття – по цятці – слід перлистий.
 Луна ковтає джерело й палестру
 Й от-от вогонь, що береже весь рід.
 Розширюється слух – пружкий смарагд, –
 Де ще життя – останню хліба лусту.
 В повітрі стежка – крізь віки хвилясті –
 Й рука, яка вагається – мару.
 На мить у мозок запливла пилина,
 І людство – знову – ембріоном – в лоно.
 Як ллється кров – безглуздо і понуро.
 Був пуп землі і – вже порожній наріст, –
 Лише нутро, яке – самі кістки –
 Вола до перехожих на містку [4, с. 19].

Надчуттєве знання Е.Андієвська репрезентує як парадокс всеосяжного світла, який має аналоги у різного роду варіантах підходу до пізнання Бога – його бачать як Сонце, фактично будучи осліплені його блискучим сяйвом. Чуттєве сприйняття тут дає протилежний звичайному результат – виникнення зорового образу не відбувається. Образ сліпого дельфіна із наступної поезії свідчить про трансформацію стану свідомості автора, що характеризується розширенням її особистісного "Я" до "Я" надіндивідуального, коли можливі перенесення спостережачів (адресатів) у просторі й часі та звернення до історичної колективної пам'яті людства:

Перетасований погляд на краєвид
 На спині – підлітка – сліпий дельфін, –
 Й підрубана – біліє небезпека.
 Ніяк стіну – у батискафний спокій. –
 Найменше, й те волає в мікрофон.
 Не гола хвиля – в ланцюгах – інфант,
 Вижебрус – у клітці сторч – копійку.
 Повільні кола сизої розпуки
 На тлі з айви, що – приальпійський фен.
 За часткою зника – й ні сліду – частка
 Єства, що досі – міцністю – врочисто.
 Розхитуються вежі в небі тужно, –
 Час і машині вершити звияжне.
 Скрізь літо бабине синкопами пливе.
 Не дійсність – статуя без ніг і голови [4, с. 20].

Сутність буття є невимовним, буття без поета як свого речника саме нічого сказати не може, воно німе й сліпе. Показовою паралеллю підліткової "сліпоти" української письменниці є "знакове мовчання всезнання" американської художниці.

У поезіях Е.Дікінсон трансмісія від мовчання до словесного виразу ідей і відчуттів є способом оновлення життя. Заглиблюючись у світ безмовності, людина починає краще розуміти почуття і думки не тільки собі подібних істот, а й звіра, дерева, каменя.

Like Trains of Cars	Як Ряд Нових Машин
on Tracks of Plush	на Колії
I hear the level Bee –	Гудіння Бджіл Я чую –
A Jar across the Flowers goes	Вібрація у Квітах
Their Velvet Masonry...	В їх Оксамитовім Масонстві...
[11, p. 539].	(1224, пер. О.Остряко).

У драматургії вірша може бути почута боротьба "галасу життя" й тиші. Е.Дікінсон навмисно зосереджує увагу на тих моментах, в яких проявляється антиномічність, що є особливістю її свідомості: поетеса мислить за допомогою контрастів, протиставлень. Зіткнення опозицій у контексті поезії створюють спалах усвідомлення якоїсь істини, що знаходиться за межами нашого досвіду. Подібну функцію в поезіях Е.Дікінсон виконує відчуття втрати, випадіння об'єкта із сфери бачення та перенесення його у сферу пам'яті: вірші "A wounded deer – leaps highest" (163) ("Поранений олень найвище стрибає"), "Water is taught by thirst" (135) ("Пізнати воду може тільки спрага"), "I like a look of agony,

because I know it is true" (141) ("Мені подобається спостерігати за агонією, тому що знаю я, це правда"). Безмовність ніби кричить, опираючись старинню, зледенінню, затвердінню плоті в уявно мертву натуру. Однак, як справедливо зазначав Л.Вітгенштейн, "те, про що не можна напевно нічого сказати, заслуговує на тишу" [8, с. 197]. Біль, що посилює інтенсивність проникнення в ті аспекти життя, які можна пізнати тільки через такі дихотомії, як: початок/кінець, життя/смерть, мовлення/письмо, мовчання/крик, призводить до оніміння на межі божевілля:

A great Hope fell	Велика Надія померла –
You heard no noise	Тиша –
The Ruin was within	Оніміння –
Oh cunning wreck that told no tale	О, підступне знищення без доводів
And let no Witness in... [11, p. 504]	Та дозволу на Свідчення... (1123, пер. О.Острячко)

Тиша поглинає присутні звуки життя, а значить і час. Поетеса вслуховується у Вічність:

Silence is all we dread.	Тиша – це те, чого всі ми боїмося.
There's Ransom in a Voice –	У Голосі – Спасіння –
But Silence is Infinity.	Але Мовчання – Безкінечність,
Himself have not a face.	За відсутності обличчя.
[11, p. 548]	(1251, пер. О. Острячко)

Подібне тяжіння до невідомого, потойбічного можна спостерігати у поезії Е.Андієвської "Натюрморт як прохід до іншої площини" [4, с. 21]:

Натюрморт як прохід до іншої площини
 Ніж. Кошик. Винограду кілька грон.
 На таці окіст. Чарка і яйце.
 Ще світиться, хоч – з боку – антрацит.
 Як стала видна між світами грань, –
 Єдина смужка, де киплять вугрі,
 Лакрицею зігнувся й закоцюб
 Найближчий обрій. Мов борідку, – цап –
 У скронях – сизі посмики – мігрень.
 День майже зник, лиш крізь завісу пирха
 Розетами відібраних епархій.
 Та тіні вже – вологий пастиляж, –
 І довші, й довші – хвилі – по столі.
 Все ближче коло – п'ятьми пилосмок –
 Крізь брили тиші, ледь гіркі на смак [4, с. 21].

Впадає в око багатовимірність слова поетес, спромога слова організувати поліфункціональний контекст. До чого ж поліфункціональність будується на цілком природних образних обертонах. Важко не помітити художню колористику поезій Е.Андієвської та Е.Дікінсон. Українська письменниця захоплюється різнокольоровими фарбами та термінологією митців-художників для "малювання" своїх "натюрмортів": "тінь", "пастиляж", "півтони", "портрет". В її поезіях спостерігається дуже варіативна гама кольорів та їх відтінків: від світлих та прозорих ("біліє небезпека", "прозора-жовта луска", "слід перлиний", "блакитна площа"), металевих ("металева піна", "живе срібло"), вогняних ("блискавичний", "полум'яний") до сіро-чорних ("сизість в венах", "пилина у мозку", "присмерк болотний", "сиза розпука", "сизі посмики", "антрацит") [1].

Художня образність творів американської поетеси підтверджується наступними метоніміями і персоніфікаціями: "Tankards in Pearl" ("перловий ківш") (№214), "Purple Work" ("пурпурна робота") (557), "Darknesses of the Brain" ("морок у мозку") (№419), "The Black Berry" ("чорна смородина") (№554), "Sun's Yellow Whip" ("сонячний жовтий батіг") (1190), "White as an Indian Pipe", "Red as a Cardinal Flower" ("біла трубка миру", "червона квітка") (№1250), "Blue Jay" ("синій птах щастя") (№1177), "Blue Sea" ("синє море") (№162), "town of White" ("царство білини") (221), "Blackbirds sing" ("спів чорного дрозда") (221), "The Dead shall go in White" ("біле – не вмирання тон") (221), "Cuffs of Chrysolite" ("манжет зелений") (№221) [11].

Музичність також є однією з тих ознак, що робить подібними, близькими голоси Е.Андієвської та Е.Дікінсон, які звучать ніби в унісон. Українська письменниця використовує музичну термінологію ("інтервал", "слух", "дзвоник", "звук", "мікрофон") як особливі елементи мови зі своєю кодовою системою. На противагу вербальному мовленню, музикальне мовлення – це форма мистецтва, яка побудована на темпі й ритмі. Вона на дає психіці людини чітко окреслених ідей, але є всеохоплюючою та цілісною в тому сенсі, що надає розуміння краси, збагачує почуттями. Подвійна мова культури – вербальна та музикальна в поезіях Е.Андієвської приховує та розкриває одночасно начала саморуйнування людини та перетворює їх на жертвні формули, що протиставляються безодні. Це чуттєво сприйнятий досвід людства, який стимулює адитивну свідомість: емоційну та критичну здатність та мету будь-якого переживання іншого: "З галузки до

галузки – інтервал / Галактики. Метелик, який спіпить./ На гуму – слух – дедалі ширша лопать." ("Паралельність світів"). Символічного значення набувають музикальні образи даної поезії, вони відображають світобудову, гармонію природи та місце людини у всесвіті.

Знаменно, що той, хто страждає від самотності, намагається позбавитись неї завдяки звукам. Відомо, що Е.Дікінсон дуже любила й захоплювалася музикою та грою на фортепіано. Доцільно згадати епізод із фільму Федеріко Феліні "Солодке життя", в якому доктор Штайнер, закоханий в музику інтелектуал, віддається магічним відчуттям природи, прослуховуючи записи звуків грому, шуму моря, співу птахів. Але внутрішня напруга та внутрішнє мовчання вбивають сім'ю Штайнера: він вбиває своїх дітей та кінчає життя самогубством. Ця трагічна історія, як фреска, утверджує ідею того, що мовчання, тиша – не є стан пустоти, це абсолютно жива реальність, континуум, в якому темпоритм музики відповідає ритму пульсації нашої крові [6, с. 17–18].

Просторовість мелодій та аскетична стриманість поезій Е.Дікінсон направлена на надбання відчуття повного внутрішнього спокою та пошуку контакту з Богом, вона оживає у грі між звуками та тишею, в сугестії, характерній для молитов християн:

Musicians wrestle everywhere –	Музики змагалися повсюди –
All day – among the crowded air	Увесь день – у душному повітрі
I heard the silver strife –	Я чула срібний бій –
And – waking – long before the morn –	І – прокинулась доволі рано –
Such transport breaks upon the town	Такі колізії трапляються містами
I think it that "New Life"!	Я, що те "Нове Життя!"
It is not Bird – it has no nest –	Це не Птах – нема гнізда –
Nor "Band" – in brass and scarlet – drest –	І не "Оркестр" –
Nor Tamborin – nor Man	Одягнений в червону мідь –
It is not Hymn from pulpit read –	Не Бубн – не Людина
The "Morning Stars" the Treble led	Не Гімн це проповідний –
On Time's first Afternoon!	Це "Ранкові Зірочки" сопрано
Some – say – it is	Вперше Пополудню!
"the Spheres" – at play!	
Some say that bright Majority	Кажуть – "Сфери" це у грі!

Of vanished Dames – and Men!
Some – think it service in the place

Where we – with late – celestial face –

Please God – shall Ascertain!
[11, p. 74]

Кажуть, що кращі з Кращих
З-поміж зниклих Дам – й
Чоловіків!

Дехто думає, що служба це
у місці

Де ми – із запізненням – є
полюс світу –
О, Боже! – Встанови!
(157, пер. О.Острянка)

Отже, музика для Е.Дікінсон є вираженням гармонії Космосу, яка за умови слідування його порядку може привести людину до стану внутрішньої гармонії. Людина є інструментом "всесвітнього оркестру", чия музика, пов'язана із часом, паралельно встановлює тісний зв'язок із Вічністю.

Відтак, як ми бачимо із аналізу творів Е.Андієвської та Е.Дікінсон, сенсорний рівень сприйняття буття ними цілком подолано. Інформаційно наповнене мовчання, в якому поетеси отримують повідомлення, не завжди відливається у чуттєво даний звук мовлення. Не вербальна, зовнішня форма слова, а багатозначний "логос" дає відчуття реальної присутності. Відтак, можемо стверджувати, що однією з передумов втілення поетом у своїй творчості сутності буття є не поверхнєве, а справжнє та глибинне відчуття належності до нього.

Поезія Е.Андієвської та Е.Дікінсон мають яскраво виражений потяг до рефлексій і саморефлексії, що стає вихідним моментом артикуляції трансцендентного бажання поетес до самовираження. У контексті такого прагнення віднайти власну тожсамість (формування "свого Космосу") тотального значення набуває проблема внутрішньої і зовнішньої свободи авторів, яка, за С. де Бовуар, є найвагомим компонентом трансцендентності кожної особистості. Поняття трансцендентності як предмет релігійного й метафізичного пізнання має широку інтерпретаційну парадигму: від усвідомлення свого існування як постійного прагнення до самовдосконалення, свободи, щастя до зосередження на перцептивному невербалізованому осягненні цього феномена. Відтак, поезію Е.Андієвської та Е.Дікінсон можна розуміти в контексті вільного буття людської екзистенції (можливості й здатності свободи), спрямованого до самореалізації і, одночасно, – до рефлексії, позасвідомої, оточуючого світу, їхнього виходу в "позаноуменальну дійсність", на рівень осягнення сакральності міфо- й космотворення.

Специфікою творів поетес є їхня відкритість, текстова комунікативність, що обумовлена позицією відкритої літературної свідомості, тобто можливістю вербалізації сутнісних проблем, вектор якої спрямований на звільнення реципієнтів, адресатів від усього того, що концептуалізує відчуження особистості від самої себе:

Світанок із цитриновим ухилом
Розвиднилось, – і жодних перепон,
Де пільмою усе перехворіло.
Був кут прямий – й розм'як на довгий ролик,
Що в киселі трибарвним потопа.
Лиш де-не-де – над скупченням – стопа –
Крізь мороку натрощені бурулі. –
Трубою з цегли – ніч, що – від гуральні,
І смерть в ставку, що ловить коропів.
Два обрії з прозоро-жовтих лусок,
З яких – в провалля – щойно – з кров'ю м'ясо, –
На місці туш – слюда й ламкі півтони.
Все кришиться і гине в мерехтінні.
І над усім – суцільні ніздрі – звук,
Що мружиться й за видноколо зве [4, с. 17].

Загострення найболючіших моментів трансцендентності людської екзистенції: "вічних питань" відбувається через перцептивне осягнення сакральності буття. Реалізація ритуалу переходу межі між тутешнім і потойбічним у поезіях обох поетес експлікується в образах-символах як медіаторах дихотомій: Початок / Кінець, День / Ніч, Життя / Смерть, Тиша / Звук, Тепло / Холод, Хаос / Космос:

It was not Death, for I stood up,	Не смерть була це – я ж стояла –
And all the Dead, lie down –	Смерть – горілиць кладе.
It was not Night, for all the Bells	Й не ніч – бо язикаті дзвони
Put out their Tongues, for Noon.	Розбамкались на день.
It was not Frost, for on my Flesh	не мороз – бо повз по шкірі
I felt Siroccos – crawl –	Рвучкий гарячий вітер.
Nor Fire – for just	не вогонь – бо мармур ніг
my Marble feet	
Could keep a Chancel, cool –	Холодний був як вітар.
And yet, it tasted, like them all,	Було немов це все нараз
The Figures I have seen	Й у всіх нараз кого
Set orderly, for Burial,	Вкладали в домовину –
Reminded me, of mine –	Я бачила себе –

As if my life were shaven, And fitted to a frame, And could not breathe without a key, And 'twas like Midnight, some – When everything that ticked – has stopped – And Space stares all around – Or Grisly frosts – first Autumn morns, Repeal the Beating Ground – But, most, like Chaos – Stopless – cool – Without a Chance, or Spar – Or even a Report of Land – To justify – Despair.	Немовби це моє життя Підголене підрівняне Й бездишне – без заводу – Було це щось – мов північ – Коли спиняє цокіт час А простір світить більмами Чи перші люті холоди З мертвотними обіймами Чи – швидше всього – хаос – Неспинний нерозмічений – Без просвітку – пристанку – Без берега для відчаю.
---	---

[11, p. 248–249]. [3, с. 129–130].

Всі образи-символи поезій Е.Андієвської та Е.Дікінсон мають конотативну семантику тунелю ("труба" / "домовина"), який проходить людина перед остаточним від'єднанням від тутешнього світу, отримання первісної свободи (ініціація смертю). Вагомим моментом при актуалізації переходу в надреальність є ініціація світлом, що корелює з поняттям "Всесвітньої Порожнечі". Трансцендентність співвідносна в цьому аспекті й з динамікою космосу (не лінійною, а пульсаційною), яку письменниці сягають на рівні інтуїції, продукуючи образи такого семантичного наповнення як "Все кришиться і гине в мерехтінні" (Е.Андієвська), "...спиняє цокіт час / А простір світить більмами" (Е.Дікінсон).

Вічність, як і музика, знаходиться у тісному зв'язку зі смертю та воскресінням у творах Е.Андієвської та Е.Дікінсон. Важливим моментом їхньої лірики є переживання переходу однієї митті в іншу. Оновлення природи через смерть, хаос і нове творіння у вигляді Воскресіння – ось архетипові теми поезій обох поетес.

Відтак, механізм творчості художниць містить у собі розмаїття елементів знання, серед яких блукає мислення, балансує на грані актуального і потенційного, реального і фантастичного. "Кожна людина повинна щось сказати. Не потрібно мовчати та бормотати, якщо є що сказати – хай словами, фарбами або звуками! Це все єдине!", – зазначав Герман Гессе у "Магії квітів" [6, с. 49].

Координати фізичних і філософських площин, прагматичних і морально-етичних вимірів у поезіях Е.Андієвської та Е.Дікінсон не існують самі по собі. В них тісно перелітаються вчинки і почуття, явища і закони, проєкції та цілісні образи, людський мікрокосмос і макросвіт всесвіту.

Література

1. Андієвська Е. Знаки. Тарок: Вірші. – К.: Дніпро, 1995. – 200 с.
2. Гайдеггер М. Гельдерлін і сутність поезії // Філософська і соціологічна думка. – 1992. – №12. – С. 98–109.
3. Дікінсон Емілі. Лірика: 3 англ./ Упоряд. та перед. С.Павличко. – К.: Дніпро, 1991. – 301 с.
4. Жінка як текст: Емма Андієвська, Соломія Павличко, Оксана Забужко: фрагменти творчості і контексти / Упоряд. Л. Таран. – К.: Факт, 2002. – 208 с.
5. Лисюк Н. Міфологічний хронотоп: Матеріали до курсів "Міфологія", "Міфологія слов'янська і світова". – К.: Український фітосоціологічний центр, 2006. – 200 с.
6. Любан-Плоцца Б., Побережная Г., Белов О. Музыка и психика: Слушать душой. – К.: "АДЕФ-Украина", 2002. – 200 с.
7. Мелетинский Е. Аналитическая психология и проблема происхождения архетипических сюжетов. Бессознательное: Сборник. – Новочеркасск, 1994. – С. 159–167.
8. Хайдеггер М. Письмо о гуманизме // Хайдеггер М. Время и бытие. Статьи и выступления. – М.: Республика, 1997. – С. 192–220.
9. Хайдеггер М. Путь к языку // Хайдеггер М. Время и бытие. Статьи и выступления. – М.: Республика, 1997. – С. 259–272.
10. Хайдеггер М. Слово // Хайдеггер М. Время и бытие. Статьи и выступления. – М.: Республика, 1997. – С. 302–311.
11. The Complete Poems of Emily Dickinson / Ed. by Thomas H. Johnson. – Little, Brown and Company, New York-Boston, 1955. – 770 p.

О.В.Ростовська

Галицько-Волинська Русь: князівство, королівство чи держава?

На сучасному етапі методологічного оновлення історичної науки, що характеризується різноманітністю та альтернативністю концепцій дослідження, рівнів і типів аналізу фактів, подій і явищ, виникла потреба розглянути наукову полеміку навколо спірних питань української історії. Серед них – історія Галицько-Волинського князівства в період із 30-х років XIII по середину XIV ст. Зокрема, в умовах проголошеної 1991 р. державної незалежності України набуло особливого звучання питання про статус означених земель. Це пояснюється тим, що до 90-х років XX ст. у працях радянських учених майже не застосовувалися терміни "українська держава", "національна територія" тощо. Водночас, в історичній науці впродовж тривалого часу зберігаються різні, подекуди суперечливі визначення та оцінки Галицько-Волинського князівства, яке посіло чільне місце в історії українського державотворення. Нині на основі комплексу джерельної та історіографічної літератури, при застосуванні нових методологічних і дослідницьких інструментаріїв та критеріїв, українська історична наука спроможна віддати перевагу реальним фактам і об'єктивним визначенням.

Спираючись на науковий доробок попередніх років (С.Соловйов, В.Ключевський, Д.Дорошенко, Н.Полонська-Василенко, С.Томашівський, І.Крип'якевич, В.Пашуто, М.Брайчевський та інші), сучасні історики, археологи та культурологи плідно досліджують різні аспекти комплексної проблеми з історії Галицько-Волинської Русі. Серед них – П.Толочко, Я.Ісаєвич, М.Котляр, В.Ричка, О.Головко та інші. Нові грані постановки проблем з'явилися в працях Бодрухіна В. "Українська державність у монголо-татарську добу" (1999 р.), Буравченкової С. "Галицько-Волинське князівство – уособлення української державницької традиції" (1994 р.); Барана В. "Княжий Галич в історії України" (2001 р.), Дашкевича Я. "Українські землі в часах галицько-волинської державності" (2002 р.), Котляра М. "До питання про візантійське походження матері Данила Галицького"(1991 р.) тощо.

Питанням історії Галицько-Волинського князівства та його статусу були присвячені й наукові конференції. У 1993 р. в Галичині в рамках Другого міжнародного конгресу українців пройшла міжнародна конференція з проблем Галицько-Волинської держави. В 2001 р. в Москві відбулася Перша Міжнародна наукова конференція "Король Данило і Українська держава в XIII ст." В Чернівцях у 2003 р. відбувся V конгрес міжнародної асоціації українців, на якому розглядалося питання "Галицько-Волинська Русь: держава чи не держава?". В Донецьку в 2005 р. відбувся VI Міжнародний конгрес українців. У доповіді В.Рички "Галич – другий Київ": середньовічна формула чи історична метафора?" критично проаналізовані погляди минулих і сучасних прихильників правомірності вживання поняття "Галицько-Волинська держава" [13, с. 5–7]. Цим не вичерпується, а стимулюється подальша дослідницька робота з вивчення історії Південно-Західної Русі, зокрема Галицько-Волинського князівства.

Метою даної статті є спроба встановити правомірність вживання терміну "держава" по відношенню до Галицько-Волинського князівства. Насамперед, слід виділити ряд існуючих в історіографії точок зору на значення Галицько-Волинської Русі в українській історії:

1. Галицько-Волинське князівство було одним з багатьох периферійних князівств, яке з величезними труднощами протистояло зовнішнім ворогам, ослаблювалося внутрішніми чварами. Дану тезу обстоювали С.Соловйов, радянські історики, а нині поділяє В.Ричка. Зокрема, свою статтю "Галич – другий Київ"... він завершив образним висловом О.Преснякова про те, що "окремий галицький закуток навіки залишився провінцією, хоча...міг би стати вогнищем самостійної історичної діяльності, поширюючи її базу на Волинь, Поділля й Київщину, на чолі всієї України" [13, с. 7].

2. Галицько-Волинська Русь не лише головна правонаступниця Київської Русі, що займала провідне місце в історії Східної Європи, а й єдиний осередок української державності. Означеної тези дотримуються М.Костомаров, О.Єфименко, І.Крип'якевич, Я.Ісаєвич та інші. Вони вважають, що ця українська державність плавно переростає в історію ВКЛ. Відомо, що вже в "Хроніці польській, литовській, жмудській і всієї Русі" 1582 року М.Стрийковського розглядається схема "Київ – Галич – Вільно". В ній київська і галицька історія були лише інтегрованими частинами

історії литовської. Пізніше, в 1620–1640 рр. київські інтелектуали доповнюють схему М.Стрийковського формулою "Київ – Галич – Литва – Київ".

3. Галицько-Волинське князівство було першою "суто українською державою". Дане твердження належить С.Томашівському. Такий же висновок зробив і М.Брайчевський, досліджуючи питання історії української державності. Він констатує, що держава Данила Галицького виходила за рамки пересічного уділу, бо територіально була масштабнішою, ніж інші удільні утворення. Нині ця теза знайшла свою аргументацію на сторінках посібників. Так, наприклад, Ю.Мицик і В.Власов називають князя Романа Мстиславича "творцем першої національної Української держави, що як окремий політичний організм проіснувала до кінця XIV ст." [10, с. 50]. Відразу видається спірним для XII–XIII ст. вживати поняття "національна держава". Водночас, якщо зважити на сучасне тлумачення термінів "нація", "національні кордони" то дане твердження цілком зважене. Зокрема, академік, доктор історичних наук І.Курас писав, що у спадок від Союзу РСР нам дісталось поняття нації, в основу якого покладено етносоціальні критерії. Тим часом на Заході поняття "національне" і "регіональне" часто сприймаються як синоніми. Французькі національні інтереси – це практично те саме, що й інтереси регіону, який іменується Францією. Показово, що в праці "Україна – не Росія," яку підготували для громадян Росії наукові спеціалісти, хоч авторство надане тогочасному Президенту України Л.Кучмі, відмічено, що "Галицько-Волинське князівство було колись справжньою європейською державою, що Данило Галицький був королем, одним з європейських королів" [9, с. 58].

4. Галицько-Волинське князівство – це "друга в історії українська держава", яка мала велике значення в європейському та вітчизняному суспільному розвитку. Цю думку поділяли такі українські історики, як М.Грушевський, Д.Дорошенко, Н.Полонська-Василенко. Так, остання відмічала, що "Галицько-Волинська держава зайняла почесне місце серед європейських держав; її міста викликали здивування, ...її військова тактика здобула славу. Незважаючи на тісні зв'язки з Західною Європою, культура, закони, література, релігія Галицько-Волинського князівства залишалися українськими" [12, с. 206]. Аналогічно висловився сучасний науковець-історик Я.Ісаєвич, відмічаючи, що князівство зайняло "почесне місце в формуванні української культури, в

зміцненні її зв'язків з культурами інших народів...Спогад про колишню велич Галицько-Волинського князівства підтримував дух визвольної боротьби українців. Державницькі традиції ...мали велике значення для збереження і зміцнення історичної самосвідомості українського народу" [7, с. 56].

5. Галицько-Волинська Русь стала однією з підвалин української народності, а державне життя підтримувалося в XIII ст., хай і не в повному обсязі, як у Галицько-Волинській, так і в інших південноруських землях – Київській і, особливо, Чернігівській. Даний висновок належить М.Котляру, погляди якого поділяють В.Ричка, В.Коваленко, А.Горський та інші. Вони стверджують, що Галич був важливим, проте не єдиним осередком давньоруської державності в Південній Русі. Безперечно, людське життя продовжувалося на всіх землях Південно-Західної Русі. Однак відомо, що внаслідок монголо-татарської навали та героїчного опору народу завойовникам і їх системі підкорення, Переяславщина обезлюдніла, Київщина ослабла, а Чернігівщина зазнала прогресуючого дроблення на уділи.

Спірне питання про статус Галицько-Волинського князівства, доречність вживання щодо нього терміну "державна" знаходить своє відображення в наукових міркуваннях та аргументаціях відомих істориків. Першочергово слід зауважити, що в українській історичній науці понад сторіччя тому відбулася полеміка відносно характеру, місця та ролі держави, і вона якраз була пов'язана з державою часів Данила Романовича. В 1893 році Михайло Драгоманов різко розкритикував одну із ранніх праць Михайла Грушевського, написану під впливом народництва Володимира Антоновича, який негативно ставився до держави як до інституції. М.Драгоманов з приписом констатував, що "Данилове королівство було державою." Критика вплинула на історика, який і вжив визначення "Галицько-Волинська держава". Таким чином, цю назву як авторську науково-термінологічну, не підтвержену синхронними історичними джерелами, але, за твердженнями Я.Дашкевича, обґрунтовану реаліями, запропонував М.Грушевський. М.Котляр справедливо зазначає, що термін "Галицько-Волинська держава" народився в середовищі галицької інтелігенції в XIX ст., в умовах панування Австрійської імперії, до складу якої входила Галичина. В умовах XIX ст. термін "Галицько-Волинська держава" мав прогресивне значення, хоча, на думку М.Котляр, і не узгоджувався з історичною дійсністю XIII ст. Отже, маємо

діаметрально протилежні твердження: назва, обґрунтована реаліями, і назва, не узгоджена з реаліями. Спробуємо розібратися.

Сучасний дослідник Р.Іванченко у праці "Історія без міфів", аналізуючи політичну структуру Галицько-Волинського князівства визначає його як монархічну державу, в якій віча фактично не існувало. Втім, біля князя стояла численна група радників із прибічників і сподвижників реформаторської діяльності Д.Галицького. Основними законами суспільного життя були "Руська правда" і "Правда Ярославичів". Основною ідеологічною опорою князя-самовладця залишалася православна релігія. Р.Іванченко визначає статус Галицько-Волинського князівства як "державу" та "королівство українського зразка" [6, с. 96].

Водночас, М.Котляр у монографії "Галицько-Волинська Русь" пише, що "терміном "Галицько-Волинська держава" користуються дилетанти, мало обізнані з історією Галицько-Волинської Русі. А історики, котрі професійно досліджують її, звичайно до цього терміну не вдаються" [8, с. 154]. Недарма, – стверджує М.Котляр, – видатний знавець цієї проблеми академік І.П.Крип'якевич назвав свою книжку "Галицько-Волинське князівство". Доречно запитати, а чи можна було за часів тоталітарної системи в СРСР дати інше визначення? До того ж, достеменно відомо, що на сторінках своїх праць І.Крип'якевич неодноразово вживає стосовно Галицько-Волинського князівства поняття "державу." М.Котляр погоджується лише на 24 роки існування держави – з 1245 по 1264 роки, беручи до уваги владу князя Д.Галицького, який об'єднав роздроблені землі. Критеріями держави М.Котляр вважає централізовану владу і об'єднання всієї території: "Справді, держава – це соціально-політична й суспільно-економічна структура з централізованою владою, спільними для всієї території та обов'язковими для всіх її частин системами адміністрації, судочинства й збирання данин (податків). Головне ж – у державі має бути об'єднана вся її територія" [8, с.154].

Висновок М.Котляра викликає не лише сумнів, а й заперечення, оскільки на нинішньому етапі з'явилися інші трактування критеріїв і ознак держави. Так, В.Бодрухін у роботі "Українська державність у монголо-татарську добу" зауважує: "...дослідники історії Київської Русі...виходять з тези, що якщо немає централізованої держави, то не існує і державності" [2, с. 9]. Але ж практично князівства і землі Південно-Західної Русі в умовах роздробленості мали всі атрибути державності. Водночас,

більшість науковців визначають роль Галицько-Волинського князівства як основного політичного центру всієї України після занепаду Києва. Сучасні українські історики Ю.Мицик і В.Власов вважають, що "створення Галицько-Волинського князівства... стало важливим етапом в історії української державності, адже на відміну від багатоетнічної Київської держави Галицько-Волинська ґрунтувалася на єдиній українській основі" [10, с. 50]. Знаний спеціаліст з історії Давньоруської держави академік П.Толочко в роботі "Русь – Мала Русь – руський народ у другій половині XIII–XVII ст." відмічає стосовно походження назви "Мала Русь": "Вона формувалася поступово впродовж XIV–XVII ст.: спершу відносилася до Галицько-Волинської держави, а потім поширилася і на всю Південну Русь" [14, с. 7].

Досить переконливою щодо статусу означеного регіону є система аргументації Я.Дашкевича в його роботі "Українські землі в часах галицько-волинської державності" [5, с. 3–21]. Він, спираючись на ґрунтовні доведення польського історика Генріка Ловмянського, наводить і дотримується такої аргументації: держава виникає з об'єднання менших племен довкола центру у великому племені з тенденцією до інтеграції в державу кількох великих об'єднань, що належать до однієї етнічної групи; князь стає незалежним від демократичних елементів (віче), здобуває власне право на територію держави і на здійснення в ній влади; відбувається диференціація суспільства на панівну верхівку, біля якої виникає бюрократичний стан, духівництво, селянство; селянство з вільного поступово перетворюється на залежне від князя, церкви, можновладців, зберігаючи особисту свободу, але відбуваючи повинності; скарбниця переходить у руки князя – до неї надходять усі державні податки; замість вікових судів виникають князівські [5, с. 12].

Названі ознаки й особливості були характерні для Галицько-Волинського князівства, яке було із власною територією, своїм володарем, адміністрацією, скарбницею та податковою системою, військом. Відомо, що серед тисяч середньовічних князівств державу виділяла велика територія; система міст як економічних і політичних центрів; розвинута економіка з мережею торгових шляхів; державний апарат, писане право; релігійна основа; загальновизнані титули правителів, назва держави; певна державницька самосвідомість правителів і народу; активна зовнішня політика. Певною мірою цим критеріям відповідало Галицько-Волинське князівство.

Територія, на яку поширювалася в різні часи влада галицько-волинських князів, становила 320–330 тис. кв. км. На той час могутнє Угорське королівство мало 400 тис. кв. км.; Польське Королівство – 200–259 тис. кв. км.; Володимиро-Суздальське князівство, де згодом утворилася Московська держава, – до 300 тис. кв. км.

Топографічні назви та історичні документи засвідчують, що 1/3 на сьогодні існуючих українських населених пунктів виникли не пізніше доби Галицько-Волинського князівства.

Прикордонні фортеці будувалися цілеспрямовано. Містами-фортецями були Верешин, Столп'є, Комов, Угровеськ, Белз, Кам'янець, Збараж, Любачів. У 20–30 рр. XIII ст. з'являються укріплені фортеці в Кременці, Данилові, Холмі, Колодязні, Ізяславі та інших містах. В 60-х рр. була сформована система фортець на західному і північному рубежах Волині.

Спеціалізація міст, зумовлена державними потребами, відбувається впродовж XIII – початку XIV ст. Одні міста ставали важливими торговими і ремісничими центрами (Львів, Перемишль, Володимир), інші – мали суто оборонні функції, решта – адміністративно-фіскальні.

Розвиток економіки залежав як від творчих зусиль народу, так і від цілеспрямованих дій князівської влади. Зокрема, письмові джерела фіксують 22 види ремісничих спеціальностей, археологічні – до 60. Для розвитку промислів князь Данило Романович залучав і іноземців. Літописні рядки засвідчують, що він "став прикликати приход німців і русів, іноплеменників і ляхів... і юнаки, і майстри... сідельники, і лучники, і сагайдачники, і ковалі заліза, і міді, і срібла. І настало пожвавлення...". Природні умови сприяли розвитку сільського господарства, промислів, торгівлі. Із збережених грамот дізнаємося, що селяни сіяли жито, пшеницю, овес, просо, ячмінь, льон; розводили худобу: коней, корів, овець, кіз, свиней. Важливою сферою господарства були мисливство, рибальство, бджільництво, садівництво, овочівництво.

Зовнішня торгівля реалізовувала мед, віск, шкіри овець, хутра лисиць, бобрів, куниць; ремісничі вироби тощо. Велася торгівля з Польщею, Литвою, Німецьким орденом, придунайськими містами, Візантією, Угорщиною, Чехією, Саксонією, Фландрією, що вносило в соціально-політичний і економічний устрій держави нові риси, яких не знали інші князівства Русі.

Влада галицько-волинських князів була спадковою. Між Романовичами понад 100 років не відбувалися міжусобні війни.

Князі носили титули: "великий князь", "король", "Божою милістю король", "Божою милістю князі всієї землі руської", "Божою милістю князь і дідич королівства Русі," "уроджений князь всієї Малої Русі" тощо. Радниками князя в першій половині XIV ст. у грамотах згадуються бояри. Зникнення згадок про віче в другій половині XIII ст. свідчить, що цей елемент політичної структури відійшов на задній план. Як і в Західній Європі, віче еволюціонує в бік міського самоврядування, яке було закріплене Магдебурзьким правом у XIV ст. Першими на українських землях його отримали м.Санок (1339 р.), Львів (1356 р.) та пізніше інші.

Державний апарат, що діяв у князівстві, був розгалужений і виконував військово-адміністративні функції. Його складали: князь, боярська дума, тисяцькі (намісники), урядовці-дворецькі, які управляли волостями; княжий печатник, стольник тощо. Державно-адміністративний апарат оплачувався не тільки маєтками, а й грішми з княжої скарбниці, прибутки до якої надходили з митниць, солеварінь, податків. Особливістю державно-політичного устрою Галицько-Волинської Русі була князівсько-боярська боротьба. Послаблення влади князя вело до дроблення, олігархічного свавілля, іноземного втручання.

Військо у князівстві було добре організоване, дисципліноване, складалося з "дружини" і "воїв". Дружина складалася з бояр. Вої – народне ополчення, складалося із селян та дрібних бояр – основної ударної сили в бою. За Данила Галицького зброя удосконалювалася: з'явилися рожанці (луки), "сосуди ратні і градні" (пороки, пращі, самостріли). Зростало оборонне мистецтво, спрямоване на захист кордонів і міст.

Гроші у князівстві існували власні – "гривні кун". У грамотах Андрія Юрієвича та Юрія II згадуються такі назви грошей: монети, гроші, динарії. Дослідники припускають, що це були срібні розмінні частини гривни. Використовувалася символіка: герб, печатка, жезл (булава), прапор тощо. З XIV ст. гербом утверджується зображення золотого лева на синьому щиті. Прапор – синє полотнище із зображенням лева.

Писаним правом була "Руська правда" і "Правда Ярославичів."

Релігійною основою і водночас ідеологічною системою було православне християнство. Відомо, що заради спасіння рідної землі від розорення князь Данило Галицький погодився прийняти в 1253 р. католицизм. А в 1303 р. князь Юрій I заснував Галицьку митрополію, що було символом державної незалежності.

Культура галицько-волинської доби сприяла формуванню української народності та мови. Зокрема, російський дослідник історії О.Пресняков у роботі "Україна", що була опублікована в 1918 р. у збірнику "Вестник культуры и политики" №9, писав: "Українська народність склалася в глибоких основах своєї національно-культурної індивідуальності за час блискучого, хоч і короткого розквіту самостійного політичного життя Галицько-Волинської Русі..." [11, с. 12]. Ряд істориків вказували на відмінності в мові, літературному стилі між "Галицько-Волинським літописом" і літописами Новгород, Володимиро-Суздальської землі, подібні до тих, що існують між сучасними українською і російською мовами. Водночас, мова і культура Галицько-Волинської Русі сприяла зміцненню її зв'язків з культурою інших народів.

Державницька самосвідомість людей виявлялася в осмисленні себе "руським" народом. Літописці хоч і рідко, але вживали назву Україна". Так, під 1279 р. у Галицько-Волинському літописі говориться, що князь Лев Данилович пішов зі своїм військом за річку Західний Буг і визволив від поляків кілька міст: "Посем же Лев восхоже себе части в земле лядської города на Вкраине". У 1285 р. польські війська вчинили напад на Волинь і захопили "село на Україні на імення Воїн" [1, с. 88]. З часу заснування князем Юрієм I в 1303 р. Галицької митрополії став вживатися термін "Мала Русь" ("Велика Русь – 19 єпархій, "Мала Русь" – 6).

Активна зовнішня політика диктувалася як геополітичними інтересами князівства щодо захисту свого краю (створення європейської антиординської коаліції), так і залежністю від міжнародної ситуації та доцільності стратегічного партнера. Внаслідок тісних контактів з Польщею, Угорщиною, іншими країнами Центральної Європи в соціально-політичному, економічному устрої держави з'явилися риси, яких не знали інші князівства Русі. Водночас, через своє геополітичне розташування – з усіх боків оточена конкурентами – Галицько-Волинській державі було складніше вистояти проти сильного супротивника і на певному етапі вона змушена була "делегувати" свої уповноваження австрійському королю чи підкоритися литовським князям. Однак політична верхівка використовувала найменші шанси, щоб відновити боротьбу за державну самостійність.

Отже, за всіма ознаками галицько-волинське князівство відповідало категоріям держави. Саме ці докази і дали підстави українським історикам визначити галицько-волинське князівство

як державу. Водночас, слід відмітити, що, серед існуючих визначень статусу Галицько-Волинської Русі в науковій, навчальній, публіцистичній літературі зустрічаються такі назви: "землі", "князівство", "периферійне князівство", "велике князівство", "королівство", "українське королівство", "державна", "українська держава", "галицько-волинська держава – правонаступниця Київської Русі", "галицько-волинське князівство – нова європейська держава", "національна українська держава" тощо. Всі вони правомірні, хоч і здається, що це лише словесні дефініції. Але за ними стоять інформаційно-аналітичні блоки, що формують історичну пам'ять, професійну переконаність, історичну культуру. Зокрема, визначення статусу Галицько-Волинського князівства має не лише науково-академічне звучання, а й соціально-політичне. Невипадково аналіз сучасних шкільних та вузівських посібників "Історія України" засвідчує, що в переважній більшості офіційних видань назвою розділів є "Галицько-Волинська держава."

Література

1. Галицько-Волинський літопис. – Львів, 1938.
2. Бодрухін В. Українська державність за монголо-татарської доби // Історія України. – 1999. – №42.
3. Брайчевський М. Перше українське королівство. (Держава Данила Галицького // Золоті Ворота. – 1992. – №2. – С. 146–158.
4. Буравченкова С. Галицько-Волинське князівство – уособлення української державницької традиції // Проблема соборності України в ХХ ст. – К., 1994.
5. Дашкевич Я. Українські землі в часах галицько-волинської державності // Пам'ять століть. – 2002. – №4.
6. Іванченко Р. Історія без міфів. – К., 1996.
7. Ісаєвич Я.Д. Галицько-Волинська держава. – Львів, 1999.
8. Котляр М.Ф. Галицько – Волинська Русь. – Т. 5. – К., 1998.
9. Кучма Л. Україна – не Росія. – М., 2004.
10. Мицик Ю., Власов В. Історія України. – Ч. 1. – К., 2001.
11. Пашуто В. Очерки по истории Галицко-Волынской Руси. – М., 1950.
12. Полонська-Василенко Н. Історія України. – Т. 1. – К., 1992.
13. Ричка В. "Галич – другий Київ": середньовічна формула чи історіографічна метафора // УІЖ. – 2006. – №1.
14. Толочко П. Русь – Мала Русь – руський народ... / Київська старовина. – 1993. – №3.

**Козацьке землеволодіння на Правобережній Україні:
особливості становлення в Литовську добу
(кінець XIV – початок XVI ст.)**

Проблема становлення і розвитку козацького землеволодіння є однією з ключових при вивченні історії козацтва, а також у дослідженні поземельних відносин в Україні. Тема земельної власності не втрачає актуальності і нині, оскільки вирішення земельного питання стоїть у центрі уваги української влади. Крім того, дослідження регіональної історії, що є також не менш актуальним, сприяє більш глибокому аналізу загальних тенденцій.

Не дивлячись, однак, на актуальність даної проблеми, вона є ще не достатньо вивченою в історичній науці. Проте слід віддати належне тим історикам, які у своїх дослідженнях приділяли увагу темі козацького землеволодіння. Спробу з'ясувати зародження землеволодіння у козаків було зроблено у працях І.М.Каманіна, який стверджував, що козаки одержували землю в I половині XVI ст. на правах приватної власності [1, с. 90]. Історію становлення козацького землеволодіння у своїй праці описує В.О.Щербак. Він вважає, що важливим аспектом дослідження формування українського козацтва є питання про його землеволодіння. На його думку, зародження козацького землеволодіння зумовлювалося, насамперед, колонізацією південних степових просторів України. На перших порах власті не чинили ніяких перешкод мисливству та рибальству. Завзяті ухадники досягали навіть пониззя Дніпра, розвідуючи багаті рибою та звіром місця [2, с. 91]. Дана тематика частково розглядалася також і А.Ю.Чабаном у контексті дослідження історії Середнього Подніпров'я [3]; З.В.Священко під час вивчення історії Уманщини [4]; К.В.Івангородським в його дослідженнях аграрної економіки Середнього Подніпров'я [5]; В.Ф.Боєчком в його роботі про роль правобережних порубіжних територій у генезі, еволюції та організаційному формуванні українського козацтва [6] та ін.

Важливу інформацію про козацьке землеволодіння можна знайти в "Архиве Юго-Западной России", "Актах, относящихся к истории Южной и Западной России".

Розуміючи складність і багатогранність теми козацького землеволодіння, автор статті окреслює територіальні межі (це Правобережна Україна) і хронологічні рамки (литовська доба) процесу становлення козацького землеволодіння.

Чому саме Правобережна Україна постала в центрі уваги дослідника? Тому, що на правобережних порубіжних територіях під впливом специфічних "порубіжних" факторів (дана територія – сфера впливу різних держав; межа двох етносів – осілого християнського і кочового мусульманського; тут існувала постійна загроза нападів та винищення) проходили процеси зародження козацтва та його еволюції від стихійного явища до могутньої військової сили. Такої думки притримуються більшість дослідників історії козацтва.

Об'єктом даного дослідження є козацьке землеволодіння та пов'язані з ним земельні відносини, які склалися на Правобережній Україні в литовську добу. Предметом дослідження є процес становлення козацького землеволодіння в даний період на даній території. Автор ставить за мету з'ясувати особливості процесу становлення козацького землеволодіння на Правобережній Україні в умовах литовського панування.

Виходячи з того, що соціальна природа козацтва не була однорідною, як свідчать більшість джерел, слід звернути увагу на поземельні відносини, що склалися між різними суспільними станами на території Правобережної України в результаті її входження до складу Великого князівства Литовського. Початок становлення козацького землеволодіння тісно пов'язаний з розвитком цих відносин, які стосувалися насамперед дрібної шляхти, боярства, різних категорій селянства, міщан. Вихідці саме з цих прошарків населення утворили новий соціальний стан – козацтво. "Крім селянського елемента, до соціальної бази козацтва належали елементи служилого боярства і бездомної шляхти [4, с. 130]. С.А.Леп'явко вважає, що козацтво як суспільне явище має глибоке коріння. Він доводить, що саме соціальна група негербованої дрібної шляхти і боярства відіграла провідну роль в оформленні козацтва як військового стану з характерним набором привілеїв [7, с. 28–33]. А на думку Я.Р.Дашкевича, безпідставно заперечувати роль українських магнатів в утворенні козащини [8]. І.М.Каманін виводив козацтво із хліборобських громад південного пограниччя [9, с. 15]. В.О.Щербак також схильний до думки, що козацтво сформувалося з різних станів [10, с. 51]. В.А.Смолій стверджує, що "школу козацтва пройшли сотні тисяч представників різних категорій населення українських земель – бояр, шляхти, міщан і, насамперед, селянства" [11, с. 64].

Досліджуючи початок становлення козацького землеволодіння в литовський період, варто згадати працю Т.В.Кузнець, в якій

проаналізовано процес заселення правобережних територій в період литовсько-польської колонізації [12].

В XIV ст. значна частина сільського населення на правобережжі складалась з відносно вільних незакріпачених селян, які вели своє господарство як на великокняжих (удільнокняжих) доменіальних, так і приватновласницьких землях. Особисто вільне сільське населення не було соціально однорідне і поділялося на 2 групи, що відрізнялися виконанням спеціальних обов'язків: на тяглих і на військово-служилих. "Тяглые люди", или "данники", составляли наиболее многочисленную категорию крестьянства, которая выполняла основное государственное "тягло" – работы по укреплению городов и оборонных замков, а также вносила в казну разнообразные дани и подати. Крестьяне-слуги привлекались в интересах государства к военной службе (в этом случае их называли военными слугами, или боярами) или же к обслуживанию потребностей различных отраслей княжеского домениального хозяйства" [13, 78].

Серед приватновласницьких селян вільні люди займали особливе становище. Вони володіли або користувалися спадковими або господарсько освоєними земельними ділянками на основі древнього звичаєвого права, відбували певні повинності на користь вотчинника, але зберігали за собою право переходу до іншого землевласника або ж на незаймані землі. В актах Литовської метрики ця категорія сільських жителів позначалася термінами "люди вольные", "люди похожие", "люди прихожие" і др. [13, с. 78]. Клас землевласників прагнув зафіксувати в законодавчому порядку повинності "похожих" селян і прикріпити їх до землі, обмеживши свободу переходів.

Відсутність у селянських дворах малоземелля за наявності великих масивів неосвоєних земель і оброчна система експлуатації феодално залежного селянства надавали йому значний простір для прояву господарської ініціативи – неодмінної умови порівняно швидкого відновлення економіки Правобережної України від руйнівних наслідків Батієвих погромів.

На правобережних землях документально прослідковується і така феодална корпоративна власність, як земельні володіння міських общин. Оскільки у регіоні селянська община була ще досить слабкою на той час, як зазначає К.Івангородський [14, с. 140–144], "основним" землевласником тут виступає община міська. Щоправда, міста південних староств більше нагадували

великі села, а заняття їхніх мешканців мало чим відрізнялись від селянських [5, с. 89]. Люстрації господарських (великокняжих) замків середини XVI ст. свідчать про наявність "пашни мещанской" і "уходов" у Києві, Черкасах, Каневі, Вінниці, Житомирі.

Всередині класу землевласників відносини супідпорядкування між окремими його соціальними прошарками визначалися типовими для феодалізму зв'язком землеволодіння і служби. На службі у литовських удільних князів, які зайняли місце давньоруських князів Рюриковичів, перебували нечисленні роди давньоруських князів. В залежності від цієї литовської титулованої знаті був найбільш чисельний і соціально неоднорідний прошарок феодалів – боярство. Його верхівку становило велике боярство (пани, магнати), які володіли спадковими землями (вотчинами). Основна маса боярства – середні і дрібні землевласники, служили у князів і магнатів, за що отримували винагороду – землі в умовне володіння або доходи з них в порядку "кормлень". У документальних джерелах цей прошарок боярства відомий під назвою "земян" ("землян"), а з оформленням його станових прав до середини XVI ст. – шляхти.

Захоплення українських територій Великим Князівством Литовським стало одним із факторів, що значно вплинув на процес становлення козацького землеволодіння на Правобережній Україні [3, с. 168]. Це захоплення спричинило колонізацію степових і малозаселених просторів правобережних порубіжних територій: "...ослабленная государственная власть дает недостаточные средства для защиты страны, принижает городские общины, передавая их средства, а вместе с тем и свои важные обязанности в неумелые и большею частию своекорыстные руки местных старост, сосредоточенные силы государства мельчают, переходя мало по малу к частным землевладельцам, которых заботы о заселении пустынь парализовались стремлением к развитию повинностей поселенцев в свою частную пользу. Мы увидим, наконец, что такое состояние дела уже до Люблинской унии вызвало внутреннюю необходимость козачины, то есть усилий, предпринятых самим народом колонизовать страну на свой собственный риск, даже вопреки целям правительства и интересам частных землевладельцев" [15, с. 4].

Беручи до уваги той факт, що в XIV ст. українські землі зазнавали спустошливих набігів монголо-татар, і це було великою загрозою для Литви і Польщі, велике значення мала військова

колонізація порубіжних правобережних територій України. "Уже изъ изложенныхъ выше сведений о том, что границы государства были опоясаны укрепленными пунктами, следует, что первым приемомъ колонизаций могла быть только военная колонизация: впереди мирныхъ поселений выдвинуты были замки, подобные темъ острожкам, которыми подвигалась северно-русская колонизация в донския и волзкия степи. Сами по себе подобныя замки не означали еще прочнаго заселения страны; внутри ихъ сидель служилый военный людъ, временно занимавший стражу, еще не прочно связанный с местностию; лишь потом эти военные люди делаются местными землевладельцами. Вокруг замков могли быть и пустынные степи, по которымъ могли двигаться толпы кочевниковъ" [16, с. 59].

Але такий виключно військовий характер мали на початку XV ст. лише найвіддаленніші українські замки; всередині держави укріплені поселення мали мирний цивільний характер.

Замки були укріпленнями незначними за обсягом і не завжди достатньо міцними; вони, користуючись зручною місцевістю, частково укріплялись земляними валами, на яких стояли дерев'яні стіни, що перетинались баштами. Постійне нечисленне населення замків складалося (крім намісника і його людей) із служилих осіб.

Навколо замків і під їх захистом селилось промислове населення, яке надалі іменувалося міщанами, хоча воно теж було напіввійськове, "содержавшее сторожу въ поле и на стенахъ своихъ укреплений" [16, с. 61]. Їх поселення навколо замку оточувались острогом. Таким чином військова колонізація веде за собою міську промислову. Поблизу замків і під їх захистом існували села, які разом із замками уже тоді складають цілі повіти. Самі поселенці, користуючись пільгами від економічних повинностей, охоче ішли в ці небезпечні (порубіжні) місця і, зайняті військовою службою, набували бойових навичок. "Они не походили на те беззащитныя массы безоружныхъ крестьян, которыхъ потом татары угоняли тысячами на Черноморския рынки для продажи. Слуги XV в. заменяли собой последующую козаччину, съ тою разницею, что не состояли въ оппозиции съ государством и служили ему по общему нормальному строю" [15, с. 28]. Вони не вимагали ніяких станових привілеїв, і навіть деякі з них тимчасово давали подимщину.

Подібним до служивого було тягле населення, яке складалося з вільних людей, що володіли земельними ділянками на правах спадкового користування, за данину чи за подимщину.

В XV ст. починається землевласницька колонізація київських українських місць. Першими приватними землевласниками ставали власники пустирів і лісових ділянок, які раніше належали їм на правах спадкового користування, а потім на правах власності. Роздача таких пустирів, з правом закликати нових поселенців, була вигідною для держави. Заселені маєтності даються рідко. "Раздача населенных мест усиливается только при великом князе Александре и при Сигизмунде I-мъ" [16, с. 63]. Саме такою роздачею степів і лісів продовжується тоді руська колонізація на південь від Росії і в пустирних місцях задніпров'я.

Приватне землеволодіння становлюється і в прибузьких степах, біля Хмельника, Вінниці і Брацлава. Поряд з приватним землеволодінням там можна знайти давній спосіб тимчасового користування волостями, що почергово надається боярам місцевого замку. "Судя по грамоте 1431 года, данной Свидригайломь, около Браславского замка находятся "земляне" (частные владельцы): Карпъ Ив.Мокулинский, владеющий Микулинскими имениями, въ частности Почапинцами, а также паны: Макс. Тымковичъ, Ярмола, Евсей, Кмита" [16, с. 67].

Інший спосіб землеволодіння зустрічаємо в Хмельницькому повіті; Хмельницькі бояри захищають свої землі (приписаний до замку) *in commune*, як спільний для них. Почергове володіння бояр замковими землями відоме з загальних уставних грамот Київської землі, а також з актів литовської метрики про роздачу земель Казимиром Ягелловичем.

З пожалувань Казимира і Олександра відомо про землевласницькі маєтки в Київському, Вінницькому і Брацлавському повітах, виникнення яких можна віднести до половини XV ст. "Въ "записи о том, кому король (Казимиръ) именя раздал" между прочим отмечается: "Ходыце Басючу берегъ бобровыя гоны у Версехъ подъ его двором по Устыне одъ Днепра до Княжичъ" [16, с. 67].

Отже, генеза козацького землеволодіння на Правобережній Україні тісно пов'язана з трудовою колонізацією цих територій. Освоєння уходів, в яких козаки займалися промислами, захищались від татар і поступово осідаючи на проживання, утверджувало в їх свідомості впевненість у правомірності розпоряджатися цими землями. Одночасно колонізація правобережних територій мала військовий характер. Землю отримували місцеві служиві люди, які зобов'язувалися захищати місцеві замки; селяни приватновласницьких володінь, залишаючись вільними, але поклика-

ні служити не лише своєму панові, а й державі. Таким чином, колонізація XV ст. не приносила з собою кріпацтва, чим і відрізнялась від шляхетської колонізації XVI ст., яка відповідала не лише інтересам держави, а й окремих осіб вищого класу.

Література

1. Каманин И.М. К вопросу о козачестве до Богдана Хмельницкого // Чтения Исторического общества Нестора летописца. – К., 1894. – Кн. 8. – Отд. 2.
2. Щербак В.О. Українське козацтво: формування козацького стану. Друга половина XV ст. – середина XVII ст. – К., 2000.
3. Чабан А.Ю. Середнє Подніпров'я: В 2 кн. – Кн. 1. – Черкаси, 1999.
4. Священко З.В. Історія Уманщини (з найдавніших часів до середини XVII ст.). – Черкаси, 2006.
5. Івангородський К.В. Поземельні відносини як етносоціальні трансформації в Південних старостах Київського воєводства (до середини XVII ст.) // Український селянин. – 2005. – Вип. 9. – С. 88–92.
6. Боечко В.Ф. Правобережні порубіжні території у генезі, еволюції та організаційному формуванні українського козацтва (друга пол. XV ст. – середина XVII ст.). – К., 2000.
7. Леп'явко С. Козацькі війни кінця XVI ст. в Україні. – Чернівці, 1996.
8. Дашкевич Я.Р. Козацтво на Великому кордоні (Українське козацтво: сучасний стан та перспективи дослідження проблеми (Матеріали "круглого столу") // УІЖ. – 1990. – №12. – С. 20–22.
9. Каманин И.М. Положение и взаимные отношения сословий Южной Руси накануне войн Богдана Хмельницкого как причина этих войн. – К., 1914.
10. Щербак В.О. Козацтво в класово-становій структурі українського суспільства (друга половина XV – середина XVII ст.) // УІЖ. – 1991. – №11. – С. 13–52.
11. Смолій В.А. Феномен українського козацтва в загальноісторичному контексті // УІЖ. – 1991. – №5. – С. 61–72.
12. Кузнець Т.В. Уманщина в польсько-литовську добу (XIV – перша половина XVIII ст.) // Гуманітарні науки: проблеми, пошуки, перспективи: Збірник наукових праць. – Ч. 6 / Редкол.: В.Г.Кузь та ін. – К.: Знання, 2000.
13. Шабульдо Ф. Земли Юго-Западной Руси в составе Великого княжества Литовского. – К., 1987.
14. Івангородський К.В. Формування селянської верстви південних староств Київського воєводства в другій половині XVI – першій половині XVII ст. // Український селянин. – 2004. – Вип. 8.
15. Архив ЮЗР. – К., 1890. – Ч. 7. – Т. 2.
16. Архив ЮЗР. – К., 1886. – Ч. 7. – Т. 1.

Дніпропетровськ. Де шукати точку відліку?

Звідки бере початок місто Дніпропетровськ? Це питання не одне десятиліття цікавить дослідників історії Придніпров'я. Особливої актуальності воно набуло в останні 10–15 років. Бібліографічний список наукових статей з цієї проблеми нараховує біля десятка позицій [6; 7, 8; 9; 13, 15; 28; 32]. Публіцистичних та краєзнавчих нарисів значно більше. Ще раз звернутися до цієї теми підштовхнула колективна монографія з історії міста на Дніпрі, яка вийшла друком наприкінці 2006 року [4].

Члени редакційної колегії монографії дотримуються точки зору, яка стала офіційною за часів "советської" влади у 1976 р. Згідно з цією точкою зору початок міста Дніпропетровська пов'язується з проектом так званого Катеринослава І Кільченського [4, с. 5]. Підстави для такого висновку черпаються переважно в ідейному та умовляльному вимірах. "Наступництво Катеринослава Кільченського і Дніпровського, – зазначається в одній із робіт, – простежується з культурно-генетичної та адміністративно-політичної точок зору" [3, с. 19]. Однак ні територія, ні інфраструктура, ні населення не пов'язує Катеринослав Кільченський з Катеринославом Правобережним. Якщо застосовувати цей метод при визначенні літочислення міст, то будь-який міський об'єкт можна пов'язати з іншим тільки тому, що його будівничі або наступники цих будівничих побачили в ньому тяглість одного об'єкта відносно іншого. Наприклад, теза: "Москва – третій Рим!" не дає нам підстави думати, що Москва бере свій початок в давньому Римі і Константинополі. Водночас Кенігсберг і Калінінград не кваліфікуються нами як різні міські об'єкти тільки тому, що культурно-генетичне та адміністративно-політичне підґрунтя у них не є ідентичними.

Принагідно зазначимо, що вищенаведена точка зору не завжди була панівною. До 70-х рр. ХХ ст. жоден дослідник історії Придніпров'я не розглядав Катеринослав, який виник на правій стороні Дніпра, як спадкоємця Катеринослава Кільченського. Катеринослав Кільченський ототожнювався ними з Новомосковськом, а не з Катеринославом-Дніпропетровськом [2, с. 19; 5, с. 60; 12, с. 420; 30, с. 21, 24]. Д.І.Яворницький, наприклад, чітко ідентифікує Катеринослав І з Новомосковськом, посилаючись при цьому на наказ, який отримав правитель Катеринославського намісництва І.М.Синельников [30, с. 24]. Це й природно, оскільки

Катеринослав Лівобережний та Катеринослав Правобережний пов'язує лише назва та ідея про заснування нового губернського центру – третьої столиці Російської імперії. До того ж зауважимо, що Катеринослав I заснувався як центр Азовської губернії, а Катеринослав II – Новоросійської. До 1783 р. ці губернії існували як окремі адміністративні одиниці, поки не увійшли до складу Катеринославського намісництва.

Взагалі катеринославська версія (від Катеринослава Кільченського) є однією з найбільш вразливих серед існуючих версій заснування Дніпропетровська. По-перше, місце, де закладався Катеринослав I Кільченський, лежить далеко за межами сучасного Дніпропетровська при впадінні р.Кільчень у р.Самару (близько 30 км від Дніпропетровська). По-друге, після того, як російська влада вирішила будувати Катеринослав на правому березі Дніпра (Катеринослав II Правобережний), автоматичного перенесення Катеринослава Кільченського на нове місце не відбулося, оскільки його територія та інфраструктура були передані місту Новомосковську, а частина мешканців розійшлася по різних місцям. Однак, не зважаючи на значне зменшення кількості мешканців, поселення продовжувало існувати. "Згідно з відомістю за 1792 р., – зазначав у своїй роботі Ф.Макаревський, – у Новомосковську (тобто, в Катеринославі I – I.K.) показано парафіяльних дворів 15, а душ обох статей 327" [12, с. 426]. По-третє, існують деякі сумніви стосовно дати, оскільки проект і кошторис Катеринослава Кільченського був затверджений лише у 1777 р. [4, с. 85]. Отже, дата 1776 р. виглядає умовною і дещо некоректною.

Що стосується Катеринослава II Правобережного, то його заснування відноситься до 1787 р. До 1970-х рр. цей рік вважався офіційною датою заснування міста Катеринослава-Дніпропетровська. Вона пов'язувалася з урочистим покладанням першого каменя у фундамент Преображенського собору Катериною II під час її подорожі в Крим. Зрозуміло, що дата є умовною. Щоправда, історія більшості міст Європи починається від умовної дати, яку мешканці того чи іншого міста визначають на підставі різних чинників. Окрім згаданої, існує ще дві альтернативні дати заснування Катеринослава Правобережного. Це укази Катерини II від 30 березня 1783 р. та від 22 січня 1784 р. про перенесення та закладку міста Катеринослава II на високому правому березі Дніпра. До речі, останній указ дослідник другої половини XIX ст. М.М.Владимиров вважав таким, що дав початок Катеринославу II

[2, с. 21]. Як бачимо, версія про тяглість двох Катеринославів не є вже такою давньою, оскільки її виникнення є результатом штучної компанії, проведеної радянським партійним керівництвом. Воно, прагнучи отримати високі нагороди і чини, а також, бажаючи вирішити наболілі проблеми міста, намагалося пришвидшити святкування 200-літнього ювілею, оскільки здоров'я генсека ЦК КПРС Л.Брежнєва, який походив з Дніпропетровщини, не давало надій на те, що той доживе до 1987 р., коли б мало святкуватись двохсотліття Дніпропетровська.

Розглянемо трохи ближче всі аргументи за і проти, які існують на цей час.

Перший, можна сказати, засадничий аргумент представників катеринославської теорії полягає в тому, що місто Катеринославо виникло як принципово новий об'єкт стосовно існуючих наприкінці XVIII ст. декількох населених пунктів (Новий Кодак, Половиця, Старий Кодак). Теза не викликає принципових заперечень. Російська урбаністична і козацько-українська традиції між собою не схожі – це факт. Але плани величного губернського міста – південної столиці Російської імперії з проспектами, кам'яними будинками та університетом, які намагалися втілити під час розбудови Катеринослава II на початку існування, не здійснилися і на 10%, через що частина істориків навіть XIX ст. вважали, що Катеринославо по суті залишився тією Половицею, на території якої був споруджений. Насправді ж, ідея розійшлася з реальністю, що визнається всіма істориками: "... ідея, блискуче втілена в усіх генеральних планах, виявилася надто важкою для реалізації на практиці" [3, с. 20]. Так, російська влада планувала спорудити "нове" місто і не пов'язувала його існування з Новим Кодаком, але фактично, якщо брати матеріальну складову, Катеринославо деякий час залишався в соціальних, економічних і деякою мірою культурних межах козацьких поселень Нового Кодака і Половиці. Хоча тут є один цікавий нюанс. У 1784 р. з'явився "Опис Катеринославського намісництва", в якому Новий Кодак розглядався як стратегічний орієнтир для спорудження Катеринослава. В "Описі" буквально записано наступним чином: "Екатеринославо – вновь учреждаемый город из местечка Новым Кодаком называемого на правом берегу Днепра против устья Самары лежащего [18, арк. 2 зв.]. Інакше кажучи, Новий Кодак в середині 80-х років XVIII ст. розглядався російською владою як майбутній губернський центр. Але в подальшому ця ідея була відкоригована, і центр Катери-

нослава став будуватися не в Новому Кодаку, а в Половиці. Мало того, на перших планах Катеринослава II під його будівництво віддавали територію, яка трохи не на 100% відповідала повітовій новокодацькій міській окрузі, яка простягалася від Нових до Старих Кодаків. Справа в тому, що Новий Кодак тривалий час виконував функції повітового міста Новоросійської губернії. Для цього йому було виділено 39 тисяч десятин землі, які тяглися від Нового до Старого Кодаку [11, с. 231].

Другий аргумент: Катеринослав і Новий Кодак входили до різних політико-адміністративних систем. І вірно і не вірно. З одного боку, Новий Кодак – до 1775 р. паланковий центр Нової Запорозької Січі, в якому мали місце демократичні традиції самоврядування; з другого боку – губернське місто Катеринослав в авторитарній Російській імперії. Порівняння виявить більше розбіжностей, ніж подібних елементів. Однак у 1776 році Новий Кодак нікуди не зникає, перетворюючись на місце перебування адміністрації Саксаганського повіту Новоросійської губернії. Більше 10 років (з 1776 р. до 1789 р.) Новий Кодак виконував функції повітового центру Саксаганського (з 1783 р. – Новокодацького) повіту [5, с. 57]. Тут також була резиденція Слов'янського і Херсонського духовного правління, а також "штаб-квартира" майбутнього катеринославського намісника І.М.Синельникова (1741–1788). У 1783 р., посідаючи посаду воєводи й коменданта Слов'янської і Херсонської провінцій, він перебував в Новому Кодаку, звідки Г.О.Потьомкін викликав його до Петербурга [30, с. 222]. Саме в Кодаку у середині 1780-х років сидів Катеринославський городничий, чому є чимало підтверджень [11, с. 251]. Отже, Новий Кодак в період з 1776 р. до 1790-х р. цілком може бути характеризований як об'єкт політико-адміністративної структури Російської імперії.

Третій аргумент – назва. Цей аргумент, вибачте за тавтологію, взагалі важко назвати аргументом. Міста часто міняють свою назву. Якщо застосовувати цей принцип, то місту Дніпропетровську у 2006 році виповнилося рівно 80 років, бо у 1926 р. Катеринослав згідно з рішенням міської ради був перейменований у місто Дніпропетровське. Більше того, в радянські часи разом з назвою з Дніпропетровськом відбулися і політико-адміністративні зміни.

Четвертий аргумент – Катеринослав і Новий Кодак виконували різні функції. Погляньмо, наскільки різними виглядають ті функції, які несли на собі ці два міські об'єкти. Виділимо серед цих функцій основні: адміністративну, економічну, соціальну та культурну.

Що стосується Катеринослава, то це був губернський центр, в якому зосереджувалася адміністрація, що здійснювала управління містом і всією Катеринославською губернією.

Новий Кодак вже у 1650 р. виступає як центр Кодацької паланки. Жодних заперечень не викликає паланковий статус Кодака і за часів Нової Січі (1734–1775). Паланкою, як відомо, називалась адміністративно-територіальна одиниця на Запорозькій Січі. Територія, яку обіймала Кодацька паланка, була меншою за територію Катеринославської губернії, але більшою за територію, яку згодом обіймав Катеринославський повіт. Та попри деякі несуттєві розбіжності Новий Кодак, як і Катеринослав, виконував адміністративні функції. В Кодаку існувало спеціальне службове приміщення, так званий "палац", споруджений з дерева. В цьому "палаці" розміщувалася паланкова адміністрація: полковник, осавул, писар, підписар, козацький і громадський отамани, шафар кодацького перевозу. Саме в цьому "палаці" зупинявся кошовий отаман Петро Калнишевський під час одного з останніх оглядів Кодацької паланки у 1774 р. [22, арк. 6]. Керував паланкою полковник, у руках якого зосереджувалася військова, судова і фінансова влада. Подібні функції мав і катеринославський губернатор. Відмінність тільки в назві і підпорядкуванні. Паланковий полковник підпорядковувався Кошу Запорозькому, а губернатор – російському самодержцю.

До відомства Кодацької паланки в часи Нової Січі відносилися поселення, які виникли задовго до будівництва Катеринослава. За описами населення і господарського стану усіх паланок, які проводилися за рішенням Коша у 1764 р., 1769 р., 1771 р., 1773 р., у підпорядкуванні паланкового правління перебували такі населені пункти: Половиця, Старий Кодак, Чаплі, Кемликівка, Набоківка, Кам'янка, Таромське, Карнаухівка, Тритузне, Кам'янське, Романкове. Отже, Новий Кодак не можна назвати містечком серед пустелі. Це був центр густо (особливо по берегах Дніпра) заселеного краю.

Катеринослав свого часу був доволі значним економічним центром. Новий Кодак, виникнення якого пов'язують з наявністю в цій частині Дніпра (сучасний житловий масив Дніпропетровська Нові Кодаци) зручного перевозу, за економічною складовою теж можна характеризувати як місто. Тут проходили водний шлях по Дніпру, рибний шлях із Західної України на Дон та Чумацький шлях з Батурина на Перекоп [17, с. 29]. Контроль вантажообігу на

перевозі здійснював шафар. Різноманітними операціями, пов'язаними з переправою вантажів, відали лоцмани, яких готувала лоцманська громада села Кам'янки [21, арк. 32].

У Кодаку регулярно відбувалися ярмарки (п'ять разів на рік), нараховувалося декілька десятків шинків. У цілому по Кодацькій паланці, за даними А.О.Скальковського, у 1770 р. зафіксовано 74 шинки [16, с. 157]. Безпосередньо в Новому Кодаку у 1773 р. діяло 30 шинків, в той час як, наприклад, у Старому Кодаку – 11 [25, арк. 55–56]. Кодак також був і ремісничим центром. Підстави для такого твердження дають спогади М.Коржа. Згадуючи Л.Глобу, він казав, що той, мешкаючи в Новому Кодаку, мав сукновальню, на якій працювало 15 робітників [14, с. 35]. М.Корж називає їх кравцями, хоча насправді вони займалися вимочуванням вовни і льону на так званому "валюшнику". Така кількість майстрових може свідчити про наявність потужного ремісничого "цеху", а були й ковалі, і кожум'яки, і крамарі, коновали. В одній із справ архіву Коша згадуються мешканці Нового Кодаку різних професій: коновал Грицько Семенов, коваль Петро Коновал [27, арк. 9, 11]. Подібного роду підприємства Катеринослав побачив не скоро.

Окрім ярмарків, у Новому Кодаку з 1760-х рр. існував великий стаціонарний ринок, де знаходились шинки і відбувався регулярний продаж хліба та іншого краму [20, арк. 26]. Відомі імена новокодацьких крамарів Григорія і Олексія Баранникових, які були власниками торгових будок на цьому ринку [24, арк. 1]. В Новому Кодаку процвітав борошномельний промисел. В самому паланковому центрі, а також в Кам'янці місцевими мешканцями було споруджено декілька млинів ("лодейные мельницы"). Один з млинів належав П.Калнишевському, інший – священику новокодацького храму отцю Федору, ще один – кодачанину Григорію Коркодилу [27, арк. 55–56]. Для будівництва млинів використовували каміння, яке брали в Новому Кодаку [26, арк.1]. Його, до речі, використовували для будівництва млинів і в інших паланках. Це свідчить про наявність у Новому Кодаку майстрів з видобутку будівельного каменю.

Наявність такої кількості людей різного роду промислових занять може свідчити ще й про те, що Новий Кодак за соціальною функцією може кваліфікуватися як міський об'єкт, оскільки місто від села відрізняється тим, що його мешканці не зайняті в сільськогосподарській праці. Напевно, що в Новому Кодаку були й такі, які займалися землеробством. Однак на початковому етапі

існування Катеринослава його мешканці теж не повністю відмовилися від цього виду діяльності.

Однією з ознак міста є його кількісний склад. У Кодаку в найкращі часи проживало до 3000 мешканців. Такі дані відомі завдяки регулярним ревізіям, які проводив Кіш у 1750–70-х роках. Наприклад, за переписом 1754 р., який був проведений Кошем Запорозьким, у Новому Кодаку нараховувалось 500 дворів [1, с. 113; 19, арк. 112 зв.]. Якщо брати до уваги, що кожен двір міг налічувати від 4 до 8 осіб, то отримуємо цифру в 2000–4000 мешканців. Цікаво, що кодачан ділили на дві групи: козаків і посполитих. Так, у 1757 р. у Новому Кодаку проживало 127 козаків та 326 посполитих (153 тяглих і 133 піших) чоловіків (жінок і дітей до розрахунку не брали). Загалом же налічувалось 453 двори [23, арк. 66–69]. Небагато в порівнянні з деякими європейськими містами. Однак треба враховувати специфіку Придніпровського регіону, який у XVII–XVIII ст. мав прикордонний характер, отже, приріст населення тут не міг бути значним. Та кількісний склад ніяк не може стати аргументом проти Нового Кодака як міста, адже в самому Катеринославі наприкінці XVIII ст. мешкало всього 2634 жителі [10, с. 406]. Лише з 1804 р. тут відзначається незначний приріст населення.

Щодо культурної функції, то в Кодаку з 1650 р. існувала церква св. Миколи [12, с. 133; 29, с. 275]. У 1782 р. був споруджений ще один храм в ім'я Св. Духа. Була в Кодаку школа і шпиталь, які діяли при храмі св. Миколи. В Катеринославі ж, а вірніше сказати, в Половиці перша церква з'явилася лише у 1791 р. До того ж вона була перебудована зі старого половицького храму св. Петра і Павла.

Кинувши погляд на основні критерії міста, задаєшся питанням – а де ж різниця? Навіть військова функція була притаманна не лише Новому Кодаку. Катеринослав Кільченський був-вався як фортеця, тобто ніс на собі й військову функцію теж.

П'ятий аргумент – це різниця в архітектурно-просторовому рішенні. Теж не можна не погодитись. Російська влада принесла із собою на українські землі нові підходи до будівництва міст. Однак кожна нова епоха, не кажучи вже про держави, приносить нові підходи до будівництва міст, але це не дає підстав вважати новим місто епохи Просвітництва відносно того ж самого міста епохи Відродження. Звісно, що планувальна структура Нового Кодака суттєво відрізнялася від планувальної структури Катери-

нослава, але й Катеринослав почав відповідати планам кінця XVIII ст. десь у середині – другій половині XIX ст.

Існує ще один доволі оригінальний аргумент. У колективній монографії "Історія міста Дніпропетровська" зазначається, що на даний момент відчувається "повна відсутність синтетичних науково-дослідних праць з даної проблематики (історії Нового Кодаку – І.К.)... дослідження генетичних зв'язків майже не проводиться..." [4, с. 81]. На жаль, це так. Відсутність ґрунтовних робіт з історії Нового Кодаку не дозволяє побудувати струнку концепцію генези міста Дніпропетровська від заснування до сьогодення. Але такий стан речей пояснюється як суб'єктивними, так і об'єктивними причинами. За той період, що збіг з часів ліквідації Запорозької Січі, великий масив документів просто зник, суттєво постраждав Дніпропетровський обласний архів. Документи нищилися, в тому числі і з наказу радянської влади. Ті документи, які дійшли до нашого часу, знаходяться в російських державних архівах. Потрапити до них не завжди можливо, і тут би не завадила державна підтримка. До того ж в умовах панування російської, а пізніше радянської влади українським історикам доводилося важко в царині пошуку власної національної ідентичності. Взяти хоча б Д.І.Яворницького. Його "Історія міста Катеринослава" так і не побачила світ за його життя.

Стосовно державної підтримки варто відзначити, що вихід у світ "Історії міста Дніпропетровська" був би не можливим без допомоги міської влади Дніпропетровська. Та, на жаль, міська влада дала дніпропетровським дослідникам цілком конкретне замовлення – показати таку історію міста, в якій всім запорозьким поселенням відмовляється у праві бути попередниками Катеринослава. При цьому не враховано той факт, що на даний момент проведено археологічні дослідження містечка Самарі і Богородицької фортеці. Результати цих досліджень опубліковані, але чомусь у монографії вони не присутні. Вже видано 4 томи "Архіву Коша Нової Січі", в яких поданий багатющий матеріал, який дозволяє по-новому поглянути на історію Дніпровського Надпорожжя, в тому числі й на історію запорозьких поселень. Тобто в монографії, в кращих традиціях радянської історіографії, використано лише ті джерела, які підтверджують версію заснування Дніпропетровська в часи російської імператриці Катерини II. Ті ж джерела, які суперечать цій версії, просто не згадуються.

Останній аргумент представників катеринославської версії полягає в тому, що Новий Кодак був самостійною одиницею відносно Катеринослава. Стверджується, що Новий Кодак і Катеринослав у 1790-х рр. розвивалися паралельно, а в кінці XVIII – на початку XIX ст. Катеринослав обігнав Кодак за темпами розвитку [4, с. 91]. Про який паралельний розвиток цих двох об'єктів може йти мова, якщо у липні 1795 р. "селеніє" Новий Кодак (у 1793 р. мав близько 2000 мешканців) було приєднано до "міста" Катеринослава (у 1793 р. мав біля 800 душ населення). Інакше кажучи, вони входили до одного міського організму. Більше того, у 1787–1791 рр. Новий Кодак фактично і був тим Катеринославом, який у кінці XVIII ст. почав "будувати" Г.О.Потьомкін. Про це писав ще Д.І.Яворницький. "З прибуттям у Новий Кодак, – зазначав він, – маси людей, які взяли участь у будівництві міста Катеринослава, чисельність населення його збільшилась. З 1787 року і по 1791 рік Новий Кодак замінив собою майбутній новий Катеринослав" [30, с. 25]. Однак прибічники катеринославської версії заявляють, що Новий Кодак виступив посередником між Катеринославом Кільченським і Катеринославом Правобережним, і тому їх не можна поєднувати. Цим фактично пропонується не брати до уваги документальні свідчення з російських джерел, в яких однозначно вказується на те, що Новий Кодак кінця 80-х – початку 90-х років XVIII ст. – то і є Катеринослав.

Внаслідок проведеного аналізу напрошується один прецікавий висновок: ідея, яка закладалася при будівництві Катеринослава, суттєво відрізняла його від Нового Кодаку, але якщо брати практичну (матеріальну) складову, то у 1790-х роках по суті відбулося перенесення центру вже існуючого міста. Протягом першої половини 1790-х років адміністрація Катеринослава поступово виїхала з Нового Кодаку на нове місце (в район Половиці). Одночасно у 1795 р. у Катеринослав були переведені новокодацькі ярмарки. Тоді ж Платон Зубов своїм наказом заборонив кодачанам торгувати вином. У серпні того ж року кодацьку поліцію було підпорядковано катеринославській, а казенним селянам запропоновано записатись у купці чи міщани. З 355 дворів Новий Кодак залишила 121 родина. У 1796 р. у Катеринославі відкрили наплавний міст, що звело нанівець значення новокодацького перевозу [17, с. 39].

Зі всього вищевикладеного можна зробити такі висновки:

Перше, Новий Кодак до зруйнування Нової Січі можна чітко кваліфікувати як міський об'єкт. Цього не заперечують навіть прибічники катеринославської версії.

Друге, більше десяти років – з 1776 р. до початку 1790-х рр. Новий Кодак розвивався як повітове місто Російської імперії. Тут була розташована повітова адміністрація Саксаганського (з 1783 р. – Новокодацького) повіту, канцелярія духовного правління в Слов'янській і Херсонській провінціях, а також міська влада з городничим на чолі (до 1787 р. ним був майор Шостак). Під повітове місто було виділено територію від Нового до Старого Кодаку, які у перших планах Катеринослава розглядалися як форштадти (передмістя). Отже, територія міста Катеринослава була визначена в межах, які майже повністю співпадають з територією, яка була надана повітовому місту Новий Кодак.

Третє, з 1785 р. по 1791 р. у Новому Кодаку розміщувалася адміністрація міста Катеринослава і повіту, а сам Новий Кодак в церковних і світських документах називався Катеринославом.

Четверте, Катеринослав перейняв від Нового Кодаку адміністративну функцію, оскільки обриси Катеринославського повіту і самого міста в загальних рисах співпадають з межами Кодацької паланки (1734-1775), Новокодацького повіту (1783-1791) та міста Новий Кодак.

П'яте, Катеринослав перейняв від Нового Кодаку функції економічного центру регіону. Всі торгові потоки, які раніше йшли через Новий Кодак, з кінця XVIII ст. стали проходити через Катеринослав, ярмарки Катеринослава – то колишні ярмарки Нового Кодаку (навіть назви не помінялися), змінив пропуску і новокодацький перевіз.

Таким чином, можемо з впевненістю сказати, що Новий Кодак задовго до Катеринослава був значним для свого часу адміністративним, ремісничим, торговим і духовним центром. Виникнення губернського міста Катеринослава Правобережного напряму пов'язане з існуванням на правому березі козацького містечка Новий Кодак, що дає підстави вважати час його функціонування першим періодом в історії розвитку Дніпропетровська.

Література

1. Архів Коша Нової Запорозької Січі. Корпус документів 1734–1775. – К.: ВІПОЛ, 2003. – Т. 3. – 951 с.
2. Владимиров М.М. Первое столетие города Екатеринослава 1787–1887. – Екатеринослав, 1887.
3. Днепропетровск. Архитекторы. – К.: Издательский дом А+С, 2006. – 296 с.
4. Історія міста Дніпропетровська. – Д.: Грані, 2006. – 596 с.
5. Кабузан В.М. Заселение Новороссии (Екатеринославской и Херсонской губерний) в XVIII – первой половине XIX века (1719–1858 гг.). – М.: Наука, 1976.
6. Кавун М.Е. Геній міста. Кайдаки. Город до города // Недвижимость в движении. – 2005. – №11. – С. 10–11.
7. Кавун М.Е. Проблема літочислення сучасного Дніпропетровська: суть та шляхи її вирішення // Зб. наукових праць молодих вчених ДДУ: Історія. – Дніпропетровськ, 1999. – Вип. 1.
8. Кочергін І.О. Козацький період в історії міста Дніпропетровська // Січеславський альманах. Збірник наукових праць Дніпропетровського регіонального відділення Науково-дослідного інституту козацтва Інституту історії України. – Дніпропетровський Національний гірничий університет, 2005. – Вип. 1. – С. 175–182.
9. Кочергін І.О. Погляд на деякі аспекти раннього періоду розвитку міста Дніпропетровська // Бористен. – 2005. – №11. – С. 27–29.
10. Лазебник В.І. Люди старого Катеринослава // Дніпропетровськ: минуле і сучасне. – Дніпропетровськ: Дніпрокнига, 2001. – С. 401–483.
11. Летопись Екатеринославской ученой архивной комиссии. – Екатеринослав: Типография губернского земства, 1915. – Вип.10. – 385 с.
12. Макаревский Ф. Материалы для историко-статистического описания Екатеринославской епархии: Церкви и приходы XVIII столетия. – Днепропетровск: Дніпрокнига, 2000. – 1080 с.
13. Мицик Ю.А. Скільки років нашому місту? // Січеславщина: краєзнавчий альманах. – Дніпропетровськ, 1997. – Вип. 1.
14. От Сечи Запорозькой. Устное повествование бывшего запорожца, жителя Екатеринославской губернии и уезда, селения Михайловки, Никиты Леонтьевича Коржа. Репринтное издание. – Днепропетровск: "Собор", 1991. – 63 с.

15. Посунько О.М. Старий та Новий Кодаки у XVIII ст. (Доля населеннях пунктів у контексті історії регіону) // Наддніпрянська Україна: історичні процеси, події, постаті. – Дніпропетровськ: Вид-во ДНУ, 2005. – С. 128–137.
16. Скальковский А.О. Історія Нової Січі, або останнього Коша Запорозького / Передмова та коментарі Г.К.Швидько. – Дніпропетровськ: Січ, 1994. – 678 с.
17. Старостін В.С. Столиця степового краю. Дніпропетровськ. Нариси з історії міста. – Дніпропетровськ: ВАТ "Дніпрокнига", 2004. – 279 с.
18. Центральний державний військово-історичний архів Росії, ф. ВУА, спр. 18723.
19. Центральний державний історичний архів України в Києві (далі ЦДІАУ), ф. 229, оп. 1, спр. 16.
20. ЦДІАУ в Києві, ф. 229, оп. 1, спр. 86.
21. ЦДІАУ в Києві, ф. 229, оп. 1, спр. 117.
22. ЦДІАУ в Києві, ф. 229, оп. 1, спр. 184.
23. ЦДІАУ в Києві, ф. 229, оп. 1, спр. 279.
24. ЦДІАУ в Києві, ф. 229, оп. 1, спр. 301.
25. ЦДІАУ в Києві, ф. 229, оп. 1, спр. 306.
26. ЦДІАУ в Києві, ф. 229, оп. 1, спр. 354.
27. ЦДІАУ в Києві, ф. 229, оп. 1, спр. 356.
28. Швидько Г.К. Пошуки істини (до початкової історії м.Дніпропетровська) // Наддніпрянська Україна: історичні процеси, події, постаті: Зб. наук. праць. – Дніпропетровськ, 2001. – Вип. 1.
29. Яворницький Д.І. Історія запорізьких козаків: У 3 т. / Ред. кол.: П.С.Сохань. – К.: Наукова думка, 1990. – Т. 1. – 592 с.
30. Яворницький Д.І. Історія міста Катеринослава. – Дніпропетровськ: Січ, 1996. – 278 с.
31. Яворницький Д.І. Твори: У 20 т. – Запоріжжя: ТанDEM-У, 2004. – Т. 1. – 519 с.
32. Яценко В.Я. До визначення загальних засад концептуальної схеми наукової розробки історії Дніпропетровська // Вісник Дніпропетровського національного університету: історія та археологія. – Дніпропетровськ, 2001. – Вип. 6.

**Структура селянської сім'ї другої половини XVIII століття:
на прикладі села Митченки
Пирятинської першої сотні Лубенського полку**

Одним з провідних інститутів будь-якого суспільства є сім'я. Розвиток сім'ї, формування та еволюція її структури, функцій нерозривно пов'язані із розвитком самого суспільства. Багато в чому ці два інститути впливають та визначають характерні риси і процес еволюції одне одного. Не піддається сумніву й той факт, що сім'я – це основа соціальної та господарської діяльності, особливо, коли мова йде про період доіндустріальної епохи.

До проблеми вивчення сім'ї, перш за все селянської, першими звертаються починаючи з другої половини XIX ст. російські дослідники. Саме під час підготовки та проведення реформи 1861 р. набуває актуальності аграрне питання. У 70–80-х рр. XIX ст. типологічний розвиток селянської сім'ї характеризується як еволюція від "великої патріархальної сім'ї" до малої. Серед більшості дослідників панувала точка зору про те, що у пореформений період відбувався незворотний процес переходу від складної форми сім'ї до простої, наслідком чого була зміна всієї структури внутрішньосімейних відносин. У цей же час вчені робили перші спроби класифікувати форми сім'ї, в першу чергу виділяючи дві основні – малу та велику (іноді їх називали простою та складною) [1, с. 1–2].

Початком сучасного етапу розвитку цього напрямку історичної науки можна вважати 60-ті рр. XX ст. У 1965 р. вийшла праця британського дослідника Дж.Хайнала "Моделі шлюбів в Європі та їх розвиток". У ній автор звертається до порівняльного вивчення структури сім'ї у різних регіонах світу, на основі вивчення, в першу чергу, матеріалів демографічної статистики. Хронологічні рамки дослідження Дж.Хайнала охоплювали період з другої половини XVIII до початку XX ст. Головна думка автора полягала у тому, що весь Європейський континент умовно можна розподілити на дві великі зони, приблизно за лінією Санкт-Петербург – Трієст, в кожній з яких панує своя модель шлюбної поведінки. Головна відмінність між ними полягала у різному віці вступу до шлюбу як чоловіків, так і жінок. Зокрема, мешканці Східної та Південно-Східної Європи одружувалися раніше, аніж жителі Західної та Центральної Європи [2, с. 36]. Підхід, запропонований

Дж.Хайналом, став широко популярним серед західноєвропейських та американських дослідників. У 1970-х рр. на провідні позиції у вивченні шлюбної поведінки та сімейної структури вийшла кембріджська група з історії народонаселення та соціальної структури, очолювана П.Ласлеттом.

Розвиваючи ідеї Дж.Хайнала, П.Ласлетт розробив й апробував класифікацію домогосподарств з точки зору структури сім'ї. У відповідності до цього критерію розрізняють три основних типи сімейних домогосподарств.

Просте, або нуклеарне, сімейне домогосподарство, що складається з однієї шлюбної пари з дітьми чи без них. Головною ознакою даного типу домогосподарств є те, що воно засноване на шлюбних зв'язках. Домогосподарство, яке складається з вдівця / вдови з дітьми, також вважається нуклеарним.

Якщо в простому сімейному домогосподарстві проживає ще хтось з родичів, то воно називається "розширеним". Таких родичів може бути й кілька, якщо вони, у свою чергу, не утворюють шлюбних пар. У залежності від того, ким доводяться ці родичі главі домогосподарства, розрізняють розширення по висхідній, по низхідній або по боковій лініях. Шлюбна пара з дітьми і чоловіковим батьком-вдівцем вважається родиною, розширеною по висхідній лінії. Якщо ж главою домогосподарства все ще залишається цей батько, то це ж саме домогосподарство класифікується як розширене по нисхідній лінії.

Якщо домовна спільнота складається з кількох нуклеарних сімей, то таке домогосподарство називається мультифокальним. Сім'я, до якої належить глава домогосподарства, вважається первинною. Відповідно можна виділити підтипи, які розрізняються за розміщенням вторинної сім'ї на висхідній, нисхідній чи боковій лінії від первинної. Два брати зі своїми сім'ями утворюють, наприклад, мультифокальне домогосподарство з вторинною сім'єю на бічній лінії [3, с. 270–271; 4, с. 136–138].

Розширені або мультифокальні домогосподарства також називають складними. Поряд з цими трьома типами існують домогосподарства, які складаються з однієї особи, а також домогосподарства, які не утворюють сімей.

Слід підкреслити, що в основу мого дослідження покладена саме ця класифікація сімейних домогосподарств.

У своїх дослідженнях П.Ласлетт визначив у межах Європи чотири основні зони в залежності від способу формування

домогосподарства: захід і північний захід Європи (ареал домінування так званої "європейської шлюбної моделі", визначеної Дж.Хайналом), центр Європи, Середземномор'я й, нарешті, Східна Європа, включно із Балканами та європейською частиною колишньої Російської імперії. Згідно П.Ласлетту характерними рисами домогосподарств східноєвропейської зони були: висока пропорція родичів, які проживали спільно, відсутність однаків, низька пропорція простих і розширених сімей, дуже висока пропорція багатопокілнних (три і більше покоління) та мультифокальних домогосподарств тощо [5, с. 3].

Додамо, що незважаючи на помітну активізацію досліджень у цьому напрямку впродовж останніх 10–15 років серед науковців колишнього СРСР (назвемо прізвища О.Кагана, В.Носевича, М.Крикуна, Ю.Гончарова та ін.), проблема дуже обмеженої кількості даних стосовно регіонів Східної Європи й досі є надзвичайно актуальною.

Необхідно зауважити, що основними типологічними показниками сімейного ладу є чисельний та структурно-поколінний склад сім'ї. Це обумовлює головну вимогу до джерел, що використовуються в процесі дослідження, – джерело повинно містити детальний опис складу сім'ї. У своїй роботі спиратимуся на дані, представлені у сповідному розписі села Митченки Пирятинської першої сотні Лубенського полку від 1758 р. [6]. За своїм призначенням і змістом сповідний розпис – це обліковий документ, що фіксує проведення сповіді. Він складається з преамбули, безпосередньо самого розпису та підсумкової таблиці. Розпис проводився подвірню. Тобто по черзі розписувався кожен двір (домогосподарство): спочатку – духовних осіб, потім – військових, в кінці – посполитих. Першим обов'язково записувався господар двору, а далі – інші мешканці даного домогосподарства. Розпис надає інформацію про ім'я, вік кожної людини, а також родинні зв'язки в межах одного домогосподарства.

Об'єктом мого дослідження в першу чергу виступає селянське домогосподарство. Крім нього у Митченках, як типовому українському селі того часу, існували також сімейні домогосподарства священнослужителів і козаків. Але саме селянські домогосподарства складали більшість – 50 з 87 загалом. У цих домових спільнотах проживало 418 чоловік, що складало 60,9% від загальної чисельності населення [6, арк. 15]. Тенденція про значне переважання сільського населення над усіма іншими

категоріями є загальною як для Гетьманщини, так і для всієї Російської імперії. Зокрема, за даними V ревізії населення (1795 р.) селяни складали 89,8% від загальної чисельності населення імперії [7, с. 11].

Мета мого дослідження полягає у визначенні типології селянських домогосподарств за допомогою наведеної вище класифікації, а також у з'ясуванні їх загальної кількості, загальної чисельності населення, що проживало у них, середньої чисельності населення одного домогосподарства, найбільшої та найменшої чисельності населення одного домогосподарства.

Отже, у Митченках на момент складання документу нараховувалося 50 домогосподарств, які належали селянам. У них проживало 418 чоловік, у тому числі 204 чоловіка і 214 жінок. Нараховувалося 93 шлюбні пари. Також у джерелі зафіксовано 8 вдівців і 15 вдів. Малолітніх дітей – 90 чоловік, з них 47 хлопчиків і 43 дівчинки [6, арк. 7–15].

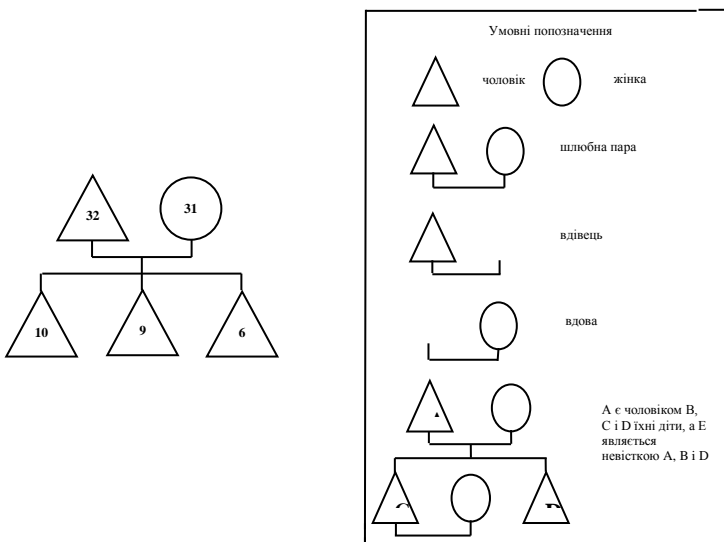
Визначимо середню чисельність населення одного селянського домогосподарства. Вона складала 6,9 чоловіка. Найменше мешканців – по 2 чоловіки проживало у чотирьох домогосподарствах: 25-річного Оверка Овчаренка, 31-річного Дем'яна Григор'єва, 26-річного Федіра Іванова та 23-річного Івана Овчара. Найбільше – 23 чоловіки проживало у домогосподарстві 70-річного вдівця Івана Петрова [6, арк. 12–13].

Серед 50 домогосподарств 29 можна визначити як прості (нуклеарні), що складає 48,3% від загальної кількості. Більш чітке уявлення про структуру цих та інших аналізованих мною сімей надає їх графічне зображення за допомогою схеми та умовних позначень прийнятих в історичній демографії.

Як приклад типового нуклеарного домогосподарства розглянемо домогосподарство 32-річного Мартина Чорного. До складу цієї сім'ї входили: господар з 31-річною дружиною Ганною Семенівною та малолітні діти – сини Федір 10 років, Антоній 9 років та Омелян 6 років (див. схему 1) [6, арк. 9].

Чисельність населення простих сімей коливається в межах від 2 до 8 чоловік. Серед них є родини як з повними, так і з неповними ядрами (тобто родини вдівців або вдів). Причому найбільша частка припадає на родини чисельністю 4 чоловіки – 27,6%, найменша – на родини чисельністю 8–9 чоловік – 10,4% (див. мал. 1).

1. Домогосподарство Мартина Чорного

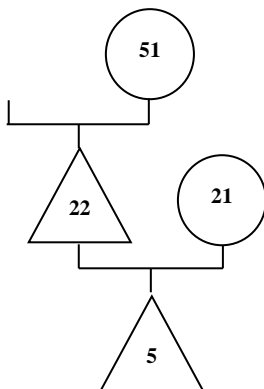
Сімейних селянських домогосподарств, які визначені нами як розширені, всього 7. Це складає 11,7% від загальної кількості домогосподарств. Характерним є те, що абсолютно всі розширені домогосподарства – це сім'ї вдовців або вдів. Оскільки аналогічна картина простежується й серед козацьких домогосподарств цього ж села, можна зробити припущення, що на території цього регіону розширені домогосподарства – це, в абсолютній більшості, домогосподарства саме вдовців або вдів.

Малюнок 1.

Наприклад, сім'я 51-річної вдови Євдохи Іванівни складалася з 4-х чоловік. Крім самої вдови, у домогосподарстві мешкав її син Григорій 22 років із 21-річною дружиною Параскою та сином Павлом 5 років (див. схему 2) [6, арк.15].

Домогосподарство Євдохи Іванівни

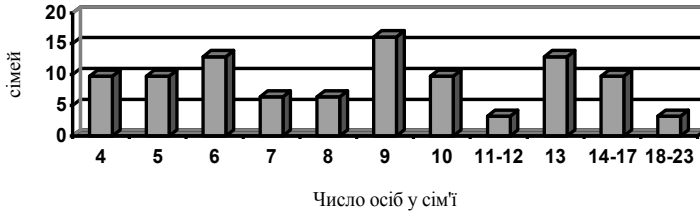

Оскільки, як було зазначено вище, першим у розписі двору завжди записувався його господар, а в даному випадку ним була вдова, то це домогосподарство є розширеним по нисхідній лінії.

Крім розширених, до складних домогосподарств відносять також мультифокальні домогосподарства. У Митченках нараховувалося 24 селянських домогосподарства такого типу. Це складає 40% від загальної кількості селянських сімей. Число мешканців цих домових спільнот коливається у межах від 4-х до 23-х чоловік. Середня населеність одного мультифокального домогосподарства складала 12,04 чоловіка. Найбільше були представлені сім'ї, що склалися з 9 чоловік (16,1%). Також значна частка – 12,9% належала сім'ям з 6 та 13 чоловік (див. мал. 2).

Розміри складних сімей

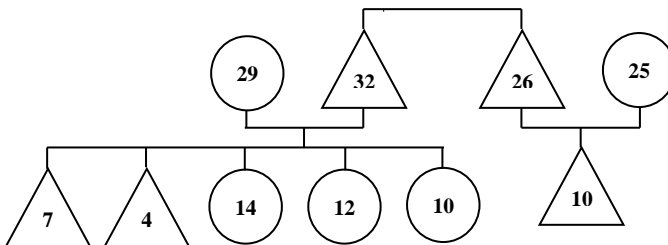

Малюнок 2.

Прикладом складної мультифокальної сім'ї може слугувати домогосподарство 32-річного Матвія Климова. Воно складалося з 10 чоловік. Разом із господарем і його 29-річною дружиною Пелагією Іванівною та їх дітьми: 7-річним Захарієм, 4-річним Мироном, 14-річною Тетяною, 12-річною Уляною, 10-річною Наталією в межах домогосподарства також проживав рідний брат Матвія – Роман Климентьев 26 років з дружиною Меланкою 25 років та їхнім сином 10-річним Тимофієм (див. схему 3) [6, арк. 15]. Таким чином, в основу цієї домашньої спільноти була покладена братська сім'я, яка складалася з двох ядер.

Кількість складних селянських домогосподарств (розширених і мультифокальних) у Митченках складала 31 двір, що дорівнює 51,7% від загальної кількості домогосподарств. Тобто констатуємо перевагу складних селянських сімей над простими (нуклеарними). Якщо ж показник по селянським домогосподарствам (51,7%) доповнити аналогічними даними по козацьким сім'ям (68%) і сім'ям духовних осіб (100%), то отримані результати переконливо свідчать про суттєве переважання складних домогосподарств над простими.

3. Домогосподарство Матвія Климова

Зазначимо, що проблема аналізу типів сімейної організації має широку перспективу подальшого вивчення, яка пов'язана, насамперед, із розширенням територіальних меж дослідження, а також співставленням й порівнянням результатів дослідження з даними іноземних та вітчизняних дослідників.

Отже, дані, отримані в результаті дослідження одного типового українського села другої половини XVIII ст., цілком підтверджують точку зору британських дослідників Дж.Хайнала та П.Ласлетта про домінування у Східній Європі складних форм організації сім'ї.

Література

1. Бібліографію з даного питання див.: Гончаров Ю.М. Городская семья Сибири второй половины XIX – начала XX в. // [WWW document]. URL <http://new.hist.asu.ru/biblio/gon1/135–208p.html>.

2. Миттергауер М., Каган А. Структура семьи в России и Центральной Европе: сравнительный анализ // Семья, дом и узы родства в истории / Под общ. ред. Т.Зоколлы, О.Кошелевой, Ю.Шлюмбама; Отв. ред. О.Е.Кошелева; / Пер. с англ. и нем. К.А.Левинсона, пер. с франц. Л.А.Пиленовой. – Спб.: Евр. ун-т; Алетея, 2004. – С. 35–80.

3. О классификации домовых сообществ (Разъяснения редакции к типологии домохозяйств Питера Ласлетта). // Семья, дом и узы родства в истории / Под общ. ред. Т.Зоколлы, О.Кошелевой, Ю.Шлюмбама; Отв. ред. О.Е.Кошелева; / Пер. с англ. и нем. К.А.Левинсона, пер. с франц. Л.А.Пиленовой. – Спб.: Евр. ун-т; Алетея, 2004. – С. 270–271.

4. Ласлетт П. Семья и домохозяйство: исторический подход // Брачность, рождаемость, семья за три века: Сб. статей / Под ред. А.Г.Вишневого и И.С. Кона. – М.: Статистика, 1979. – С. 132–157.

5. Носевич В. Ещё раз о Востоке и Западе: Структуры семьи и домохозяйства в истории Европы. // [WWW document]. URL http://dmo.econ.msu.ru/pc2001_history/advert/Vienna2000/nosevich.htm.

6. Державний архів Полтавської області, ф. 801 (Пирятинське духовне правління), оп. 1, спр. 15.

7. Кабузан В.М. Население Российской империи в XVIII веке // [WWW document]. URL <http://new.hist.asu.ru/biblio.html>.

Маловідомі сторінки історії уніатської церкви на Уманщині (кінець XVIII – середина XIX ст.)

Останнім часом зміна державно-церковної політики української держави призвела до збільшення в Україні кількості релігійних організацій і, відповідно, до пожвавлення національного і релігійного життя. Все це, у свою чергу, поглибило притаманну посттоталітарним державам приховану міжетнічну та міжконфесійну напругу. Саме тому набуває актуальності питання вирішення цих міжконфесійних стосунків, але без використання історичного досвіду, який має Україна у вирішенні етноконфесійних питань, не можливе врегулювання проблеми.

Дослідження маловідомих, іноді дискусійних сторінок історії уніатської церкви дозволяє змодельювати процес її становлення та поширення на Правобережній Україні протягом XVIII до середини XIX ст.

Потреба даного дослідження полягає не тільки у відродженні релігійно-духовного світогляду, але у необхідності перегляду установлених історіографічних стереотипів минулого, згідно з якими Правобережна Україна, зокрема Уманщина, є православним краєм. Історичні джерела свідчать, що в XVIII ст. православ'я залишалось тут лише в окремих населених пунктах, а історичні традиції греко-католицької церкви глибоко вкорінювались у суспільне життя.

Слід відзначити, що певне відображення дане дослідження знайшло у монографічних працях сучасних науковців: О.Крижанівського [1], Н.Стоколос [2], І.Скочиліяса [3]. Але в них висвітлюються лише глобальні проблеми історії уніатської церкви на рівні єпархій, які зазнали перекручення т.зв. радянською історіографією. Зокрема, І.Скочиліяс дослідив протоколи генеральних візитацій Львівської єпархії XVIII ст., котрі є документальним свідченням пастирської діяльності унійного єпископату Руської Церкви. Дещо глибше торкаються проблем греко-католицької церкви на Київщині у своїх працях Л.Тимошенко [4] та В.Лось [5]. Попри вагомість зазначених досліджень питання історії уніатської церкви в Уманському регіоні залишилось поза увагою дослідників. А без вивчення регіональної історії неможливо простежити загальний процес становлення греко-католицької церкви в XVIII–XIX ст. Регіональні дослідження найбільше наближені до

території, і тому мають більші можливості для прояснення маловідомих сторінок історії. Із регіональних досліджень потрібно відзначити наукову статтю Т.Кузнець [6] про аналіз міжконфесійних трансформацій православ'я та уніатства на Уманщині в середині та другій половині XVIII ст., в якій з'ясовуються умови переходу одних і тих же приходів в унію, а потім повернення в лоно православної церкви.

За даними, які подає І.Скочиляс, 24 греко-католицькі церкви Уманського намісництва належали до Браславського крилосу, на який поширювалася юрисдикція львівського владики (Додаток 1.). Протягом 1754–1756 рр. згідно з рішенням Конгрегації про поширення віри та Апостольської нунціатури у Варшаві, було повернуто Браславський крилос Київській митрополічій єпархії, відповідно і парафії Уманського намісництва [7].

Занепад і поділи Речі Посполитої призвели до того, що греко-католицькі єпархії опинилися в межах Австрії, Пруссії та Росії. В складі Російської імперії знаходилася більша частина єпархій греко-католицької церкви Правобережної України (із усіх 9452 уніатських парафій до Росії перейшло 5865) [8]. Вже саме розташування греко-уніатських єпархій в межах різних держав ускладнювало комунікаційні зв'язки духовенства та віруючих і, відповідно, не сприяло нормальному функціонуванню церкви. Після остаточного переходу всіх уніатських єпархій до складу Російської імперії, Катерина II видала указ про їх скасування на території України. Так 6 вересня 1796 р. була ліквідована Київська уніатська митрополія та єпархії Правобережної України [9].

Трансформаційним процесам перешкоджало те, що більшість земель Уманського повіту перебувала у власності польського магната Потоцького, який намагався перетворити Умань на центр уніатства в регіоні. І саме за його пропозицією та при фінансовій підтримці в 1765 році в місті Умані було відкрито Свято-Богородицький монастир св.Василія та василіанську школу, які сприяли насадженню уніатства [10]. До 1796 р. при церквах Уманщини першими священиками були уніати, і майже всі були рукопокладені уніатським єпископом Максиміліаном Рило, зокрема в селах Черповоди, Текуча, Перегонівка, Коржовий Кут, Кочержинці, Старі Бабани, Підвисоке та Притика.

Отже, Уманщина за третім поділом Польщі відійшла з-під влади польської корони під спікер російського престолу, а за губерньським поділом 1796 року її землі складала Уманський повіт

Київської губернії. На його території діяла найбільша кількість церков серед усіх повітів губернії – 147 [11]. Переважна більшість православних приходів пройшла болісний перехід від православ'я до уніатства і знову у православ'я.

Вище уніатське духовенство було зобов'язане передати всі свої митрополичі та єпископські маєтки в державну казну. Царська влада заборонила уніатським священикам виконувати свій пастирський обов'язок духовних настанов вірним.

У найгіршому становищі опинилися безмісні священики Київщини. Джерела фіксують, що уніатські священики Уманського повіту Київської губернії пенсій не отримували, коли "в Волинской и Подольской губерниях онные священники жалования назначены и за два года получили. Чего мы и до сих пор не имеем" [12]. Отже, уніатське духовенство було позбавлене навіть матеріальних умов до існування. Опинившись у такій складній ситуації, частина уніатських священиків почала проявляти бажання переходу до православ'я.

Таким чином, на межі XVIII–XIX ст. греко-католицька церква Правобережної України втратила свою ієрархію, більшу частину церков та церковного майна, значну частину духовенства та понад 2 млн. вірних.

Із зміною політичного курсу наступників Катерини II – Павла I та Олександра I, 28 квітня 1798 р. було відновлено Луцьку уніатську єпархію, до складу якої входили всі греко-католицькі парафії Правобережних губерній. Нараховувала 176 парафій, з яких 164 зосереджувалися на Волині, 7 – на Київщині і 5 – на Поділлі. Луцька уніатська єпархія поділялася на: Брацлавську, Київську, Ямпільську проофіціації; Вінницьку, Кам'янецьку та Ольгопільську сурогатії; Житомирську делегатуру та Овруцький і Радомишльський протопресвітеріати. Крім того, до її складу входило 23 деканати, серед яких був Уманський. Здебільшого, для кращого управління деканати збігалися з територією повіту.

Протягом сорока років існування греко-католицької церкви Правобережжя в Російській імперії становище її деканатської структури було нестабільним. У 1839 р. виділяють у Київській губернії Уманський та Липовецько-Таращанський деканати, хоча за аналізом архівних документів на 1820 р. вони не значаться.

Матеріальною основою утворення та існування парафії був бенефіцій. Парафії, як правило, фондувалися й утримувалися ктиторами, які мали право представляти своїх кандидатів на

посаду пароха. Ми вже згадували про родину Потоцьких на Уманщині, яка зафондувала й утримувала більше 1000 уніатських парафій. Парафія як структурна одиниця мала власну канцелярію, що складалася із метричних книг, ведення яких було обов'язком пароха. Він зобов'язаний був не тільки відправляти літургію та духовні треби, але й слідкувати за матеріальним станом парафії [13].

Загалом же ставлення властей до греко-католицької церкви в першій чверті XIX ст. було суперечливим. З одного боку, вони дозволяли уніатам відкривати нові монастирі та костьоли, а з іншого – закривали їх при кожній зручній нагоді.

Греко-католицьке духовенство Правобережжя відчувало неминучість секуляризації церковного землеволодіння в регіоні і вже тому було палким поборником відродження незалежної Речі Посполитої. Не залишалося воно нейтральним і в буремних подіях 1830–1831 рр. Загалом же, згідно з офіційними даними, більш як півсотні правобережних монастирів так чи інакше брали участь у повстанні [14].

Царський уряд, як відомо, жорстоко переслідував учасників польського повстання. Не уникло урядових репресій і греко-католицьке духовенство. Під час подій 1830–1831 рр. сс.Герезенівка та Монастирок, що належали Уманському базиліянському монастирю, були конфісковані до казни, а в 1832 р. було закрито і сам монастир, а ченців і вихованців переселено в інші обителі. Майно цих монастирів (за винятком садків, переданих місцевим парафіяльним священикам) спершу перейшло до військового відомства, а з кінця 1840 р. – до Міністерства державних маєтків. У державну казну тоді надійшло понад 1,1 млн крб. сріблом монастирських капіталів і чимало населених маєтків, у яких налічувалось майже 13,1 тис. ревізьких душ. Рухоме майно закритих монастирів уряд роздав тим костьолам і монастирям, які не були причетні до повстання 1830–1831 рр., а маєтки, заставлені монахам дворянами, повернув тим власникам, які не значились серед змішаних у повстанні. Костьоли ліквідованих монастирів власті без усяких вагань обернули в діючі православні церкви [15].

У 1832 р. уряд остаточно ліквідував василіянський орден, конфіскував його майно. Того ж року було велено зараховувати до числа православних дітей від змішаних шлюбів, не допускати спільних богослужінь уніатів з римо-католиками, використовувати лише ті богослужбні книги, які були надруковані в Москві [16].

Всього ж станом на 16 березня 1838 р. у Київській губернії проживало 9319 душ уніатів, функціонувало 34 уніатські церкви і каплиці, які були розкидані по повітах, зокрема в Уманському – 7. А 12 лютого 1839 року Полоцький собор ліквідував уніатську церкву на Україні та Білорусі. Київський генерал-губернатор доповідав царю про "повернення" до православ'я підданих Київської, Подільської і Волинської губерній числом до 130 тис. Душ [17].

Підсумовуючи розглянуті сторінки історії уніатської церкви на Уманщині, ми намагалися змоделювати процес її становлення та поширення, розпочавши з 1795 і закінчивши ліквідацією унії в 1839 р. У цілому ж історія греко-католицької церкви краю потребує ретельного вивчення, зокрема візити уніатських церков, розкидані по архівах Росії та України, які є багатющим джерелом інформації про минуле кожного населеного пункту та церкви.

Додаток 1.

***Генеральна візитація церков Уманського намісництва
Браславського крилосу Львівської єпархії (1730–1733 рр.)***

№п/п	Назва населеного пункту	Назва церкви
1.	с.Бабана (Бабанка)	Церква Св. Михаїла Архангела
2.	с.Босівка	Церква Св. Михаїла Архангела
3.	м-ко Буки	Церква Успення Пресвятої Богородиці
4.	с.Вороне	Церква Св. Михаїла Архангела
5.	Город Іванка (м.Іваньки)	Церква Успення Пресвятої Богородиці
6.	с.Городецьке	Церква Покрову Пресвятої Богородиці
7.	с.Завадівка	Церква Воздвиження Чесного Хреста
8.	с.Зятківці	Церква Св. Миколая Чудотворця
9.	с.Кисляк	Церква Успення Пресвятої Богородиці
10.	с.Кублич	Церква Різдва Пресвятої Богородиці
11.	м-ко Маньківка	Церква Преображення Господнього
12.	м-ко Маньківка	Церква Св. Михаїла Архангела
13.	с.Мочулки (Мочулка)	Церква Св. Михаїла Архангела
14.	с.Мошурівка (Мошурів)	Церква Різдва св.Йоана Хрестителя
15.	с.Нерубайка	Церква Св. Юрія Побідоносця
16.	с.Паланка	Церква Покрову Пресвятої Богородиці
17.	с.Писарівка	Церква Покрову Пресвятої Богородиці
18.	с.Скибинці	Церква Св. Михаїла Архангела
19.	с.Соколівка	Церква Преставлення св. Йоана Богослова
20.	с.Степанівка	Церква Пресвятої Тройці
21.	с.Тальне	Церква Пресвятої Тройці
22.	с.Теплик або м-ко Смілгород	Церква Покрову Пресвятої Богородиці
23.	м.Умань	Церква Св. Миколая Чудотворця
24.	м.Умань	Церква Св. Михаїла Архангела
25.	м.Умань	Церква Успення Пресвятої Богородиці
26.	с.Христинівка	Церква Пресвятої Богородиці
27.	с.Чечелівка	Церква Пресвятої Богородиці
28.	с.Шавулиха	Церква Св. Михаїла Архангела

Література

1. Крижанівський О.П. Церква у соціально-економічному розвитку Правобережної України XVIII – перша половина XIX ст. – К., 1991. – 116 с.
2. Стоколос Н.Г. Конфесійно-етнічні трансформації в Україні (XIX – перша половина XX ст.): Монографія. – Рівне: РІС КСУ – ППФ "Ліста М", 2003. – 480 с.
3. Сковчиляс І. Генеральні візитації Київської унійної митрополії XVII–XVIII століть: Львівсько-Галицько-Кам'янецька єпархія. – Т. 2: Протоколи генеральних візитацій. Львів: Видавництво Українського Католицького Університету, 2004. – ссviii + 512 с.
4. Тимошенко Л.В. З історії уніатської церкви на Київщині (XVI–XIX ст.). – К.: ТОВ "Міжнар. фін. агенція", 1997. – 70 с.: іл.
5. Лось В. Становище уніатського духовенства Правобережної України наприкінці XVIII ст. // Наук. записки: Зб. наук. праць мол. вч. та аспір. Ін-ту археології та джерелознавства. – Т. 10. – К., 2005. – С. 412–426.
6. Кузнець Т.В. Міжконфесійні трансформації православ'я і уніатства в другій половині XVIII ст. на Уманщині // Вісник Київського славістичного університету. – Випуск 18. – Київ, 2004. – С. 53–64.
7. Сковчиляс І. Генеральні візитації Київської унійної митрополії ... – С. сxsv.
8. Лось В. Зміни територіально-адміністративної організації греко-католицької церкви (Правобережна Україна наприкінці XVIII – у першій половині XIX ст.) // Український історичний збірник (2004) / Головний редактор В.Смолій; заступник головного редактора Т.Чухліб. – Вип. 7. – К.: Інститут історії України НАН України, 2004. – С. 155.
9. Лось В. Становище уніатського .... – С. 413.
10. Див.: ЦДІАК України, ф. 442, оп. 34, спр. 1415, арк. 464.
11. Кузнець Т.В. Міжконфесійні трансформації... – С. 59.
12. Див.: ЦДІАК України, ф. 533, оп. 1а, спр. 26, арк. 9–10.
13. Лось В. Зміни територіально-адміністративної ... – С. 160–161.
14. Крижанівський О.П. Церква у соціально-економічному розвитку Правобережної України XVIII – перша половина XIX ст. – К., 1991. – С. 94.
15. Крижанівський О.П. Церква у соціально-економічному розвитку Правобережної України XVIII – перша половина XIX ст. – К., 1991. – С. 94.
16. Полонська-Василенко Н. Історія України: У 2 т. – Т. 2. – К.: Либідь, 1992. – С. 358.
17. Тимошенко Л.В. З історії уніатської церкви на Київщині (XVI – XIX ст.). – К.: ТОВ "Міжнар. фін. агенція", 1997. – С. 43–45.
18. Сковчиляс І. Генеральні візитації Київської унійної митрополії ... – С. 27–28.

**Київська Русь у історичній схемі М.О.Максимовича
(початки Давньоруської державності)**

На сучасному етапі розвитку історичної науки одним з пріоритетних напрямків дослідження є вивчення історії через особистість історика. Науковий інтерес для нас становить творча спадщина людини енциклопедичних знань та різнобічних інтересів – Михайла Олександровича Максимовича (1804–1873). Його життєвий шлях складає цілу епоху в інтелектуальному, національно-культурному розвитку України. Діапазон дослідницької роботи вченого охоплював ботаніку, фізику, зоологію, філологію, етнографію, слов'янознавство, історію і т.д. Він написав більше 150 праць з цих галузей знання [1].

Творча спадщина Михайла Максимовича привертала до себе увагу багатьох дослідників: А.Момрика, В.Короткого, Д.Острияна, М.Глухенького, Н.Бойко, О.Ковальчук, О.Яната, П.Маркова, С.Артем'єва. Проте, незважаючи на ряд монографій, статей, дисертацій, є потреба в більш глибокому дослідженні його поглядів щодо походження і розвитку Давньоруської держави та її місця в історичній схемі вченого.

М.Максимович вніс величезний внесок у вітчизняну науку, який базувався здебільшого на глибокому осмисленні ним суті історичних подій, традицій, звичаїв народу. Хоча історією він цікавився зі студентських років, перші його наукові публікації мали, як правило природознавчий характер. Як професійний історик він дебютував значно пізніше [2].

Характеризуючи Максимовича як історика, варто зазначити, що він багато зробив для спростування норманської теорії походження східних слов'ян і виникнення Київської Русі. У полеміці з норманістами відстоював і розвивав у нових умовах погляди на дане питання російського вченого М.В.Ломоносова. Порівняно з його опонентом М.П.Погодіним, Михайло Олександрович мав невелику кількість однодумців, серед яких найвідоміші: Ю.І.Венелін, Ф.Л.Морошкін, С.О.Гедеонов, І.Є.Забелін та ін [3]. Розробку досліджень з Давньоруської держави він розпочав працею "Откуда идёт Русская земля по сказанию Несторовой повести и по другим старинным писаниям русским" (1837); наступними були: "История древней русской словесности" (1839); "О проис-

ходженні варяго-русів" (1841); "О мнимом запустении Украины в нашествие Батыево и населении её новопришлым народом" (1857); "О древней епархии Переяславской" (1858); "Филологические письма к М.П.Погодину" (1856). Історію Київської Русі дослідник розглядав також у історико-географічних та історико-топографічних статтях: "Об участии и значении Киева в общей жизни России" (1837), "Обозрение старого Киева" (1840) "Очерк Киева" (1847), "Топографические заметки киевлянина" (1841), "Объяснительные параграфы о Киеве" (1869)[4].

Унаслідок історичних розвідок та дослідження словесності науковець вибудовує власну схему історії від найдавніших часів до його сучасності і ділить її на чотири періоди: давній, середній, новий та новітній, або сучасний.

Перший період (від 60-х років IX ст. до останньої чверті XIII ст.) характеризується появою русів, запровадженням Християнства, складенням слов'янської грамоти, перекладом на книжну слов'янську мову священних церковних книг. Давній період він поділяє на три відділи:

- 1 – до смерті Ярослава Мудрого, 1054 р.;
- 2 – до смерті Володимира Мономаха, 1125 р.;
- 3 – до занепаду Києва (пов'язаного з монголо-татарською навалою) [5].

Другий період (від останньої чверті VIII до XVIII ст.) розпочинається переселенням Руського митрополита із Києва до Володимир-Залеського, де першим собором 1274 р. було покладено початок оновлення суспільного життя північно-східної Русі. "Кроме того, сей период ознаменован сильным раскрытием на Православии утвержденной, Русской народности, и ее бесприммерно богатым проявлением в народной поэзии Великорусской и Украинской" [6].

Середній період Максимович також поділяє на три відділи:

- 1 – до кінця XV ст.
- 2 – до кінця XVI ст.
- 3 – до кінця XVII ст.

Третій період (XVIII – перша чверть XIX ст.) пов'язаний з утворенням єдиновладдя Петра Великого і перетворенням Росії за зразком європейських держав. "Стремление к Европеизму, переимчивым подражанием ему и его усвоением ознаменован сей новый период", який складається з чотирьох відділів:

- 1 – до Єлизавети, 1740 р. (до Ломоносова);
- 2 – до смерті Катерини Великої, 1796 р.

(до Карамзіна);

3 – до 1812 р. (до Жуковського);

4 – до смерті Олександра I, 1825 р. [7]

Четвертий період, Новітній. "В нынешнее историческое царствование возродилось общее стремление к самобытному и своеобразному раскрытию Русского духа во всех отраслях жизни, по собственной мысли и в своем виде, – означилось просвещенное обращение к своенародности и положительности: ибо раскрытием народности мы стали богаче всех, а стихия былевой (исторической) положительности была всегдашним, природным свойством народности нашей – в самой поэзии" [8].

Вищезазначена періодизація, на наш погляд, видається логічно структурованою, проте без чіткої, конкретно визначеної хронологічної послідовності та обґрунтування поділу на саме такі періоди та відділи.

Найбільший інтерес у нас викликає перший період, який стосується історії Київської Русі. Вона була об'єктом досліджень для Максимовича майже все його життя; він зазначав, що вивчення загальної історії не повинно призводити до "отрицания древней истории" [9]. Вчений не залишив систематичного дослідження, присвяченого Київській Русі, однак написав ряд робіт, які принесли йому авторитет спеціаліста в даній галузі знань. М.Максимович, як фундатор нової генерації українських істориків, одним з перших здійснив спробу критичного осмислення поглядів норманістів і підняв питання про походження Київської Русі, періодизацію її історичного розвитку, походження назв "варяг", "Русь" і т.д.

У науці до сьогодні не вичерпана полеміка щодо проблеми походження Русі. Досить активно вона велася і за життя М.О.Максимовича. Так, А.Л.Шльоцер, В.Н.Татищев, Г.Баєр припускали, що вона має прибалтійське (фінське) походження. І.Н.Болотін, П.Г.Бутков, О.І.Сенковський дотримувалися цієї ж точки зору, виводячи русів від скандинавів. Х.А.Чоботарьов вважав, що руси відносилися до "чорноморського таврійського народу, який належав до кавказького чи гірського племені" і навіть "племені турецького" [10]. За І.Ф.Еверсом, чорноморські руси походили від хозар, за Непманом, – від готів – родичів скандинавів, за О.М.Боденським, чорноморські руси – турецького племені, залишки роксоланів, які не перейшли на захід. Ю.І.Венелін вважав, що Русь походить від хозарів, гунів, аварів, чи обрив. М.П.Погодін же, підтримуючи погляди Н.М.Карамзіна та А.Л.Шльоцера, відсто-

ював скандинавське походження Русі [11]. Його теорія в той час була найпоширенішою і мала найбільше прихильників.

Максимович не займав позицію жодного з напрямків і вів активну боротьбу на шпальтах журналів проти норманістів. Проаналізувавши дані давньоруських літописів та досліджень ряду істориків, він приходить до висновку, що руси і варяги мають різне походження. Так, варяги – це нормани, скандинави, а руси – слов'яни. Саме від слов'янських русів слід виводити ім'я Київської Русі. Максимович вважає, що Русь існувала ще задовго до так званого покликання варягів [12]. Походження слов'янських племен він вважає автохтонним. На його думку, слов'янські племена знаходилися у східній Європі, починаючи від Карпат на півдні і до Вісли на півночі. Назви слов'янських племен в документах не збереглися, і в давніх письменників ми зустрічаємося із загальним ім'ям багаточисельного народу венедів, вінідів, антів. Вони, писав учений, не були прийшлими народами, а були "коренними насельниками южнорусского края, занимающего обе полы Днепра, справа до Дуная и Сана, слева по р.Десна и Суле к Дону" [13]. В результаті такого ж довготривалого історичного процесу утворились і західні слов'яни.

Таким чином, слов'янські племена Максимович поділяє на дві групи: східні, чи руські, і західні [14]. Опираючись на відомості джерел, Максимович стверджує, що саме слов'янські руси поклали початок назві "народ руський", "Руська земля". "Русская земля так прозвалась от тех, разумеется, от Русов; ибо от Варягов она скорее прозвалась бы Варяжскою" [15].

Для заперечення доказів норманістів про пізню появу слов'ян на східноєвропейській рівнині і їх кочового способу життя, Максимович, використовуючи праці Геродота, Птолемея, Костянтина Багрянородного і багатьох інших, розглядає питання про їх основне заняття. І визначає, що "уже в отдаленнейшие века была оседлая жизнь земледельческая" [16]. Це твердження дослідника було згодом підтвержене археологічними даними.

Максимович також згадував і торгівлю. На його думку, слов'янські племена мали торгові зв'язки з грецькими колоніями, а пізніше з Візантією. Про давність поселень слов'янських племен на території нашої держави свідчить назва ольвійцями слов'ян "бористенеитами", тобто дніпровцями. Із цього видно, що уже за п'ять століть до н.е. були відносини дніпровських слов'ян з греками. "Один бористенеит по имени Бион в III в. до н. э. был в числе греческих философов Киринойской секты" [17].

Дослідник визначає полян як головну і зосереджуючу гілку слов'ян і вже по відношенню до них розселяє інші племена на українських землях. На схід від Дніпровських полян жили по р.Десні сіверяни, а по р.Сулі – суличі. На захід від полян жили древляни, а за ними – дуліби і бужани, між якими згодом поширилися волиняни. На південь від полян до Чорного моря і Дунаю проживали улчі і тиверці (по Дністру). Врешті до Південно-Руського народу ввійшли білі хорвати, бойки і деякі інші гілки, що належали до Червоної, або Галицької Русі [18]. Максимович послідовно захищає твердження Нестора про те, що Руссю називались перш за все поляни, а Полянська земля – "Руською землею" [19]. Це дозволило йому зробити обґрунтовані висновки про автохтонність Русі, її місцеве Подніпровське походження. Велике значення при цьому мало відкриття вченого про широке розповсюдження в Середньому Подніпров'ї гідроніма "Рось", "Порусье", "Россава", "Россавица" [20]. Загалом процес розселення і утворення племен за Максимовичем триває приблизно до першої половини IX ст. Вчений вірно припускає появу Давньоруської державності, датуючи її IX століттям: "... во второй половине IX века словены восточные стали соединяться в одно обширное государство и прозываться Русью" [21].

Щоб довести мінімальний вплив варяжського фактору на державотворчі процеси східних слов'ян (після так званого покликання варягів), Максимович досліджує етнічний склад Давньоруської держави. Він не заперечує присутність варягів, але стверджує їх абсолютну меншість і незначний вплив. Доводить, що Русь заснована на основі злиття двох слов'янських побутів: "мореходно-воєнного или Поморского и домовито-земледельческого или Полянского" [22]. "Варяги, чтобы не быть чужими в нашем отечестве, должны были принять его славянско-русскую народность и утратить свою немецкую – еще более, чем теряли ее норманны у народов западно-европейских" [23]. Спростовуючи твердження опонентів про ідентичність північноруського населення з варягами, науковець стверджує, що термін "варяг" мав загальне значення, яким називали всі північні племена, у тому числі і русів, які там мешкали. Таким чином, термін "варяги" схожий за значенням з терміном "татари", яким в "середньому періоді" називали всіх завойовників азійського походження [24].

Посилаючись на Нестора, Максимович визначає, що Русь виникла спочатку на теренах Київщини, а не на північних землях: "Ярослав шёл из Новгорода на Святополка с варягами и новгородцами; но из Киева ходил на Болеслава, совокупил Русь, и Варяги и Словены" [25]. Але й північні землі, в тому числі Новгород, після завоювання Києва Олегом, М.Максимович називає спільною державною назвою – Русь.

На думку дослідника, становлення Русі, як держави, відбувалося під впливом "Варяго-Руського і Греко-Християнського" чинників. Вчений вважав: якщо варяги наклали відбиток державної єдності і "Руського імені" на східних слов'ян, то військові походи перших князів на Грецію та Болгарію зблизили з ними Русь, що послужило її церковній і внутрішній єдності та поширенню освіти. Врешті, Максимович приходять до висновку, що злиття зовнішніх впливів з природними Східно-Слов'янськими рисами в єдиний "Руський дух" сприяло поступовому самостійному розвитку Русі [26].

М.Максимович схиляється до того, що першими руськими князями були Аскольд і Дір. Науковець не виводить їх від княжого роду, називаючи "мужами" Рюрика, які були "ни племени его, ни боярина", котрі, не отримавши "ни града, ни села", прийшли в Київ; де княжили "близько вісімнадцяти років до нашестя Олега в 882 р." [27]. Після свого приходу "Олег умертвляє князів, бере на себе ім'я Руське, і поширює його на все: він ... руський князь, а Київ від нього наречений матір'ю руським містам". І вже "варязькі мужі" Олега – Карл, Ингельд, Руальд в мирному договорі з греками говорять: "Ми від роду Руського" [28]. Таким чином, ім'я Русин стало пануючим, його приймали всі, хто вступив під знамена Київські і служив князям Руським: тому і варяги могли "в загальній масі називатися Руссю, не будши при цьому її справжніми корінними Русами" [29].

Успіхи у воєнних діях проти кочівників та сусідніх держав спонукали вченого до висновку про могутність Київської Русі й розташування її на одному рівні з іншими європейськими державами. Перші руські князі Аскольд і Дір зробили ім'я Русі грізним на Чорному морі, а походи Олега (907) та Ігоря (945) на Візантію, русько-візантійські договори, розгром хозарського каганату (965), перемога над Волзько-Камською Болгарією, Болгарією на Дунаї, зміцнення впливу на Північному Кавказі та частині Криму, стали

доказом свідчення могутності Київської держави і довели безперечний факт її існування [30].

Дослідник стверджує, що Аскольд і Дір "перші поклали початок Русі; Віщий Олег був розповсюджувачем і возвеличителем її імені, а Святослав був першим Руським князем уже і по імені Руському" [31]. Далі Михайло Олександрович побіжно згадує наступників вищезгаданих князів і зупиняється на постаті князя Володимира, якого він називає Святим. Основними заслугами князя дослідник вважає запровадження християнства, відкриття шкіл та зведення основних норм звичаєвого права в "Уставі земляному" [32].

Таким чином, через призму праць М.Максимовича ми спробували визначити його погляд на походження Давньоруської держави, назви "Русь", періоду виникнення та її місця в контексті історичного процесу. Так, вчений зробив висновок, що Київська Русь виникла як закономірний процес об'єднання східнослов'янських племен близько другої половини IX століття на території Середнього Подніпров'я. Попри деякі перебільшення, з метою доказу своєї правоти прихильникам норманської теорії вчений, стверджуючи автохтонне походження Русі, все ж не відкидає впливу найближчих сусідів на процеси її державотворення. Таким чином, роботи М.О.Максимовича є цінними для нас завдяки тому, що вони ґрунтуються на широкій джерельній базі, до якої він залучив документи історичного, етнографічного, лінгвістичного, топографічного характеру. Отже, Михайло Максимович "был для Киевской Руси целым ученым историко-филологическим учреждением...", як справедливо зауважував Михайло Драгоманов [33].

Література

1. Острянин Д. Максимович М.О. – видатний український вчений // Комуніст України. – 1953. – №5. – С. 59.
2. Марков П.Г. Жизнь и труды М.А. Максимовича. – К., 1997. – С. 51.
3. Марков П.Г. Максимович – видатний історик XIX ст. – К., 1973. – С. 163.
4. Короткий В. Науковий подвиг дослідника української культури // Народна творчість та етнографія. – 2004. – №1. – С. 12.
5. Максимович М.О. Вибрані твори з історії Київської Русі, Києва і України. – К., 2004. – С. 47.
6. Максимович М.О. Вказ. праця. – С. 47.
7. Максимович М.О. Вказ. праця. – С. 48.

8. Максимович М.О. Вказ. праця. – С. 48.
9. Марков П.Г. Максимович – видатний історик XIX ст. – К., 1973. – С. 162.
10. Марков П.Г. Вказ. праця. – С. 166.
11. Марков П.Г. Вказ. праця. – С. 167
12. Максимович М.О. Вибрані твори з історії Київської Русі, Києва і України. – К., 2004. – С. 79–82.
13. Максимович М.А. История древней русской словесности. – К., 1839. – Кн. 1. – С. 31–33.
14. Максимович М.А. История русской словесности древнего периода // Максимович М.А. Собр. соч.: В 3 т. – К., 1880. – Т. 3. – С. 364.
15. Максимович М.О. Вибрані твори з історії Київської Русі, Києва і України. – К., 2004. – С. 68.
16. Максимович М.А. История русской словесности древнего периода // Максимович М.А. Собр. соч.: В 3 т. – К., 1880. – Т. 3. – С. 364.
17. Максимович М.А. История русской словесности древнего периода // Максимович М.А. Собр. соч.: В 3 т. – К., 1880. – Т. 3. – С. 365.
18. Максимович М.А. История русской словесности древнего периода // Максимович М.А. Собр. соч.: В 3 т. – К., 1880. – Т. 3. – С. 366.
19. Максимович М.О. Вибрані твори з історії Київської Русі, Києва і України. – К., 2004. – С. 69.
20. Максимович М.О. Вказ. праця. – С. 76–77.
21. Максимович М.А. История древней русской словесности. – К., 1839. – Кн. 1. – С. 363.
22. Максимович М.А. История древней русской словесности. – К., 1839. – Кн. 1. – С. 372.
23. Там само. – С. 372.
24. Максимович М.О. Вибрані твори з історії Київської Русі, Києва і України. – К., 2004. – С. 81.
25. Максимович М.А. История русской словесности древнего периода // Максимович М.А. Собр. соч.: В 3 т. – К., 1880. – Т. 3. – С. 371.
26. Бойко Н.І. Вчений-енциклопедист М.О. Максимович як історик України: Дис. канд. істор. наук: 01.00.07 – Черкаси, 2001. – С. 141.
27. Максимович М.О. Вибрані твори з історії Київської Русі, Києва і України. – К., 2004. – С. 57.
28. Максимович М.О. Вказ. праця. – С. 77.
29. Максимович М.О. Вказ. праця. – С. 78.
30. Бойко Н.І. Вказ.праця. – С. 142.
31. Максимович М.О. Вибрані твори з історії Київської Русі, Києва і України. – К., 2004. – С. 78.
32. Максимович М.А. История русской словесности древнего периода // Максимович М.А. Собр. соч.: В 3 т. – К., 1880. – Т. 3. – С. 377.
33. Драгоманов М. М.А. Максимович. Его литературное и общественное значение // Вестник Европы. – 1874. – Кн. 3. – С. 453.

Густинський Свято-Троїцький монастир: тенденції розвитку в XIX столітті

Актуальність теми. На сьогодні, коли в Україні продовжується процес становлення та розвитку релігійних інституцій, відродження релігійних практик та духовності, особливого значення набуває історичний досвід, вивчення минулого Церкви та церковних організацій, зокрема чернецтва. Нині стверджується думка про важливу культурно-історичну значущість православної церкви. Дослідження монашества як окремої соціальної групи із властивими їй характеристиками допоможе з'ясувати його роль не лише у власне церковній історії, а й місце у загальносоціальному контексті. У даному повідомленні історія монастирів Полтавської єпархії, зокрема одного з них – Густинського Свято-Троїцького монастиря Прилуцького повіту, є цікавою сторінкою в історичному розвитку краю, частиною історії України.

Хронологічні рамки. Нижня хронологічна межа досліджуваного періоду – 1786–1788 рр., секуляризаційна реформа Катерини II, після якої Густинський монастир був зачинений. Верхня хронологічна межа – кінець XIX ст., час відновлення, становлення, реконструкції та повноцінного функціонування обителі.

Стан наукової розробки. Історіографія пропонованого дослідження не є доволі репрезентативною, хоча у XIX ст. з'явилися перші публікації, присвячені розгляду діяльності монастирів Полтавщини, безпосередньо Густинського. Уперше до історії обителів у другій половині XIX ст. звернувся Н.Арандаренко у "Записках о Полтавской губернии", подаючи загальні відомості про повіти Полтавської губернії. У праці містяться історичні, географічні та етнографічні відомості краєзнавчого характеру.

Здебільшого інформативне значення має робота А.В.Богдановича, що була опублікована дещо пізніше і структурно нагадує "Записки о Полтавской губернии" Н.Арандаренка.

Найбільш ґрунтовно історія Полтавської єпархії подана А.Грановським, але дослідником розглянуті не всі повіти губернії. Відомості по Прилуцькому повіту не подаються. Нами використана лише загальна інформація про Полтавську єпархію.

Досить змістовним є науковий доробок І.Ф.Павловського. Його праці займають окремих сегмент історіографії і є першою спробою зображення минулого Полтавщини за архівними даними.

Джерельну основу сформували матеріали "Полтавских Епархиальных Ведомостей". Неофіційна частина видання містить відомості про історію Густинської обителі в досліджуваний нами період.

Мета статті: реконструювати основні тенденції становлення, розвитку Густинського чоловічого монастиря у XIX столітті. Мета дослідження обумовлює його основні завдання:

- показати вплив секуляризаційної реформи 1786–1788 рр. на процес діяльності обителі;
- з'ясувати майновий стан Густинського монастиря на момент відкриття;
- простежити динаміку відновлення коштом благодійників;
- проаналізувати економічну будову монастирського господарства.

Основний зміст. Густинський Свято-Троїцький чоловічий трикласний монастир знаходився в Прилуцькому повіті Полтавської губернії за 7 верств (верста – 1066,8 м) від міста Прилуки, на острові, що утворюється річкою Удай. Храми обителі оточені кам'яною стіною з бійницями. Архітектура будівель стародавнього грецького стилю. Назва Густинського монастиря, походить від урочища, де він розташований. Урочище назвали Густинь, від густих лісів, що були в ньому [1, с. 296]. В минулому ця обитель була дуже багатогою; вона мала більше 3000 д. селян. Монастир цей був зачинений згідно з указом Катерини II від 10 квітня 1786 року. Справа про закриття тягнулась до 1799 року [8, с. 95]. Тоді ж монастир був остаточно зачинений, а будівлі віддані під відомство поліції [2, с. 132]. Густинська обитель на той час обнесена місцями дощаним забором, місцями кам'яною стіною; стіни будівель в деяких місцях зруйновані. Весь архів монастиря перевезений до Чернігова, до якого тоді належав Прилуцький повіт [6, с. 142–149]. Великий дзвін переміщений в м.Вороньки Лохвицького повіту. Землі, всі угіддя і селяни, що населяли так звану монастирську слобідку, віддані в казну [1, с. 301].

У 1803 р. були продані будівлі Густинського монастиря. Полтавська казенна палата передбачала всі споруди обителі перенести до Прилук. Переміщено було тільки дві келії для зведення приміщення парафіяльної церкви.

Відновлення монастиря було наслідком старань Преосвященного Гедеона, архієпископа Полтавського та Переяславського, який звернувся до пастви з проханням про пожертвування на від-

новлення Густинської обителі [3, с. 96]. До 1843 року в Полтавській губернії було зібрано 6686 карбованців сріблом. 18 грудня 1843 року з дозволу Священного Синоду знову було відкрито Густинський монастир з присвоєнням йому третього класу з архимандрією [7, с. 229–240].

Священний Синод, отримавши клопотання від єпископа Гедеона, приписав встановити у Полтавській палаті державного майна, чи можуть бути повернені угіддя, що належали монастирю. Всі казенні селяни кількістю 4514 д., в користуванні яких, за даними на 1837 р., було 17224 $\frac{1}{2}$ десятини, лісні угіддя перейшли в державну казну.

Монастир був відновлений. За даними податкової інспекції монастир володів наступною нерухомістю: землею під цвинтарем 6 дес., присадибною 20 дес. 1521 саж., орною 70 дес. 138 кв. саж., лісною і сінокісною 102 дес. 685 кв. саж., незручною 3 дес. 244 кв. саж., всього землі 202 дес. 187 кв. саж. [4, с. 1002–1008].

15 травня 1844 року в день Святої Трійці відбулося урочисте відкриття обителі. Настоятелем монастиря було призначено архимандрита Варсонофія, який і повинен був займатися справою першочергового відновлення храмів та інших будівель обителі.

По штату 3-го класу в Густинському монастирі повинно бути: один настоятель і дванадцять монашествуючих. На час відкриття кількість братії складала 11 монахів та 12 послушників. В користуванні знаходилось 150 дес., частина лісною, частина орною і сінокісною землі.

Всі будівлі в монастирі, окрім Воскресенської церкви, що влаштована коштами княгині Репніної [9, с. 240], були зведені на добровільні пожертвування благодійників. Головними ктиторами Густинської обителі, крім Репніної, були поміщиця Прилуцького повіту Ульяна Іванівна Селівановічева, ієромонах Антоній (Босков), Пономарьов, що подарував монастирю цінне (1000 крб. сріблом) Євангеліє і священні посудини [7, с. 229–240].

Між квітнем і липнем 1845 року у Густинському монастирі побував Т.Г.Шевченко і зробив три акварелі: "В Густині. Церква Петра і Павла", "Брама в Густині. Церква св. Миколи", "В Густині. Трапезна церква". Про малюнки, виконані в Густині, Шевченко згадав у повісті "Музыкант" [11, с. 206]. "... Посетите с ним же, отцом Илиею, полуразрушенный монастырь Густыню, по ту сторону реки Удая, верстах в трех от г.Прилуки. Тут все есть. И канал, глубокий и широкий, когда-то наполнявшийся водою из

тихого Удая. И вал, и на валу высокая каменная зубчатая стена со внутренними ходами и бойницами ..."

"Узнавши все это и нарисовавши, как умел, главные, или святые, ворота, да церковь о пяти главах Петра и Павла, да еще трапезу и церковь, где погребен вечныя памяти достойный князь Николай Григорьевич Репнин ..." [13, с. 178].

У повісті "Наймичка" згадано про відновлення Густинського монастиря, який мала намір відвідати Лукія: "... Она хотела зайти в Густыню, в то время только возобновлявшуюся" [14, с. 117]. Акварелі, виконані Шевченком за дорученням Київської археографічної комісії, свідчать, що й через рік після відкриття цієї пам'ятки архітектури відбудова її була ще далекою від завершення [12, с. 466].

У 1864 році стан Густинського монастиря був таким: у ньому знаходилось п'ять кам'яних церков, а саме:

1. Головна, або соборна п'ятиглава, середній престол освячений в ім'я Пресвятої Трійці.

2. Трапезна одноглава церква при одному престолі, яка раніше називалась Успенською; але при відновленні, у зв'язку із захороненням під нею у склепі генерал-губернатора князя М.Г.Репніна [9, с. 38], вона освячена в ім'я Воскресіння Хрестового. Відновлена на кошти дружини покійного В.О.Репніної.

3. Домова, або тепла, одноглава церква в ім'я великомучениці Варвари влаштована в огорожі над воротами над ярмарковою площею, пов'язаними з корпусом настоятельських келій.

4. П'ятиглава церква в ім'я святих апостолів Петра і Павла. Вона найбільше постраждала, але у зв'язку із нестачею коштів почалося її відновлення лише у 1854 році настоятелем Густинського монастиря Гермогеном.

5. Церква однопрестольна в ім'я святителя Миколая. Вона влаштована над воротами у середній частині дзвіниці, у 1853 році відновлена, лише змінено шароподібний купол на новий пірамідальний.

В монастирі були й інші будівлі. При трапезній церкві поміщалась ризниця, де зберігалися: священницький і напребстольний одяг, плащаниці, "дарохранительниці", священні посудини [10, с. 304–338]. У 1886 р. клопотанням настоятеля монастиря архімандрита Нафанаїла повернено обителі відчужені до Чернігівської єпархії ризниця та інше майно – святий хрест з частинкою животворящего древа Хреста Господнього, старовинні богослужбові книги [5, с. 226–232].

В Густині, крім храмів, розміщувались корпуси: зимовий настоятельський, знову збудований у 1898 році, і три братські, зведені завдяки власному цегляному заводу. На території розташовані також лазня, дві криниці, двоповерховий дім для богомольців та подорожніх. Господарські будівлі: сараї, стайня, пасіка, будиночок для економа, казарми для працівників, комора, клуня, льох, льодник. На монастирській площі зведене приміщення церковно-парафіяльної школи, а також капличка.

На кінець XIX ст. монастир мав на різних ділянках всього 215 дес., з яких орної близько 70 дес., лісної та сінокісної 97 дес., решта землі під пасовищем, монастирським садком та будівлями.

Склад братії на 1898 р. був таким: архіандрит, 7 ієромонахів, 6 ієродияконів, 8 монахів, 16 півчих і 7 чорноробочих. Для утримання монастирських ченців і обителі казна щорічно відпускала штатні кошти 762 крб. 95 к.; інший прибуток монастиря досить незначний – 3000 крб. на рік. Цих коштів не вистачало, тому посилались "прохачі", які подаяннями благочестивих благодійників щорічно надавали монастирю близько 2000 крб.

Клопотанням архіандрита Тихона збудована олійниця, молотарка, комора для запасного хліба. Його ж турботою виділений казною для обителі будівельний ліс 29 дес. у 1898 році.

Для задоволення релігійно-моральних настроїв монастирської братії архіандрит Тихон встановив по уставу певні години всіх монастирських служб. На ранковому Богослужінні завжди читалось настоятелем чи ким-небудь з братії повчання з прологу та інших повчальних книг. На літургії також читалось повчання настоятелем або власні настанови братії. Крім того, він же встановлював послухи насельникам, що полягали у виконанні кожним своїх обов'язків і читанні деякими з них "неусыпаемой Псалтири". Все це разом підняло життя обителі з її зовнішньої і внутрішньої сторони, а братію схилило до праці, поєднаної з молитвою.

Багато чорноризців залюбки займались рільництвом, городництвом, садівництвом, бджільництвом і різними ремеслами [10, с. 324–338].

Висновки. Отже, дослідивши основні тенденції розвитку Густинського Свято-Троїцького монастиря у XIX ст., слід зазначити, що монастирі були потужними економічними центрами та осередками духовно-просвітницького життя. З'ясувавши наслідки секуляризаційної реформи 1786–1788 рр., розкрито умови, труднощі та

успіхи відновлення зачиненої обителі. Встановлено, що матеріальний добробут Густині залежав від старань настоятелів та коштів чисельних благодійників. Простежено динаміку поступової розбудови обителі та збільшення кількості насельників. На кінець ХІХ ст. відновлюється повноцінне функціонування Густинського монастиря, що супроводжувалось багатоаспектною діяльністю ченців.

Література

1. Арандаренко Н. Записки о Полтавской губернии: В 3 ч. – Полтава: Типография Губернского правления, 1852. – Ч. 3. – 434 с.
2. Богданович А.В. Сборник сведений о Полтавской губернии. – Полтава, 1916. – 283 с.
3. Грановский А. Полтавская епархия в ея прошлом (до открытия епархии с 1803 г.) и настоящим. – Вып. 1. – Полтава, 1901. – 418 с.
4. И.Фр. Павловский. Къ истории Густынскаго мужаго монастыря // Полтавские Епархиальные Ведомости. – Часть неофициальная. – 1907. – №22. – С. 1002–1008.
5. Некрологъ. О. Архимандритъ Нафанаиль // Полтавские Епархиальные Ведомости. – Часть неофициальная. – 1887. – №6. – С. 226–232.
6. О Густынскомъ Прилуцкомъ Свято-Троицкомъ Монастыре // Полтавские Епархиальные Ведомости. – Часть неофициальная. – 1864. – №4. – С. 142–149.
7. О Густынскомъ Прилуцкомъ Свято-Троицкомъ Монастыре // Полтавские Епархиальные Ведомости. – Часть неофициальная. – 1864. – №6. – С. 229–240.
8. Павловский И.Ф. К истории Полтавской епархии. – Полтава, 1916. – 182 с.
9. Павловский И.Ф. Полтавцы. Иерархи, государственные и общественные деятели и благотворители. – Полтава, 1914. – 294 с.
10. Священникъ К. Олейниковъ. Краткая историческая записка о Свято-Троицкомъ Густынскомъ монастыре // Полтавские Епархиальные Ведомости. – Часть неофициальная. – 1900. – №8. – С. 304–338.
11. Чернігівщина. Енциклопедичний довідник / За ред. А.В.Кудрицького. – К.: "Українська Радянська Енциклопедія" ім. М.П.Бажана, 1990. – 1008 с.
12. Шевченко Т.Г. Коментарі // Шевченко Т.Г. Збір. творів: У 6 т. – К.: Наук. думка, 2003. – Т. 3. – С. 443–573.
13. Шевченко Т.Г. Музыкант // Шевченко Т.Г. Збір. творів: У 6 т. – К.: Наук. думка, 2003. – Т. 3. – С. 178–240.
14. Шевченко Т.Г. Наймичка // Шевченко Т.Г. Збір. творів: У 6 т. – К.: Наук. думка, 2003. – Т. 3. – С. 57–121.

Становище духовенства Полтавської єпархії у XIX ст.

Духовенство пройшло разом із народом найтяжчі випробування, підтримуючи віру в Бога, формуючи високу духовність. Це засвідчують найдавніші зразки богословської думки, проповіді Феодосія Печерського, літописи і хронографи, створені у чернечих обителях, праці українських мислителів – богословів, церковних діячів. Як пам'ятки церковної історії та культури вони збагачують нас ідеями гуманізму і благочестя, співзвучними сучасним потребам культурного і духовного поступу незалежної Української держави. Цим пояснюється зростаючий інтерес до релігії як до важливої складової духовного життя людини та її представників – служителів культу. Поза увагою дослідників не залишається питання матеріального забезпечення духовенства. Це положення підсилюється твердженням сучасного історика-джерелознавця О.А.Чиркової, яка визначає, що одним із найважливіших питань церковної політики самодержавства з початку XIX ст. було поліпшення матеріальних умов духовенства [1]. Дане питання систематично висвітлювалося на сторінках церковної періодики. Щодо Полтавщини, зазначений матеріал представлений у "Полтавских епархиальных ведомостях".

Автор статті ставить за мету проаналізувати матеріальне становище духовенства Полтавської єпархії за публікаціями часопису "Полтавские епархиальные ведомости". Мета реалізується через низку завдань: виокремити із загального переліку публікації про матеріальне становище духовенства Полтавської єпархії; встановити їх авторство; систематизувати зібраний матеріал; виявити особливості даних джерел; на цій основі дослідити та охарактеризувати головні джерела матеріального забезпечення духовенства.

Серед дослідників питання матеріального забезпечення духовенства варто назвати священиків В.Трипольського [2], Д.Куклярського [3] та сучасних істориків О.А.Чиркову [1], В.А.Денисенка [4]. Однак задекларована у повідомленні проблема ще не була предметом спеціального дослідження науковців.

Особливістю джерельної бази даної статті стало залучення до аналізу публікацій окремого видання – "Полтавских епархиальных ведомостей" (1863–1918 рр.). При цитуванні збережено стилістичні та граматичні особливості документа, збережено літеру "ъ" (твердий знак) в кінці слів після приголосних, лише за-

мінено літеру "ять" на сучасне російське "е". Специфіка джерела обумовлює дещо тенденційний характер публікацій.

Досліджена інформація дає підстави для визначення основних джерел прибутків духовенства: розмір жалування, прибутки з ружних земель та за відправлення треб.

Протягом 1843–1845 років причти Полтавської єпархії отримували жалуванням від казни згідно зі штатним розписом. При ухваленні штатів усі церкви єпархії поділялися на сім класів, з призначенням жалування в наступному порядку: священику в I та II класах по 160 руб., III і IV – 140; V і VI – 120; VII – 90; диякону у перших чотирьох класах – 70 руб. (в інших трьох не отримували); дячку в усіх класах – 36 руб; пономарю у всіх класах, крім VII, – 30 руб. Кількість священиків у всіх класах визначена таким чином: у I класі – три, у II і III – по два, в інших – по одному [5].

Для загального сприйняття поданої інформації варто скористатися офіційними даними часопису "Полтавские епархиальные ведомости" (таблиця 1) [5].

Таблиця 1

**Кількість приходських церков,
які користувалися штатним положенням**

Назва повіту	Приходських церков	З жалуванням			Без жалування					
		I класу	II класу	III класу	IV класу	V класу	VI класу	VII класу	В містах	В селах
1. Полтавський	6	-	1	5	7	31	3	7	6	4
2. Константиноградський	55	1	1	5	12	25	5	3	2	1
3. Кобеляцький	64	-	-	1	12	29	6	3	8	4
4. Кременчуцький	61	-	-	3	14	29	8	4	2	4
5. Хорольський	59	-	-	3	8	34	9	3	1	1
6. Лубенський	67	-	-	-	6	39	12	5	3	2
7. Золотоношський	88	-	1	2	14	45	11	8	4	3
8. Переяславський	90	-	-	-	7	34	26	21	2	-
9. Пирятинський	62	-	-	3	10	34	10	3	2	-
10. Прилуцький	78	-	1	1	9	42	14	6	4	1
11. Роменський	69	-	1	4	21	24	7	5	7	-
12. Лохвицький	74	-	-	1	9	29	20	10	5	-
13. Гадяцький	53	-	1	2	18	18	5	5	3	1
14. Миргородський	50	-	1	5	8	24	8	2	3	-
15. Зіньківський	55	-	-	1	12	23	11	8	-	-
Всього:	992	1	7	36	167	460	155	93	52	21

Дані таблиці дають підстави стверджувати, що найбільше жалування отримували служителі лише вісьмох церков. Найбільша кількість духовних закладів належала до сьомого класу. З невідомих причин до штату не ввійшло 73 духовні установи.

До того ж, у таблиці подані не всі церкви, не включені Кафедральний собор, чоловічі монастирі, домові церкви та безприходні.

Доходи за відправлення треб (молебні, паніхиди, сорокоусти, освячення будинків та ін.) складали для духовенства другий спосіб отримання прибутків, надзвичайно різноманітний. В Полтавській єпархії крайні межі його становлять від 3 до 2000 руб. на рік. Найвищим є прибуток Стрітенської церкви в Полтаві (2000 руб.), а більше четвертої частини причтів мають прибутки нижче 25 руб. Більше 200 руб. складали прибутки міських церков, що не отримували штатного жалування. По деяких сільських приходах цифри були не нижчими: 19 причтів мали прибуток від 200 до 300 руб.; більше 300 руб. – 2. Найбідніші приходи – в Лубенському повіті: лише при трьох сільських церквах показані прибутки у 100 руб [5], [6].

Не менш важливим засобом утримання духовенства був обробіток ружної землі. За законом кожний приход мав отримати ругу в розмірі 33 десятин. Але наділення ружними землями не завжди приносило очікувані доходи. Так, не всі приходи мали ругу, володіли нею в кількості трьох, двох і навіть однієї десятини. Певні ускладнення мали приходи, які в повній мірі володіли ружною землею. Кращою була ситуація, коли обирався священик із спадковим господарством; тоді як молодий священик повинен був закупити нові знаряддя праці. Варто зважити й на те, що обробка землі найманими робітниками на орендованих знаряддях не давала прибутку.

Всього церквам Полтавської єпархії було надано більше 20500 десятин ружної землі. Але якщо врахувати, що дана земля належить 992 причтам, то її кількість на кожен пропорційно незначна. Для прикладу: у с.Гапонівка Лохвицького повіту 33 десятини землі роздібнені на 60 частин, що значно ускладнює їх обробіток. Подаємо дані забезпечення земельними ділянками церков Полтавської єпархії (таблиця 2) [5].

Таблиця 2

Ружні землі при церквах Полтавської єпархії

Назва повіту	Ружних земель при церквах у єпархії (десятин)							
	0	до 5	до 10	до 15	до 20	до 25	до 30	до 33
1. Полтавський	12	8	7	7	4	1	3	16
2. Константиноградський	2	-	-	-	-	-	2	16
3. Кобеляцький	20	9	5	6	3	2	2	10
4. Кременчуцький	25	8	5	3	1	1	3	9
5. Хорольський	13	5	5	3	3	7	3	14
6. Лубенський	14	3	2	6	4	3	7	16
7. Золотоношський	16	6	9	6	6	2	8	27
8. Переяславський	6	8	2	5	3	3	7	27
9. Пирятинський	10	4	6	3	4	2	3	23
10. Прилуцький	32	2	5	2	7	9	6	7
11. Роменський	36	3	6	7	2	-	2	3
12. Лохвицький	23	9	8	6	4	7	6	6
13. Гадяцький	8	8	7	2	8	3	4	8
14. Миргородський	24	8	7	2	3	2	1	2
15. Зіньківський	15	12	12	2	3	-	1	5
Всього:	256	93	86	60	55	42	58	189

Дані таблиці дають підстави стверджувати, що 30% церков Полтавської єпархії не були наділені ружними землями. Найбільшою кількістю даних ділянок володіли духовні заклади Золотоношського та Переяславського повітів.

Варто зважити на погляди власне священиків щодо користування ними церковною землею. Для дослідника матеріального становища духовенства достатньо цікавими є погляди священика Василя Трипольського, який стверджує, що духовенство вимушене займатися землеробством для того, щоб прогодувати себе і свою сім'ю. Священик не погоджується із загальноприйнятими положеннями, які базуються на наступних аргументах: заняття землеробством є засобом зближення пастирів з прихожанами, що допомагає проводити повчальну бесіду; пастири-землевласники можуть подавати хороший приклад удосконалення землеробських знарядь і раціональної обробки землі; народ особливо поважає пастирів, які займаються землеробством [2].

Далі Василь Трипольський стверджує, що зближення пастира з прихожанами може бути двох видів: духовне і житейське. Землеробство може бути зближенням лише другого виду, яке не супроводжується ніякою користю для душі. До того ж знаряддя

праці потребують раціонального догляду, що вимагає багато часу, який так необхідний для пастирської роботи, для удосконалення себе наукою, корисним читанням, для освітньої роботи серед населення. Виникає питання: чи є він пастирем народу чи землеробом? З одного боку, він повинен бути наставником народу у духовному житті, а з іншого – йому рекомендують бути передовим агрономом, щоб народ вчився у нього раціональному обробітку землі.

Для духовного зближення потрібно мати душевний спокій, по-лишити будь-яку роботу, налаштувати душу, серце, зосередити на цьому свою увагу. Пастир повинен бути вільним від будь-яких справ, говорити спокійно про священне.

Як бачимо, ставлення до пастирів, що займаються землеробством, було суперечливим.

Можна підтримати те положення, що бути одночасно добрим пастирем людей і порядним землевласником одній людині надто важко. Отже, не позбавлене раціональності рішення духовенства Вітебської губернії, де сільське духовенство одноголосно виявило згоду стати народними вчителями в приходських школах, аби отримати можливість відмовитися від сільського господарства, яке поглинало у них майже весь вільний час [3].

Не варто залишати поза увагою добровільні приношення або пожертви парафіян як один із способів утримання духовенства, а також забезпечення їх приміщеннями з опаленням. Щоправда, в останньому вбачаємо певні проблеми. Так, із 992 приходських церков приміщення були надані лише при 129.

Для з'ясування питання про матеріальне становище духовенства наведемо розрахунки, зроблені невідомим сільським священиком [5].

Прибутки:

Жалування – 120 руб. (середній оклад).

Прибутки з ружної землі – 47 руб.

Прибутки с приходу – 36 руб.

Всього: 203 руб.

Витрати:

Робітник – 20 руб.

Робітниця – 15 руб.

Нянька – 10 руб.

Утримання коня – 30 руб.

Утримання корови – 20 руб.

Опалення – 25 руб.

Освітлення – 15 руб.

Оренда житла – 15 руб.

Одяг для себе і для прислуги – 60 руб.

Всього: 210 руб.

Йдучи за даними, можна стверджувати про факти незадовільного матеріального становища духовенства. Звернемо увагу, що у даних розрахунках не вказані окремі види витрат: відкладання коштів для майбутнього придбання земельних ділянок та житла, виховання дітей, витрати на медичні послуги, передплату церковної періодики.

Виникає питання: на які кошти жили такі священики? У відповіді автор зазначеної публікації посилається на чинне правило: "служачій Олтарю отъ Олтаря и да питається", пояснюючи цим прибутки, які отримує священик при відвіданні будинків прихожан з молитвою і свяченою водою, хоча при цьому застерігає, що іноді священик замість подяки міг отримати образу від прихожан [5].

Проаналізований матеріал дає підстави для загального висновку про те, що матеріальне забезпечення духовенства було нерівномірним.

Виокремлені із загального переліку публікації про матеріальне становище духовенства Полтавської єпархії у більшості випадків дають підстави для умовного визначення їх авторів – самих священиків. Часто прізвище автора або не вказано (зазначається лише "сільський священик"), або ж використовується криптонім – літера або літери, які замість підписів ставлять автори під своїми творами, що значно ускладнює процес встановлення авторства.

Зазвичай публікації містять регіональний фактичний матеріал). Опрацьовані статті часопису "Полтавские епархиальные ведомости" дають підстави стверджувати, що основними джерелами прибутків духовенства були: призначені жалування, прибутки з ружних земель та відправлення треб.

Література

1. Чиркова Олена Анатоліївна. Православна Церква в Україні в кінці XVIII–XIX століттях (на матеріалах "Киевских Епархиальных Ведомостей", "Полтавских Епархиальных Ведомостей", "Черниговских Епархиальных Известий"): Дис... канд. іст. наук: 07.00.01 / Київський ун-т ім. Тараса Шевченка – К., 1998. – 199 с.

2. Трипольській В. Невыгоды для сельскаго духовенства отъ занятія земледіліємъ, относительно его образования и пастырскаго служенія // Полтавские епархиальные ведомости (Далі: ПЕВ). – Часть неофициальная. – 1896. – №4. – С. 72–80.

3. Куклярській Д. Матеріальное положеніе белаго духовенства въ XIX столетіи // ПЕВ. – Часть неофициальная. – 1886. – №2. – С. 33–49.

4. Денисенко В.А. Часопис "Киевские епархиальные ведомости" в історії національно-духовного життя України (1861–1918 рр.): Дис. ... канд. іст. наук: 07.00.01 / Національний педагогічний ун-т ім. М.П.Драгоманова – К., 2004. – 222 с.

5. Приходь і матеріальныя средства, какія онъ предлагаетъ для жизни священника // ПЕВ. – Часть неофициальная. – 1884. – №19. – С. 426–436.

6. Кое что къ слову о матеріальномъ быте Православнаго духовенства Полтавской Епархіи // ПЕВ. – Часть неофициальная. – 1876. – №9. – С.128–147.

О.Г.Самойленко

**Історико-філологічне товариство при Ніжинському
історико-філологічному інституті князя Безбородька
як центр дослідження гуманітарної науки на Північному
Лівобережжі наприкінці XIX – на початку XX ст.**

Остання чверть XIX – початок XX століття стала часом розквіту історичної науки в Україні та, одночасно, періодом суттєвої методологічної трансформації історичної думки на східноєвропейському просторі. До орбіти наукової реконструкції світоглядно-теоретичних засад були залучені і вчені Ніжинської вищої школи, де на межі XIX-XX ст. склався досить потужний осередок дослідження гуманітарних наук, сформувались філологічна та славістична школи, була створена археологічна комісія, друкувались "Известия историко-филологического института князя Безбородко". Помітну роль у цьому процесі відіграло й Історико-філологічне товариство при Історико-філологічному інституті князя Безбородька в Ніжині.

Саме діяльність товариства на ниві розробки гуманітарних наук, в першу чергу, історичного студіювання, та внесок його членів у дослідження вітчизняної та зарубіжної історії й стане головним завданням, поставленим автором перед даною публікацією.

Науковий доробок вчених Ніжинської вищої школи другої половини XIX – початку XX ст., які брали активну участь у роботі товариства, в останні роки став об'єктом належної уваги з боку сучасних українських дослідників, про що свідчить ціла низка монографій і статей, що побачили світ наприкінці XX – на початку XXI ст. Разом з тим, вони носять або узагальнюючий [1], або індивідуально-персоніфікований характер [2], в той час, як діяльність самого товариства, на нашу думку, ще не достатньо досліджена, хоча і в цьому напрямку здійснені певні напрацювання [3].

Створення наукових товариств при вищих навчальних закладах Російської імперії стали у XIX столітті досить поширеним явищем. Наприкінці XIX століття в Україні вже успішно функціонували наукові товариства при всіх університетах (Товариство історії і давнини російської при Одеському університеті (з 1839 р.), історичне товариство літописця Нестора при Київському університеті (з 1873 р.), історико-філологічні товариства при Харківському (з 1876 р.) та Новоросійському університетах (з 1889 р.)). На зразок цих товариств у 1894 році було створено Історико-філологічне товариство при НІФІ князя Безбородька в Ніжині, метою якого було "сприяння розробці і поширенню історико-філологічних знань і взаємообміну думок з питань із галузі цих знань"[4].

Ідея створення наукового товариства при Історико-філологічному інституті князя Безбородька зародилася ще на початку 90-х років XIX століття, але реалізувати її стало можливим саме у 1894 році.

15 листопада 1893 року Конференція ІФІ князя Безбородька прийняла проект Статуту Історико-філологічного товариства, який було направлено попечителю Київської учбової округи з проханням про клопотання перед Міністерством народної освіти затвердити його [5]. Прохання професорсько-викладацького складу Історико-філологічного інституту було підтримано попечителем, і 11 грудня 1893 року на ім'я Міністра народної освіти надійшло представлення за № 40902, яке було розглянуто і затверджено 12 березня наступного року [6], а вже 3 квітня 1894 року відбулося перше засідання, на якому обрали посадових осіб Історико-філологічного товариства (згідно до §9 Статуту – голову на три роки, інших посадовців – на рік): головою – Фрідріха Фердинандовича Гельбке (директор ІФІ у 1893-1907 рр.), товаришем голови – Є.В.Петухова, секретарем товариства та його товаришем – А.П.Кадлубовського та І.А.Сребницького, скарбничим і його това-

ришем І.М.Михайловського та І.В.Добіаша, бібліотекарем і його товаришем Є.І.Кашпровського та Ф.А.Миловидова [7].

У перший рік своєї діяльності товариство провело 7 засідань, з яких перші чотири (3 та 24 квітня, 12 червня і 9 вересня) вважались попередніми і на них розглядались організаційні питання, і лише 14 вересня відбулося святкове засідання з приводу відкриття товариства, на якому було заслухано звіт секретаря про його заснування і промову професора інституту П.І.Люперського "Погляди Геродота на історію".

Згідно до Статуту товариства одним із головних напрямків його роботи мали стати читання та обговорення наукових і педагогічних рефератів як членів товариства, так і сторонніх осіб [8]. Саме такі засідання відбулися 31 жовтня та 10 листопада 1894 року, на яких були заслухані доповіді викладачів інституту: М.М.Бережкова "Відгук на нову книгу О.І.Іловайського "Про смутний час"", І.М.Михайловського "Нарис життя і служби Михайла Спагарія в Росії", Є.В.Петухова "Про байки Крилова в педагогічному відношенні", Є.І.Кашпровського "Утворення Смоленського єпископату". Крім того, на цих засіданнях були прийняті досить важливі рішення для подальшого розвитку товариства: прийнято клопотання про перевід архіву колишнього Ніжинського грецького магістрату до бібліотеки товариства (Ніжинська міська управа задовольнила це клопотання) та окреслено план святкових заходів – 100-річчя з дня народження Грибоєдова (15 січня), 100-річчя з дня смерті архієпископа Георгія Кониського (12 лютого) та 75-річчя вищого навчального закладу в Ніжині (23 квітня).

Визначилось на кінець року і коло членів товариства, яких на 1 січня 1895 року нараховувалось 49 чоловік, з них – 22 члени знаходились на службі в Інституті та класичній гімназії (за Статутом вони автоматично ставали членами товариства після подання заяви), а 27 членів були залучені з інших навчальних закладів і установ, переважно колишні випускники Інституту (вони обирались більшістю голосів) [9].

Починаючи з другого року функціонування Історико-філологічне товариство заявило про себе як про один із центрів розвитку гуманітарної науки на Лівобережній Україні. У 1895 році відбулося 12 засідань товариства (з них три були закритими), на яких було проголошено 24 повідомлення 16 особами. Тематика повідомлень була досить різноманітною, але всі вони стосувались різних проблем філологічної, історичної та педагогічної науки. Поряд з

ними лунали й тематичні повідомлення, присвячені ювілейним датам за планом святкових заходів. На першому засіданні, присвяченому 100-річчю з дня народження Грибоедова, доповідачами виступили Є.В.Петухов ("О.С.Грибоедов") та А.П.Кадлубовський ("Про значення Грибоедова в розвитку російської поезії"), які в загальних рисах розкрили основи творчості видатного поета та його місце в російській літературі. Видатному церковному та культурному діячу Георгію Кониському присвятили свої наукові розвідки ніжинські історики М.М.Бережков ("Георгій Кониський як проповідник") та І.А.Сребницький ("Нарис життя та діяльності архієпископа Г.Кониського"). Особливе значення мало святкове засідання щодо 75-річчя з дня відкриття Ніжинської вищої школи. Доповідачі висвітлили найбільш яскраві сторінки з історії функціонування навчального закладу на різних етапах: Є.В.Петухов виступив з доповіддю "Гімназія вищих наук князя Безбородька", І.А.Сребницький з промовою "Нариси з історії Ліцею кн. Безбородька", а П.І.Люперсольський – "Історико-філологічний інститут князя Безбородька (історичний нарис)". Поряд з ювілейними засіданнями проводились і звичайні, на яких пролунали доповіді, присвячені різним питанням античної історії та літератури (А.В.Добіаш – "Про діалог Платона "Менон"", В.Р.Фохт "Нотатки з римської іконографії", І.Г.Турцевич – "Деякі давньоримські легенди та їх значення" та "Про назви римських міст"), російської історії (Х.М.Лопарев – "До сказання про Мамаєве побоїще", Є.І.Кашпровський – "Здобуття Смоленська полками Великого князя Василя Івановича (1512–1514)" та "Відгук про твір Голубовського "Історія Смоленської землі""), педагогіки (М.І.Демков – "Про педагогіку "Збірник XVII ст.", С.А.Назаров – "Про викладання педагогіки в жіночих гімназіях") та ін [10]. Активна робота товариства та досить широка варіативність проблем, що розглядалися, сприяли збільшенню членів товариства до 54 (на 1 січня 1896 року), а потім і до 67 (на 1 січня 1900 року). Зміцненню авторитету Історико-філологічного товариства сприяло і заснування власного часопису – "Сборника Историко-филологического общества при институте князя Безбородко в Нежине", перший том якого вийшов у 1896 році. У збірнику друкувалися кращі доповіді членів товариства. Про зростання наукової ваги товариства наприкінці XIX – на початку XX століття свідчить і той факт, що згоду на почесне членство надали відомі українські вчені: історик і археолог, голова Товариства Нестора-літописця

Володимир Боніфатійович Антонович та історик, архівознавець і археограф, перший директор Київського археологічного інституту Митрофан Вікторович Довнар-Запольський. Саме київські науковці, особливо В.Б.Антонович, надали допомогу в археологічному дослідженні регіону після відкриття у 1900 році археологічної комісії при товаристві, яку очолив професор А.В.Добіаш.

Серед ентузіастів з організації археологічних розкопок на Чернігівщині найбільш активним у 1890-х рр. був Михайло Іванович Лілеєв, магістр російської історії, який з 1878 року і до кінця життя (помер 1911 р.) віддав себе служінню Ніжинській вищій школі. М.І.Лілеєв, розпочав у 1898 р. самостійні дослідження курганів доби бронзи в Ніжинському та Остерському повітах, прагнув створити для пошукової роботи міцне наукове підґрунтя, тому виступив ініціатором створення при НІФІ князя Безбородька архівної комісії Чернігівської губернії, на зразок створених в середині 80-х рр. XIX ст. комісій у Твері, Тамбові, Рязані та Орлі. На думку вченого, вона, крім власне занять по збиранню і обробці документів, повинна збирати місцеві старожитності, різні монети і медалі, речові предмети давнього побуту, написи на каменях, давні ікони тощо. Заняття розкопками курганів, могил дали б можливість утворити при історичному архіві музей старини. Важливу роль відводив М.І.Лілеєв архівній комісії і в справі охорони місцевих пам'яток старовини та створення місцевого друкованого органу, який би видавав історичні і юридичні матеріали. Як зазначав Михайло Іванович у замітці "Про необхідність заснування архівної комісії в Чернігівській губернії": "Вообще, по имеющимся данным, Черниговская губерния богатая как архивными материалами, так и вещественными памятниками старины. К сожалению, из-за пассивности местных ученых, часть материалов перешла в центральные архивы (Харьков) или в частные руки (Кибальчич, Самоквасов) ... желательно чтобы в Черниговской губернии была организована архивная комиссия, которая бы ведала архивным делом и научными интересами, собирала и охраняла памятники местной старины, занималась и разработкой собираемых архивных материалов. Осуществление всех этих функций ... всего естественнее и удобнее взять на себя высшему учебному заведению в губернии – НИФИ" [11]. І хоча в Ніжині таку комісію створено не було, окремі ідеї М.І.Лілеєва були використані Історико-філологічним товариством.

У травні 1898 року М.Лілеєв разом з В.Б.Антоновичем та М.М.Бережковим оглянули могили навколо Ніжина [12], після чого він провів розкопки на північ від Ніжина 16 курганів, найбільший інтерес з яких представляють "Остраничний" і "Козацька могила" біля Ніжина, "Трушиха" і "Близнеця" на лівому березі р.Остер [13].

Проводив М.Лілеєв і археологічні екскурсії до Конотопа, Батурина та Крупецького Миколаївського монастиря з метою встановлення часу заснування цих містечок. Під час поїздок вчений зібрав для виставки XII Археологічного з'їзду речові та рукописні джерела, серед яких перстень із зображенням оленя, за яким женуться собаки, з кургану ранньозалізного віку біля с.Митчинки [14].

Активно включився в роботу археологічної комісії вже знаний на той час український вчений, член кількох наукових товариств Василь Григорович Ляскоронський, який з 1909 року став професором НІФІ і одночасно членом товариства.

Члени товариства проводили не лише наукову, а й громадсько-пропагандистську роботу. З їх ініціативи було відзначено низку ювілеїв письменників та вчених (до 100-річчя з дня народження О.С.Пушкіна та М.В.Гоголя, Л.М.Толстого, О.В.Кольцова та ін.), у тому числі, всупереч офіційній забороні, святкування ювілею в пам'ять Т.Г.Шевченка.

Разом з тим, далеко не все в перші роки діяльності товариства було бездоганним. Тут необхідно зауважити, що початково дослідницька робота членів товариства стояла осторонь від тих проблем, які гостро ставились діячами культури України на межі XIX–XX ст. Задуматись над цим учених Ніжина змусив лист відомого українського письменника і діяча Бориса Грінченка, який у цей час проживав у Чернігові і проводив у надзвичайно тяжких умовах величезну роботу з українізації краю, добивався викладання рідною мовою у школах, видавав книги українською мовою для бібліотек і шкіл, брав активну участь у різних заходах, направлених на збереження української культури. Познайомившись з першими випусками видання товариства, Б.Грінченко написав листа, який був адресований його голові А.В.Добіашу (головавав з 1897 по 1900 р.): "При всем моем глубоком уважении к труженикам науки и при полном признании за ними права избирать по своему усмотрению темы для своих научных исследований, я все же не могу удержаться, чтобы не сказать несколько слов о предмете, который поверг меня в большое и – если хотите – грустное недоумение. Нежинское Историко-филологическое общество находится в Нежине, который, в свою очередь,

стоит на территории, заселенной малорусской народностью. Между тем содержание Сборника заставляет предполагать, что географы решительно ошиблись, поместив Нежин в Черниговщине, а не в Псковской губернии или, если хотите, даже и в какой-нибудь французской, что-ли, провинции – так мало все содержание Сборника имеет какое-либо отношение к тому населению, среди которого находится ученое учреждение и трудом которого добываются средства для его существования. Если мы признаем (а невозможно этого не признать), что наука существует для людей, а не люди для науки, то неизбежно должны мы преклониться перед мыслью, что народ, среди которого и – значит – для которого существует ученое учреждение, имеет полное право рассчитывать на то, чтобы это учреждение вносило свет научной мысли прежде всего и главнее всего в его собственную жизнь. Этим вовсе не сужается право свободы научных исследований, но всякое право предполагает и обязанности и должно быть осуществляемо при соблюдении этих обязанностей..." [15].

З цим листом були ознайомлені члени товариства, і подальші випуски "Сборника" показали, що зауваження Б.Грінченка були сприйняті позитивно, оскільки він мав рацію, бо дійсно, у перших трьох томах збірника не було надруковано жодного матеріалу, що стосувався України, за виключенням матеріалу про Г.Кониського. В наступних томах ця ситуація змінюється. Починаючи з 4-го тому постійно з'являються досить ґрунтовні дослідження, пов'язані з історією, культурою, фольклором України. Це, зокрема, праці М.Бережкова "М.Е.Марков и его рукописный сборник о Черниговской старине", "Нежинские предания о Полтавском 1709 г.", "А.Ф.Шафонский и его труд "Черниговского наместничества топографическое описание", В.Данилова "Песни с.Андреевки Нежинского уезда", М.Сперанського "Южно-русская песня и ее носители (по поводу бандуриста Т.М.Пархоменка)", П.Заболотского "Старейший Запорожский уезд". Остання праця цікава тим, що в ній автор зупинився на історико-етнографічному описі Олександрійського повіту Катеринославської губернії, тобто того місця, де проживали козаки Запорозької Січі. Літературознавець П.Заболотський так пояснив свій потяг до цієї теми: "Займаючись вивченням літературної діяльності М.В.Гоголя і зупиняючись між іншим на питанні про історичну повість великого письменника "Тарас Бульба", ми захотіли ближче познайомитись з тими місцями, картину яких розвернув у вказаному творі поет, захотіли

подивитись зокрема те місце, звідкіля вилітали "все те гордые львы, откуда разливалась воля и казачество на всю Украину"[16]. Автор сподівався, що на попелищах Запорозької Січі можна буде знайти якісь сліди попереднього побуту, цікаві перекази, легенди і т.п., побувати на острові Хортиці та на Великому Лузі. Праця П.Заболотського, яка займає більше 50 друкованих сторінок, складається з двох розділів: "Історико-етнографічний нарис Олександрійського повіту Катеринославської губернії" та "Народнопоетична творчість Олександрійського повіту Катеринославської губернії як охоронець пам'яті про історичне минуле". Автор зумів вдало поєднати історичний і фольклорний матеріал, розкрити славу історію Запорозької Січі.

Деякі матеріали виходили за межі регіонального значення, бо торкалися питань зв'язків України з іншими країнами, зокрема торгових взаємин з грецькими купцями, які створили цілу колонію у Ніжині. Так, В.Савва, описуючи матеріали із архіву Ніжинського братства і магістрату, торкнувся багатьох питань з історії цього спілкування. До речі, цей архів Ніжинського грецького магістрату, документи якого охоплювали життя греків у Ніжині з 1722 по 1872 рр., Миська управа передала Товариству у 1894 році.

Автор іншої публікації М.Автономов досліджував історію бібліотеки Ніжинського грецького училища. Цим же проблемам присвячена і досить об'ємна записка М.Бережкова про архів Грецького магістрату.

У 1916 році вийшов останній 10-й том "Сборника Историко-филологического общества", в якому було опубліковано низку статей, серед яких дві великі статті, присвячені 900-річчю від дня смерті Київського князя Володимира: Г.Боркова – "Князь Владимир Великий, святой и равноапостольный" та В.Кукаркіна – "Владимир Святой в изображении писателей древнего периода русской истории". Питання з історії України піднімаються і на засіданнях Историко-філологічного товариства в Ніжині, на заняттях археологічної комісії. В цьому напрямку інтерес складає публікація П.Ф.Хлопіка про знайдений універсал гетьмана Мазепи, наданий трьом братам Лизогубам, у якому підтверджується право на володіння, що знаходилися біля Чигирини і в його повіті і перейшли до них ще від їх діда по матері Дорошенка. Автор публікації подав у статті біографії всіх трьох братів Лизогубів.

Історико-філологічне товариство проіснувало до 24 січня 1919 р. і зробило вагомий внесок у розвиток історичної, філологічної та педагогічної науки в Україні.

Література

1. Самойленко Г.В. Нежинская филологическая школа. – Нежин, 1993; його ж. Ніжинська вища школа. 1820–1995. – Ніжин, 1995; Самойленко Г.В., Самойленко О.Г. Ніжинський державний педагогічний університет ім. Миколи Гоголя. – Ніжин, 2000. – 278 с.; їх же. Ніжинська вища школа: сторінки історії. – Ніжин: Видавництво НДУ ім. М.Гоголя; ТОВ "Аспект – Поліграф", 2005. – 420 с.; Самойленко О.Г. Розвиток історичної освіти й академічної науки зарубіжних країн в оцінках вчених Ніжинської вищої школи в середині XIX – на початку XX ст. // Література та культура Полісся. Вип.33. – Ніжин, 2006. – С. 82–91; його ж. Участь вчених Ніжинської вищої школи в археологічних дослідженнях Лівобережної України у 2-й пол. XIX – 1-й третині XX ст. // Література та культура Полісся. Вип.30. – Ніжин, 2005. – С. 99–105; його ж. Еволюція методологічних підходів та науково-проблемних орієнтацій в дослідженнях античної історії вчених Ніжинської вищої школи наприкінці XIX – в 1-й третині XX століття // Вісник ЧДПУ імені Т.Г.Шевченка Вип. 27. Серія: Історичні науки. – №2. – Чернігів, 2004. – С. 114–120; його ж. Українські студії в науковій спадщині вчених-істориків Ніжинської вищої школи (кін. XIX – 20-ті рр. XX ст.) // Література та культура Полісся. Вип.21. – Ніжин, 2002. – С. 76–84; його ж. Дослідження проблем медієвістики вченими істориками Ніжинської вищої школи наприкінці XIX – поч. XX ст. // Вісник ЧДПУ імені Т.Г.Шевченка Вип. 15. Серія: Історичні науки. – №1. – Чернігів, 2002. – С. 85–87; Медалієва О.З. Роль університетських історичних наукових товариств України в українському національному відродженні (остання третина XIX ст. – 1917 р.): Автореф. дис... канд. іст. наук: 07.00.01. – Черкас. нац. ун-т ім. Б.Хмельницького. – Черкаси, 2005. – 20 с.; її ж. Науково-історичні товариства Російської імперії другої половини XIX століття // Вісник Черкаського університету. Серія: Істор. науки. Вип. 27. – Черкаси, 2001. – С. 157–158; її ж. Суспільно-просвітницький напрямок у діяльності наукових університетських історичних товариств Наддніпрянської України // Вісник Черкаського університету. Серія: Істор. науки. Вип. 50. – Черкаси, 2003. – С. 26–30; її ж. До питання про діяльність історичних товариств Наддніпрянської України у другій половині XIX – на початку XX ст. // Матеріали VII Міжнародно-практичної конференції "Наука і освіта 2004" (10–25 лютого 2004 р.). – Т. 5. – Дніпропетровськ, 2004. – С. 33–35; її ж. "Українське питання" і члени наукових історичних товариств Наддніпрянської України на початку XX ст. // Національна ідентичність у контексті політичного процесу: історія і сучасність: Деякі аспекти національного розвитку і національного виховання: Матеріали науково-практичної конференції (29 січня 2004 р., м.Черкаси). – Черкаси, 2004. – С. 25–31; її ж. Статус університетських історичних товариств Наддніпрянської України в системі історичної науки Російської імперії другої половини XIX – початку XX ст. // Україна і Росія: досвід історичних зв'язків та перспективи співробітництва: 36. наук. праць. ¹⁴⁷Кривий Ріг, 2004. – С. 455–466.

2. Самойленко Г.В. Вчені-філологи Ніжинської вищої школи. Біобібліографічний показник. – Ніжин, 1993; Самойленко О.Г. Бережков Михайло Миколайович // Сучасна енциклопедія України. – К.: Вид-во “Енциклопедія”, 2004. – Т. 2. – С. 488; його ж. Методика викладання та освітньо-виховні функції історії за щоденниками М.М.Бережкова // Наукові записки НДПУ. Серія: Психолого-педагогічні науки. Вип. 2. – Ніжин, 2004. – С. 171–174; Голубкін Ю.О., Дятлов В.О. З історії медієвістики у Ніжинському історико-філологічному інституті // ІІ Чернігівська обл. наукова конференція з історичного краєзнавства. Тези доповіді. – Вип. 2. – Чернігів; Ніжин. – 1988. – С. 94; Дятлов В.А. Научно-педагогическая деятельность В.К.Пискорского в Нежинском историко-филологическом институте // Література та культура Полісся. – Вип. 1. – Ніжин, 1990. – С. 58; Мильская Л.Т., Пичугина И.С. Русский историк-испанист – В.К.Пискорский (1867–1910 гг.) // Проблемы истории Испании. – Москва, 1975; Кучерук О. Медієвіст Володимир Піскорський // Всесвіт. – 1988. – №2; Новикова О.О. Посол вітчизняної науки // Всесвіт. – 1995. – № 5–6 та ін.

3. Симоненко В.І. До 100-річчя заснування Ніжинського історико-філологічного товариства // До 100-річчя заснування Ніжинського історико-філологічного товариства. Тези і матеріали конференції історико-краєзнавчого товариства. – Ніжин, 1995. – С. 2–10; Страшко Є.М., Гречишкіна О.М. Заснування, структура і функціонування Ніжинського історико-філологічного товариства // Там само. – С. 10–12.

4. ФЧДОАН, ф. 1105, оп. 1, спр. 598, арк. 20.

5. ЦДІАК, ф. 707, оп. 144, од. зб. 50, арк. 2.

6. Там само, арк. 8.

7. ФЧДОАН, ф. 1105, оп. 1, спр. 635, арк. 45–47.

8. ФЧДОАН, ф. 1105, оп. 1, спр. 598, арк. 21.

9. ФЧДОАН, ф. 1105, оп. 1, спр. 734, арк. 33.

10. ФЧДОАН, ф. 1105, оп. 1, спр. 812, арк. 12–13.

11. ІР ЦНБ ім. В.Вернадського, ф. 127 (Архів М.І.Лілеєва), оп. 1, спр. 157. – О необходимости учреждения архивной комиссии в Черниговской губернии. – Арк. 1–4.

12. Там само, спр. 222. – О поездке с Антоновичем В.Б. на могилы около Нежина и о предварительных раскопках на козацкой могиле. 22.VI.1898 г. – Арк. 1; Ф. XIII (Архів М.М.Бережкова), оп. 1, спр. 17. – Дневник XI. 1898 г. Нежин. – Арк. 15.

13. Ясновська Л.В. Археологічна діяльність Ніжинського історико-філологічного товариства // Література та культура Полісся. Вип. 8. – Ніжин, 1997. – С. 105.

14. Там само. – С. 106.

15. Інститут рукописів НБУ ім. В.Вернадського, ф. 3, оп. 1, од. зб. 40743, арк. 27.

16. Заболотский П.А. Старейший Запорожский уезд // Сборник Историко-филологического общества при НИФИ кн. Безбородька. – 1903. – Т. 4.

**Становлення українського політичного руху на
Північному Лівобережжі: структурна характеристика
(90-і рр. XIX ст. – 1904 р.)**

На межі XIX–XX ст. Північне Лівобережжя (за адміністративно-територіальним поділом того часу – Чернігівська губернія) відіграло помітну роль у розгортанні українського політичного руху в Російській імперії, входило до ареалу його зародження і становлення.

Першою модерною українською політичною організацією було Братство тарасівців. Його гуртки існували щонайменше в 10 містах і містечках України, в тому числі в Чернігові та Ічні Борзнянського повіту Чернігівщини. Чернігівський гурток сформувався не пізніше 1893 р. Його засновником був В.Андрієвський, котрий раніше входив до складу драгоманівського гуртка в місцевій семінарії, членами – В.Дейша (майбутня дружина М.Коцюбинського), Т.Шкуркіна та інші. Тарасівці першими з українських об'єднань залучили до свого складу селян. У гуртку, що склався з робітників філоксерної комісії у Бессарабії, були селяни з Полтавщини і Чернігівщини. В.Андрієвський організував відділення товариства (близько 30 чол.) у Рожнівці Борзнянського повіту на Чернігівщині (частина місцевих селян потрапила під вплив тарасівських ідей ще в Бессарабії). Напевне, селяни переважали й у гуртку, що діяв у Ічні. Він, як і інші селянські гуртки Братства, можливо, мав перехідний статус, об'єднував членів організації і симпатиків (співчуваючих), що підтверджується спогадами самих селяни. Поза межами організації, але під її ідейним впливом діяли гуртки з вивчення української мови, літератури, історії тощо, до яких входила переважно учнівська молодь. Ці гуртки, які існували, зокрема, серед семінаристів та "інтелігентних дівчат" (гімназисток) у Чернігові, були найближчим кадровим резервом для тарасівців та інших українських організацій.

Чернігівська українофільська громада наприкінці 90-х рр. XIX ст. була активним учасником переходу громадівського руху на політичні засади. На установчому з'їзді 1897 р., де була створена Загальна українська організація, в цілому були представлені тільки Чернігівська і Полтавська громади, у той час як значна частина діячів решти громад, включаючи й Київську, не підтримала ідею організації. У подальшому ¹¹⁹на з'їздах постійно головував

І.Шраг; вагомим був і внесок чернігівців у загальноорганізаційні справи.

У спогадах М.Грінченко й А.Верзилова наведені прізвища 27 членів Чернігівської громади ЗУО за весь період її існування. Серед них – незаперечний лідер І.Шраг, подружжя Грінченків, А.Верзилів, О.Глібов, Г.Коваленко, М.Чернявський, тарасівці М. і В.Коцюбинські, В.Андрієвський, Т.Шкуркіна, діячі, що в різний час працювали і в інших містах – подружжя Русових, В.Самійленко, В.Степаненко, Є.Тимченко.

Організаційна мережа українського політичного руху наприкінці XIX ст. була ще дуже обмеженою, слабкою і нестабільною. Нам вдалося встановити діяльність 13 осередків українських політичних організацій у 8 повітах (рахуючи й губернські центри) Лівобережжя із 41, тобто у кожному п'ятому. Для Чернігівщини ці показники виглядають таким чином: 4 осередки (3 – Братства тарасівців і 1 – ЗУО) у 2 повітах (Борзнянському та м.Чернігові). Відносно відставання губернії від Полтавщини, де діяли 7 осередків у 5 повітах, і деяке випередження стосовно Харківщини (2 осередки у Харкові) вказує на специфічне місце губернії у розвитку національного руху в регіоні – між Полтавською, яка була справжнім його центром у загальноукраїнському масштабі, і Харківською, де українці були помітні головним чином тільки в губернському місті. Така ситуація зберігалася практично до 1917 р. Разом з тим слід відзначити, що Чернігів з самого початку ввійшов до групи міст Лівобережжя, де українські організаційні структури зберігали свою тяглість (крім нього, ще Харків, Полтава і Лубни) відразу, таким чином, зарекомендувавши себе одним із центрів українського політичного руху.

Діяльність українських партій на Чернігівщині проявляється з 1901 р. – головним чином через поширення літератури РУП у Ніжині й окозії. Члени місцевого українського гуртка – студенти історико-філологічного інституту та гімназисти – одержували її від київських рупівців, вихідців з Ніжина П.Канівця, М.Ткаченка, О.Мерклінга та інших. Через М.Гмирю підтримувалися зв'язки з Полтавською "вільною громадою". Очевидно, через арешти в Києві наприкінці 1901 р. – на початку 1902 р., коли до рук поліції потрапили і названі ніжинці, процес перетворення молодіжного гуртка в партійну групу загальмувався. Він відновився тільки наприкінці 1902 р. Як свідчив М.Троцький, заснування партійної організації, в якому визначну роль відіграла К.Чайківська, в Ніжині

припадає на зиму 1902–1903 рр. Її перша листівка з'явилась у лютому 1903 р. Головним чинником того, що центром українського революційного руху в губернії став Ніжин, була наявність у місті порівняно великої групи національно свідомої молоді з числа гімназистів, студентів місцевого інституту і тих, що навчались по інших містах. Немалу роль відіграли існуючий зв'язок з Київською "вільною громадою", географічна близькість і зручне сполучення між двома містами.

Формування організаційної мережі РУП у Чернігівській губернії активізувалося після I з'їзду партії (грудень 1902 р.). Вже на початку 1903 р. існувала "Вільна громада на Чернігівщині" з центром у Ніжині. Керівником "вільної громади" був А.Гук, а в окремі відрізки часу, можливо, К.Чайківська та П.Дятловії. Провід складали також М.Білякова, С.Солохненко, Н.Шумицька та ін. Взагалі жінки серед місцевого активу були представлені значно помітніше, ніж у інших організаціях: крім названих, ще О.Корольова, О.Наркевич та інші. Відрізнявся актив, особливо на перших порах, і переважно студентським складом. Причому це були не стільки студенти місцевого Історико-філологічного інституту, скільки ніжинці, що приєдналися до РУП під час навчання у Києві, Москві, Петербурзі: більшість названих, також В.Баланін, С.Калиновський, М.Троцький. "Вільна громада на Чернігівщині", на відміну від інших, що тривалий час працювали майже виключно в студентсько-учнівському середовищі, з самого початку розгорнула роботу серед ніжинських робітників і незабаром поширила її на село. Можливо, це теж пов'язано з пізнім утворенням організації, коли партія вже цілеспрямовано працювала серед цих категорій населення. У Веркіївці Ніжинського повіту серед робітників місцевої економії в 1904 р. виникла сильна сільська організація, котра стала одним із центрів діяльності партії на селі.

Розгалужена сільська організація виникла в Остерському повіті. Місцевий уродженець М.Галаган, який вступив до РУП у Київському університеті, під час канікул улітку 1903 р. заклав партійні групи в Гоголеві (центральна), Требухові, Красилівці, Перегудах, Димерці, Русанові, Бобрику та сусідній Стариці Полтавської губернії. "Організація, – згадував М.Галаган, – була цілком правильна: виборні представники в гуртках, членські внески, постійні зносини, організація між собою й зі мною". В січні 1904 р. поліція провела у чотирьох із названих сіл арешти. Про це повідомляли "Селянин" і "Праця"¹²¹, навівши сім прізвищ (І.Карпен-

ко, О.Ужва та ін.). Названі напевне були членами чи симпатиками партії; про це свідчить і знайдена у них партійна література. Партійність О.Ужви підтверджував М.Галаган.

За агентурними повідомленнями, партійні групи, що тяжіли до Київського комітету, діяли у Броварах Остерського повіту (серед її членів називався селянин Ф.Дятел) та Алтинівці Кролевецького повіту (її заснував у 1902 р. П.Канівець). У Борзнянському повіті мала організаційні зв'язки Полтавська "вільна громада". Восени 1903 р. листівки РУП передавались із рук у руки й зачитувались перед робітниками ст.Бахмач Конотопського повіту. Отже, тут був гурт людей принаймні прихильних до партії. Вірогідно, поодинокі члени РУП чи гуртки симпатиків були і в інших південних повітах губернії, де вже в перші місяці 1905 р. існували партійні організації і групи. Щодо північної частини Чернігівщини, то вона, віддалена від рупівських осередків, з високим відсотком неукраїнського населення і традиційно сильним впливом російських та єврейських організацій, не була охоплена діяльністю партії.

На початку ХХ ст. відбувався процес трансформації ЗУО в нелегальну партію. Проте через інерцію культурництва і громадства він протікав повільно і не безконфліктно. Схоже, саме підтримка місцевих і найперше лівобережних громад (як це було і в 1897 р.) дала можливість прихильникам цієї трансформації з числа киян довести її до кінця. Особливо активною була Чернігівська громада, виправдовуючи таким чином репутацію найбільш радикальної в ЗУО. Від її імені І.Шраг на з'їзді 1902 р. поставив питання про необхідність "ступити виразно на політичний шлях, виробивши відповідну програму". Його аргументацію було сприйнято, і доручено Раді підготувати на наступний з'їзд проект програми. Процес трансформації завершився лише в 1904 р., коли на основі ЗУО була створена Українська демократична партія.

В цілому протягом 1900–1904 рр. на Лівобережжі склалася постійно діюча мережа українських осередків, найбільш щільна в Полтавській губернії. Навіть без урахування окремих діячів і партійних "зв'язків" вона охоплювала близько половини повітів регіону. Структурні партійні підрозділи (всього 30) існували в 18 повітах із 41 (44%), а на Полтавщині – у 12 з 15 (80%). Збільшення їх кількості мало місце й на Чернігівщині. Нами було виявлено 6 організацій і окремих груп (5 – РУП, 1 – ЗУО-УДП) у 4-х повітах

губернії (Кролевецькому, Ніжинському, Остерському та м.Чернігові). Проте співвідношення між губерніями краю залишилось незмінним, вказуючи на існування глибинних, позакон'юнктурних чинників, які зумовлювали формування саме такої картини. Очевидно, серйозне дослідження їх ще попереду. В цьому контексті необхідно згадати історичну пам'ять про Гетьманщину, "дух" того часу, які передавалися з покоління в покоління. На початку ХХ ст. цей чинник уже не мав великого значення – порівняння Чернігівщини, яка мала навіть більші "права" на спадок Гетьманщини, з сусідньою Полтавщиною це переконливо засвідчує.

Література

1. М.М.Коцюбинський як громадський діяч: Док. матеріали, публікації. – К., 1968. – С. 125, 187; Спогади про Михайла Коцюбинського. – К., 1962. – С. 71.
2. Спогади про Михайла Коцюбинського. – С. 65-66.
3. Єфремов С. Памяти І.Л.Шрага // Наше минуле. – 1919. – Ч. 1–2. – С. 123.
4. Грінченко М., Верзилів А. Чернігівська Українська Громада: Спогади // Чернігів і Північне Лівобережжя: Огляди, розвідки, матеріали. – К., 1928. – С. 463–487.
5. ЦДАВО України, ф. 3807, оп. 1, спр. 4, арк. 167.
6. Романович-Ткаченко Н. На дорозі до революції: Уривки зі споминів // Україна. – 1925. – Кн. 4. – С. 110.
7. Другий Микола [Троцький М.]. Минуле // Наш голос. – 1911. – Ч. 6–8. – С. 341.
8. ЦДАВО України, ф. 3807, оп. 1, спр. 8, арк. 53.
9. Кривобок О. П. Петро Дятлов – забута постать в українському революційному русі початку ХХ століття // Література та культура Полісся. – Ніжин, 2005. – Вип. 28. – С. 123.
10. Другий Микола. Минуле. – С. 342.
11. Галаган М. З моїх споминів. – Львів, 1930. – Ч. 1. – С. 110.
12. ЦДІА України, ф. 275, оп. 2, спр. 2, арк. 21; Щербаков В. Нарис з історії соціал-демократії на Чернігівщині (1902–1917). – Х., б. р. – С. 202.
13. ЦДІА України, ф. 1439, оп. 1, спр. 72, арк. 1–13.
14. Єфремов С. Про дні минулі [Спогади] // Молода нація. – 2004. – №2. – С. 95–96.

**Ідеї парламентської демократії в діяльності
антигетьманської опозиції та Директорії УНР
(1918 – початок 1919 рр.)**

Останні політичні події в Україні примушують замислитися над тим, що існуюча в країні система демократії не має стабільності та внутрішньої сили. Конфлікт, що розпочався між представниками різних гілок влади, наочно засвідчив, що елементи парламентської демократії, притаманні розвинутим європейським країнам, у нашій державі тільки формуються. У такій ситуації політикам і державним діячам варто звернутися за досвідом не тільки до європейського парламентаризму, а й ще раз поглянути на історію власної країни. Адже в минулому України вже було кілька подібних ситуацій, коли між собою сперечалися представники різних політичних систем та гілок влади. Не варто забувати про слова класика, що історія повторюється, і для того, щоб вона не повторювалася, як фарс, потрібно робити правильні висновки з історичних подій та не забувати їх.

Питання про становлення ідей демократії та втілення їх у практичному полі в добу національно-визвольної революції 1917–1921 рр. неодноразово піднімалося у вітчизняній історичній науці. Слід відзначити ряд солідних монографічних досліджень, автори яких присвятили особливу увагу розгляду даного питання [1–5]. Деякі аспекти проблеми знайшли своє висвітлення у публікаціях у періодичних виданнях [6–8]. Однак, не дивлячись на посилення інтересу до даної теми з боку науковців та громадськості, залишається ряд питань, які вимагають свого дослідження або переосмислення.

Спираючись на низку нових історіографічних та архівних джерел, автор спробував дослідити процеси виникнення та формування антигетьманської опозиції, вивчити форми та напрямки її діяльності, визначити основні чинники, що були покладені в основу формування ідеологічної бази Українського Національного Союзу, проаналізувати практичну діяльність опозиції та Директорії із втілення проголошених гасел, простежити трансформацію ідей парламентської демократії у політичному та суспільному середовищі протягом певного періоду революції.

Одразу після повернення до Києва Української Центральної Ради виникає гострий конфлікт із австро-німецькою окупаційною

владою. Одним із головних питань, що не влаштувало український політичний провід, був наказ головнокомандувача німецькими окупаційними військами в Україні фельдмаршала Ейхгорна, що стосувався проведення посівних робіт навесні 1918 р. Німці "під загрозою смертної кари" заборонили селянам перешкоджати поміщикам засівати землі, які були роздані Центральною Радою селянським комітетам. Останні просто не мали можливостей їх самостійно обробити та засіяти, і тому цей наказ з'явився задля уникнення недосівів. Центральна Рада заявила німцям протест, а міністр земельних справ М.Ковалевський навіть подав у відставку. Цей інцидент став останньою краплею. За підтримки німецької окупаційної влади 29 квітня 1918 року в Києві відбувся хліборобський з'їзд, що проголосив генерала Павла Скоропадського гетьманом України. Цього ж дня побачили світ "Грамота до всього українського народу" та "Закони про тимчасовий державний устрій України", документи, що окреслювали нові перспективи політичного устрою країни та напрямки діяльності нової влади. З них виходило, що УНР як форма української державності ліквідується, натомість впроваджується нова "Українська держава". Поява нової форми держави, гетьманату означала початок нового етапу в історії державного життя України. На зміну демократичній, парламентській республіці в особі Центральної Ради прийшла "сильна влада", що проголошувала ідею забезпечення порядку в державі жорсткими методами. Не можна говорити про самодержавний характер нового режиму, однак і не варто оцінювати гетьманство як президентство Скоропадського, "прикриті національно-історичними формами українського народу" [9]. Новий режим був за своїм характером диктаторським, це не приховував і сам гетьман. Голова держави мав "владу управи в усій Українській державі", він призначав "отамана Ради Міністрів" і за його поданням "затверджувався Кабінет у повному складі". Гетьман виступав також як "найвищий керівничий всіх зносин української держави з закордонними державами та верховний воєвода української армії і флоту" [10]. Гетьман залишав за собою усю повноту виконавчої та судової влади. Парламент новими законами взагалі не передбачався, але оговорювалося, що влада гетьмана буде тимчасовою – "до вибрання Союму і відкриття його діяльності". Пізніше, у гетьманській грамоті від 22 жовтня цей закон було згадано ще раз, і на цьому вся робота припинилася [11].

Першим кроком нової влади стала заборона демократичної та соціалістичної преси, поновлення цензури та розпуск земель-

них комітетів та інших органів демократичного самоврядування. Гетьманська варта разом із німецькими військами розігнали Другий всеукраїнський селянський з'їзд, що проходив у Києві. Його депутати на нелегальному зібранні прийняли рішення про невизнання гетьманського перевороту, висловилися за збереження УНР та негайне скликання Установчих Зборів. На таких же політичних позиціях стояли й делегати Всеукраїнського робітничого з'їзду. У своїй відозві до пролетаріату України вони закликали робітників на захист незалежності УНР, вимагали відновлення широких демократичних прав і свобод (слова, друку, страйків, спілок) та скликання Установчих Зборів [12]. Програма робітничого з'їзду була повністю підтримана УСДРП, яка таємно зібралася і провела свій конгрес. Цікаві факти щодо ставлення політичних партій до перевороту та формування першого гетьманського уряду на чолі з Миколою Василенком наводить Д.Дорошенко у другому томі своєї роботи "Історія України 1917–1923 рр. Українська Гетьманська Держава 1918 року". У кінці квітня 1918 року новий прем'єр-міністр запропонував представникам партії соціалістів-федералістів взяти участь у формуванні уряду. У відповідь соціалісти-федералісти скликали міжпартійну нараду, на яку були запрошені представники партії соціал-демократів, соціал-революціонерів і самостійників. У результаті бурхливого обговорення було прийнято рішення звернутися не до гетьмана, а до начальника штабу німецьких військ генерала Гренера для переговорів. 2-го травня до Гренера з'явилася делегація, до складу якої увійшли: В.Винниченко, А.Андрієвський, С.Єфремов, О.Салтан та К.Лоський. Делегати передали постанову наради про те, що соціалісти могли б узяти участь у діловій роботі уряду тільки за таких умов: "повна переміна правительства, зміна аграрної політики, саморозпущення Центральної Ради, установлення нового тимчасового законодавчого органу – Державної Ради з представників усіх верств населення (майбутній "трудоий принцип" – О.Л.), скликання установчих зборів, як тільки настане в краю лад і спокій" [13]. Однак німецьке командування зауважило, що повернення до Центральної Ради неможливе. "Гетьмана признала найвища німецька влада, і він лишиться". У відповідь політичний провід соціалістичних партій запропонував німцям нові умови, за яких вони погоджувалися працювати в уряді. Серед них були: "щоб число портфелів, переданих українським партіям, складало більшість, щоб партійним кандидатам були надані місця прем'єра,

міністра закордонних справ, земельних справ і просвіти" [14]. Одночасно українські соціалісти запропонували "проект конституції, де стояло, що вища законодавча влада на Україні має належати "Народним Зборам". Виконавча влада повинна належати теперішньому президентові Республіки, який носить ім'я Гетьмана, і Раді Міністрів" [15]. Однак запропонований партіями компроміс гетьманом було відкинуто за мовчазної підтримки німців. 3 червня 1918 року ЦК УПСР прийняв "резольюцію по текущему моменту и тактике партии", в якій наголошувалося, що вся влада повинна бути передана місцевим органам самоврядування та "парламенту, першим з яких мусять бути Українські Установчі Збори" [16].

Така беззастережна єдність у поглядах засвідчила неприйняття більшістю політичного проводу та населенням України гетьманського перевороту. Вона показала, що більшість населення та основна частина політичних сил України чітко стояла на позиціях подальшої розбудови держави, на позиціях парламентської демократії. Разом з тим, окремі виступи всіх політичних сил засвідчили відсутність єдності у діях, спрямованих на здійснення оголошених намірів. Саме відсутність єдності та дієвого координаційного центру на певний час буде визначати роздробленість та слабкість опозиції, обережність її діяльності та дасть можливість гетьманському режиму підсилити свої позиції.

Першу спробу протиставити новому режиму демократично-парламентську альтернативу влади здійснила частина членів Української Центральної Ради. Як згадує безпосередній учасник тих подій М.Шаповал, було зроблено спробу скликати у Києві Українські Установчі збори [17]. Учасники УЗ підготували проект "П'ятого універсалу", в якому йшлося про "вибори Виконавчого Комітету Установчих Зборів, який єдино може репрезентувати народну волю, а головним завданням має сформувати уряд і йому доручити ведення боротьби проти гетьманщини" [18]. Разом з тим у документі підкреслювалася незаконність гетьманського перевороту та легітимність нового органу: "ми з демократичних загальних виборів, а тому ми – законна влада... європейська психіка вже звикла рахувати лише те, що виходить з виборів" [19]. Однак ця ініціатива була приречена. На засіданні Установчих Зборів пропозиція М.Шаповала "організувати боротьбу за відновлення Республіки" не знайшла підтримки серед представників УСДРП та київських есерів. Після довготривалих дебатів жодного

рішення прийнято не було і члени УУЗ просто розійшлися. Після цього нарад членів УУЗ не було [20]. Ця подія не знайшла однозначної оцінки серед дослідників подій української революції. Більшість вважали її фундаментом для формування та подальшого становлення української опозиції в обличчі УНС, яка зіграла ключову роль у подальших подіях. Однак дослідник із діаспори М.Стахів у своїй семитомній роботі "Україна в добу Директорії УНР" стверджував, що ця гарно спланована соціал-демократами та есерами акція мала виключно внутрішньополітичний характер і була здійснена, "щоб усунути від політичного впливу не тільки самого голову УЦР М.Грушевського, але й цілий гурт діячів (переважно представники УПСФ), що його очолював Грушевський..." [21]. На думку дослідника, таку позицію лідери української опозиції зайняли після того, як Грушевський не підтримав їх ідеї збройного повстання. Офіційно антигетьманська опозиція національних сил оформилася вже менш як через місяць після перевороту. У травні 1918 року поміркована частина українського політичного проводу (соціалісти-федералісти, соціалісти-самостійники та ряд впливових профспілкових організацій) організувала Український національно-державний союз. Пізніше, на початку серпня, коли до Союзу увійшли впливові УСДРП, УПСФ, УПСС та представники центральної течії УПСР, він змінив назву на Український національний союз. Програмним документом Союзу став Статут УНС, який проголошував мету та основні цілі організації: "а) утворення самостійної української держави; б) боротьба за законну владу в Україні, відповідальну перед парламентом; в) боротьба за демократичний виборчий закон у всі установи; г) оборона прав українського народу і української держави у міжнародній сфері" [22]. Таким чином, УНС визнавав існуючу в Україні владу і збирався змагатися за її перетворення на засадах демократії легальним правовим шляхом. Але шляхи досягнення наміченої мети не були спеціально визначені. Така політична платформа імпонувала в першу чергу ліберальним та поміркованим силам, що увійшли до Союзу, але не змогла задовольнити більш радикальні сили. Саме тому між різними політичними силами в середині Союзу розпочинається боротьба за лідерство, в результаті якої 18 вересня 1918 року головою було обрано замість А.Ніковського Володимира Винниченка. Парадокс ситуації полягав у тому, що УНС очолила людина не просто лівих поглядів, а яка постійно заявляла про необхідність

повстання й повалення режиму за допомогою зброї. Можна погодитися з думкою ряду дослідників, які вважають, що саме до цього моменту політичні сили, що входили до УНС, "... змагалися за демократизацію та українізацію гетьманської України демократичним шляхом", однак з приходом до керівництва В.Винниченка "за фасадом УНС почала ховатися тіньова діяльність його голови, спрямована на повалення Української Держави шляхом збройного повстання" [23]. Були створені філії УНС у Вінниці, Полтаві, Кам'янці-Подільському, Кременчуці, Одесі. Заради справедливості слід відзначити, що існувала також опозиція гетьманському режиму з боку українських більшовицьких організацій. Однак у своїх спогадах Скоропадський практично не відрізняв одних від інших: "З одного боку – більшовизм російський, що пустив коріння по всій Україні. Зрозуміло, що в тісному поєднанні з північними більшовиками були й наші, українські. Потім вже йшли російські есери та соціал-демократи та їх українські сотоварищи. Різниця програм не заважала тому, що в багатьох відношеннях тактика дії цих партій, особливо я вказую на есерів, нічим не відрізнялася від діяльності більшовиків" [24]. За оцінкою гетьмана, більшовицькі організації нараховували у своїх лавах всього 4,5 тис. членів, УПСР – до 5 тис., а УСДРП – 3,5 тис. чоловік [25]. Крім того, практично всі лідери українських більшовиків та української соціалістичної опозиції знаходилися під наглядом державної варті [26]. Намагаючись випередити опонентів з УНС, українські більшовики форсували події. ЦК КП(б)У організував Всеукраїнський центральний воєнно-революційний комітет у складі А.Бубнова, Г.П'ятакова, В.Затонського, А.Іванова, В.Ауссема та Ю.Коцюбинського. 5 серпня 1918 р. ВЦВРК видав "наказ №1" про початок загального повстання в Україні [27]. Повстання охопило частину повітів Чернігівської, Київської та Подільської губерній, але було швидко придушене гетьманськими військами за допомогою німців. Після цієї невдачі більшовики надовго відходять на другий план, поступаючись місцем опозиціонерам з УНС.

Однак до середини жовтня 1918 року гетьман ще не відчував серйозної небезпеки з боку опозиції. У нього залишалась можливість розпочати розбудову України на позиціях "партійної демократії", спираючись на своїх прихильників із Союзу хліборобів, які вже підтримали його у квітні під час перевороту. Однак 20 жовтня делегація хліборобів на чолі з М.Коваленком вручила гетьману свій меморандум. У ньому зазначалося, що "Україна є і

повинна бути незалежною та суверенною державою з парламентарно-демократичним правовим устроєм. На чолі держави перебуває Гетьман. До скликання сойму, який необхідно скликати не пізніше 1 лютого 1919 року, вся повнота верховної влади у державі належить Гетьману... Українська державність може бути збудована лише на національно-демократичних підвалинах, через що і уряд держави повинен бути національно-демократичним" [28]. Таким чином, головний союзник Скоропадського рішуче висловився за встановлення на Україні парламентського устрою, хоча головна роль при цьому відводилася гетьману.

Натомість, інша опора гетьманської влади – "Протофіс", навпаки, зайняв протилежну позицію, підтримавши ідею федерації України та найбільшовицької Росії. Опинившись на роздоріжжі і не бажаючи втрачати останню можливість зберегти міцний урядовий блок і розширити його за рахунок політичних сил, що входили до УНС, гетьман зробив крок на зустріч опозиції, дозволивши сформувати "українізований" уряд Ф.Лізогуба. На думку історика Д.Дорошенка, "... залучення до уряду представників української демократії стало важливим кроком до закріплення національно-українського курсу політики. Настав час приступити до вироблення закону, який має завершити нашу планомірну працю по будівництву державності, а саме до вироблення закону про вибори до державного Сойму" [29]. Натомість сам гетьман у своїх спогадах, розмірковуючи про цей політичний крок, зазначав, що вимога українізувати уряд – це не самоціль української соціалістичної опозиції, а всього лише відкриття шляху до влади лідерам УНС. Він погодився на нього тільки заради "... заспокоєння українства та зближення з ним". Разом із тим П.Скоропадський вдався тільки до "часткових змін" в уряді. Це було обумовлено в першу чергу тим, що він "... не бачив дійсно державних людей серед українців, а лише тільки партійних діячів, які в більшості випадків не придатні до вищих державних посад. Я бажав, щоб українські елементи були достатньо представлені, однак щоб не було значного ухилу вліво, який би міг призвести до краху всієї нашої роботи. Німці стояли за більш яскраву українізацію, даючи мені постійно зрозуміти, що при більш російському та правому кабінеті центральний німецький уряд може вивести свої війська, що поставить мене в дуже складне становище" [30]. До нового уряду від УНС увійшли О.Г.Лотоцький (міністр сповідань), П.А.Стебницький (міністр народної освіти), А.Г.В'язлов (міністр юстиції),

В.М.Леонтович (міністр земельних справ) та М.А.Славинський (міністр праці). Прозорим є той факт, що міністри з УНС отримали другорядні портфелі, їх було мало і говорити про якийсь вплив на урядову політику не доводилося. Крім того, міністри були членами партії соціалістів-федералістів і не могли представляти позицію найбільш радикальних сил, що входили до УНС. Саме тому В.Винниченко одразу виступив із заявою про неприйняття такої "обмеженої українізації" [31].

Революційні події в Німеччині початку листопада 1918 року та завершення Першої світової війни поставили гетьманський режим у дуже складне становище. Втративши Німеччину як головного союзника та її військову підтримку, гетьман залишився практично без сил проти внутрішньої опозиції. Намагаючись укріпити свої позиції та зберегти владу, П.Скоропадський розпочав пошук шляхів зближення з країнами Антанти та їх союзниками у Росії. Це одразу викликало супротив з боку практично всіх політичних сил в Україні. Останню спробу порозумітися з правлячим режимом зробив УНС, коли запропонував скликати Український Національний Конгрес. Ще 30 жовтня 1918 року президія УНС розглянула це питання та створила комісію з п'яти осіб для підготовки і розробки програми конгресу. На наступному засіданні була визначена дата проведення конгресу (17 листопада) та визначені норми представництва. УНС планував, що у конгресі повинні взяти участь представники тих політичних сил, що не входили до Союзу, а також представники від українського населення Галичини, Холмщини, Бессарабії, Криму, Донщини та Кубані [32]. Як згадував Д.Дорошенко, "спочатку гетьман поставився прихильно до ідеї такого конгресу, сподіваючись, що він приведе до консолідації національних течій серед українського громадянства і тим скріпить також і становище Держави, тому він хотів дозволити цей конгрес. Але дуже скоро виявилось, що ініціатори конгресу ставлять йому завдання "вирішити не тільки питання внутрішні, особливо, який державний лад має бути на Україні, але також надзвичайної ваги питання міжнародної політики". Конгресу надавалося наперед значення "народоправного органу" (передпарламенту), й він заздалегідь вітався як "господар землі української". У програмі конгресу було поставлено другим пунктом питання "про форми державного будівництва на Україні". Було ясно, що конгрес хочуть використати для державного перевороту" [33]. Сам гетьман більше схилився до виріше-

ння питання не переговорами, а шляхом "загальної офіцерської мобілізації" та збройного придушення підготовки до повстання. Тому питання проведення було винесене на засідання Ради міністрів, що відбулася 13 листопада. Уряд висловився проти проведення конгресу (сім міністрів були "за", вісім – "проти"), таке рішення змусило гетьмана заборонити конгрес та розпустити уряд [34]. Не дивлячись на заборону, наступного дня Винниченко погодився на політичний компроміс – підтримати кандидатуру гетьмана на пост президента української республіки після передачі влади у країні чисто українському кабінету. Однак і ця ініціатива не знайшла підтримки у голови держави [35]. Цього ж дня гетьман зустрівся з делегацією правих національних організацій: хліборобів-власників, хліборобів-демократів та есефів, які вимагали "негайної демократизації кабінету". Гетьман відмовив і видав наказ про формування нового уряду на чолі з С.Гербелем, який складався в основному з прихильників федерування з найбільшо-вицькою Росією. Це стало поштовхом до антигетьманського повстання на чолі з Директорією. Навіть люди, що не мали особливої прихильності до гетьманського режиму, змушені були констатувати, що "великі землевласники, комерсанти, банкіри, фабриканти, промисловці, що отримали... можливість спокійно... збільшувати свої матеріальні статки своєю недалекоглядністю, зловживаннями, використовуючи у своїх цілях німецькі каральні загони дискредитували в очах широких народних мас моральний авторитет гетьмана..." [36].

Але перемога збройного повстання та невдалі спроби трансформувати попередній режим на основі демократичних ідей не знищили остаточно ідею розбудови України на основах парламентаризму, хоча прихильників такої ідеї значно поменшало. Нова українська влада повернулася до розгляду перспектив української державності тільки у середині грудня 1918 року. На Державній нараді, що проходила у Вінниці, члени Директорії та представники політичних партій обговорили можливі моделі державного устрою УНР. Присутні на нараді представники поміркованих соціалістів М.Грушевський, В.Голубович, О.Жуковський, виходячи з того, що Директорія виконала своє завдання – повалила гетьманат і привела соціалістичні партії до влади, наполягали на якнайшвидшому відновленні Центральної Ради та здійсненні її соціально-економічної політики. І це виглядало логічним продовженням як української революції, перерваної

квітневим гетьманським переворотом, так і курсом, проголошеним УНС на початку своєї діяльності. Михайло Грушевський пізніше згадував: "Я стояв на тім, що з відновленням української республіки треба вернутись до того моменту, де її існування було перерване німецьким насильством. Треба... відновити закони Центральної Ради, скликати її саму, аби від неї прийняло повноважність нове правительство й вона передала представництво чи то Установчим Зборам, чи іншій інстанції. Але цього не хотіли ні українські партії, ні Директорія. Вона робила всякі заходи, щоб затримати в своїх руках необмежану владу" [37]. Ідею запровадження моделі європейської демократії активно підтримував член Директорії Симон Петлюра. Але паралельно існувала й радянська модель влади, яка також мала своїх прихильників серед українського політичного проводу. Представники лівих фракцій УПСР та УСДРП і сам голова Директорії Володимир Винниченко не бажали віддавати владу, слушно пояснюючи, що тепер неможлива розбудова парламентської демократії, а необхідна диктатура Директорії і запровадження системи радянської влади, мотивуючи це тим, що саме система Рад могла б вирішити ряд важливих питань, що повстали перед українською державою. Винниченко зазначав: "... я ще в Фастові поставив перед Директорією питання про прийняття системи радянської влади на Україні. Цим, розуміється, ми стали би на ґрунт чисто соціалістичної революції. Цим, розуміється, ми одштовхнули б од себе наші помірковані, дрібнобуржуазні, національні елементи ..., ми придбали б для українського національного відродження пролетаріат села й міста. Ми тим самим позбавляли б руських більшовиків виступити проти нас і прагнути до захоплення влади" [38]. У ході довготривалих дискусій була прийнята модель "трудова рад", "себто рад представників усіх елементів громадянства, які не живуть з експлуатації чужої праці. Іншими словами: це мала бути диктатура не пролетаріату й несамого селянства, а диктатура трудового люду" [39]. Нарада показала, що в середині українського політичного проводу відбувся глибокий розкол, який було нелегко подолати в тих політичних умовах. Гірше всього, що розкол відбувся і в самому суспільстві. Особливо небезпечним він був у середині селянства, яке складало більшість населення тогочасної України, та на підтримку якого розраховувала Директорія. Так, кореспондент Чернігівської земської газети на початку січня 1919 р. повідомляв із с.Хлоп'яники Сосницького повіту Чернігівсь-

кої губернії: "Наши селяне – старики и молодежь – давно уже разделились на два враждующих лагеря: "большевиков" и "украинцев". На почве этого разделения между ними, чаще между парнями, немало происходило конфликтов, которые, впрочем, не переходили за пределы словесного препирательства, и после жесточайшего (и конечно, без всякого политического смысла и связи) нагоняя с одной стороны – "Центральной Раде", а с другой "Ленину и Троцкому" – оканчивались более или менее миролюбиво в беседе за картами (чаще всего на деньги в "21") или за бутылкой самогонки. Однако, в последнее время, в связи с тревожными слухами о движении большевиков, наши бывшие "комиссары" и "советчики" подняли голову и вообразили, что "наша берет", от словесного внушения перешли к более реальному воздействию на "украинцев", пустив в действие палки, колья и другое холодное оружие. Характерно, что избиваемый при этом напутствуется обыкновенно так: "Вот это тебе Украина!" [40].

Таким чином можна зазначити, що на даному етапі революції спільність частини політиків до парламентсько-демократичної моделі обумовлювалася їх поміркованістю в політичних поглядах та революційних діях. Натомість, проголошення крайніх соціалістичних гасел зустрічалася частиною населення як прояв відвертої революційності.

До питання вибору стратегії державотворення повернулися лише в день оголошення війни Радянській Росії, 16 січня 1919 року, на державній нараді, що пройшла у Києві. Лідери Директорії та українських політичних партій ще раз розглянули можливі варіанти політичних моделей України – радянської, "трудового принципу" та військової диктатури. Остання пропозиція була внесена представниками січових стрільців, що були запрошені на нараду, а можливо, й були головними ініціаторами її проведення. Стрільці спочатку запропонували В.Винниченку одноосібне диктаторство, а коли той не погодився, оприлюднили ідею передання всієї влади "тріумвірату" у складі С.Петлюри та двох представників січовиків (С.Коновальця та А.Мельника) [41]. Як слушно зауважив Д.Яневський, "стрілецьтво рахувало себе окремою політичною партією з певними політичними завданнями. Стрілецька Рада, маючи своїх представників в Директорії, стала б не тільки військовим, а й політичним чинником" [42]. Коло пропозицій, винесених на обговорення, та відсутність серед них парламентської моделі зайвий раз переконують, що в складних умовах,

в яких опинилася УНР на початку 1919 року, керівництво держави повністю відмовилася від ідеї парламентаризму як можливої основи розбудови держави. Але це не стало кінцем парламентської демократії в УНР. Уже через тиждень на Конгресі Трудового Народу більшість депутатів, обраних за "трудовим принципом", висловилися за парламентську форму держави. Це можна пояснити поразкою "лівих українських соціалістичних партій" у внутрішньополітичній боротьбі. Поразка була викликана неспроможністю зупинити наступ більшовиків або домовитися з урядом Радянської Росії. Уряд С.Остапенка, що прийшов на зміну уряду В.Чеховського, активно почав використовувати демократичні гасла. Але це було зроблено, очевидно, для того, щоб максимально зблизитися з країнами Антанти, на які орієнтувалася та намагалася порозумітися Директорія. Крім того, новий уряд складався з представників "правих" партій (соціалісти-федералісти, соціалісти-самостійники, народні республіканці, галицькі націонал-демократи та радикали), що взагалі не були прихильниками "системи рад" та радикальних соціалістичних ідей. Його підтримував новий лідер Директорії С.Петлюра. Однак швидке падіння уряду Остапенка знову відсунуло на другий план ідею парламентської демократії. Новий соціалістичний уряд Б.Матроса у перших офіційних документах проголосив повернення до "трудового принципу розбудови держави з опорою на власні сили".

Підсумовуючи, слід наголосити, що в період гетьманату та перших місяців існування Директорії ідея парламентської демократії пройшла певну еволюцію. Вона була використана українським національно-визвольним рухом, в першу чергу його буржуазно-демократичною частиною (соціалісти-самостійники, есефи) для утворення легальної опозиції гетьманському режиму та німецькій окупаційній владі. Вона дала можливість на певний час зблизитися з партіями, що формували соціал-революційну течію, та приступити до конкретних практичних дій. На жаль, усі пропозиції поміркованої опозиції не зустріли розуміння з боку керівництва Української Держави. Неможливість змінити існуючий режим шляхом заяв та переговорів активізував радикальну частину опозиції, для якої ідеї парламентської демократії були лише ширмою, за якою вона готувала збройне повстання. Повалення гетьманщини і прихід до влади Директорії УНР практично не змінив існуючого положення. Есери та есдеки, що домінували у керівництві республіки, негативно відносилися до будь-яких

демократичних експериментів, вважаючи їх гальмом на шляху соціальної революції, а людей, що їх підтримували, – зрадниками та ворогами революційної справи на Україні. Тільки відкрита агресія більшовиків та зміна уряду, що обрав орієнтацію на буржуазно-демократичні уряди капіталістичних країн, на певний час реанімувала ці ідеї. Трагізм ситуації полягав у тому, що не маючи достатньої політичної культури, український політичний провід сприймав "ідеї парламентської демократії" передусім як певний стиль колективного управління державою. Керувати "демократично" означало "всі разом", а у складних умовах внутрішньополітичної кризи та зовнішньої агресії такий принцип управління не міг дати позитивних результатів, що і засвідчили подальші події. Директорії УНР так і не вдалося консолідувати націю, створити централізовану, демократичну державу та дати відсіч зовнішнім ворогам.

Література

1. Революція в Україні: політико-державні моделі та реалії (1917–1920) / Под ред. І.Ф.Кураса – К.: Генеза, 2003.
2. Верстюк В. Українська Народна Республіка під проводом Директорії // Історія України: нове бачення: У 2 т. – Т. 2. – К., 1996.
3. Солдатенко В. Українська революція: концепція та історіографія (1918–1920рр.). – К., 1999.
4. Яневський Д. Політичні системи України 1917–1920 років: Спроби творення і причини поразки. – К., 2003.
5. Яблонський В. Від влади п'ятох до диктатури одного. Історико-політичний аналіз Директорії УНР. – К.: Альтерпрес, 2001.
6. Кульчицький С. Українська Держава часів гетьманщини // Український історичний журнал. – 1992. – №7–8. – С. 60–79.
7. Гай-Нижник П. Листопад-грудень 1918 р.: Повстання Директорії чи успішна спроба державного військового перевороту? // Література та культура Полісся. – Вип. 17: Полісся та Лівобережна Україна в історичному та культурологічному контексті. – Ніжин. – 2002. – С. 171–175.
8. Михайлов И. Гетьман и гетьманщина. Grimасы правления Скоропадского // Родина. – 2000. – №9. – С. 66–70.
9. Державний Архів Російської Федерації (далі – ДАРФ), ф. 5581, оп. 2, спр. 524, арк. 59.
10. ДАРФ, ф. 5581, оп. 2, спр. 524, арк. 54.
11. Копиленко О., Копиленко М. Держава і право України. 1917–1920: Навчальний посібник. – К.: Либідь, 1997. – С. 90–91.
12. Кульчицький С. Українська Держава часів гетьманщини. – С. 66.

13. Дорошенко Д. Історія України, 1917–1923. В 2 т.: Документально-наукове видання / Упоряд.: К.Ю.Галушко. – К.: Темпора, 2002. – С. 39.
14. Дорошенко Д. Історія України, 1917–1923.– С. 40–41.
15. Там само. – С. 41.
16. Центральний державний архів громадських об'єднань України (далі – ЦДАГО України), ф. 43, оп. 1, спр. 2, арк. 3–3зв.
17. Яневський Д. Політичні системи України 1917–1920 років: Спроби творення і причини поразки. – С. 212.
18. Шаповал М. Гетьманщина і Директорія. – Нью-Йорк, 1958. – С. 6.
19. Шаповал М. Гетьманщина і Директорія. – С. 6.
20. Яневський Д. Вказ. праця. – С. 213.
21. Стахів М. Україна в добі Директорії УНР: У 8 т. – Т. 1. – Скрантон, 1967. – С. 238.
22. Копиленко О., Копиленко М. Держава і право України. – С. 110.
23. Михайлов И. Гетьман и гетьманщина. – С. 67.
24. Скоропадський П. Спогади (кінець 1917 – грудень 1918 р.). – К., 1995. – С. 207–208.
25. Яневський Д. Вказ. праця. – С. 258.
26. ЦДАГО, ф. 57, оп. 2, спр. 248, арк. 1.
27. ЦДАГО, ф. 57, оп. 2, спр. 248, арк. 3.
28. Дорошенко Д. Історія України. – С. 273.
29. Дорошенко Д. Вказ. праця. – С. 275.
30. Скоропадський П. Спогади. – С. 294–295.
31. Дорошенко Д. Вказ. праця. – С. 275.
32. ДАРФ, ф. 5581, оп. 2, спр. 524, арк. 79
33. Дорошенко Д. Вказ. праця. – С. 285
34. ДАРФ, ф. 5581, оп. 2, спр. 524, арк. 66
35. ДАРФ, ф. 5581, оп. 2, спр. 524, арк. 67
36. ДАРФ, ф. 5581, оп. 2, спр. 524, арк. 67–67зв.
37. Грушевський М. Вибрані праці. – Нью-Йорк, 1960, – С. 234.
38. Винниченко В. Відродження нації: У 3 т. – Т. 3. – К., 1990, – С. 134.
39. Винниченко В. Відродження нації. – С. 141.
40. Черниговская земская газета. – 21 декабря 1918 – 3 января 1919. – С. 7.
41. Коновалець Є. Спомини й уваги // Історія січових стрільців. – К., 1992. – С. 312.
42. Яневський Д. Вказ. праця. – С. 242.

**Аграрна політика білогвардійських урядів
А.Денікіна, П.Врангеля в українському селі
(радянська історіографія 1930–1950-х рр.)**

Незважаючи на справді "революційний бум", що мав і має нині місце у вітчизняній історичній науці, не всі аспекти такого багатогранного явища, як Українська революція 1917–1920 рр., висвітлено рівномірно. Цілком справедливим, на наш погляд, є твердження О.Павлишина про те, що основна увага дослідників прикута до діяльності національних урядів та політичної історії революційного періоду [1]. Однак крім спеціальних праць, присвячених тим чи іншим питанням історії Української революції 1917–1920 рр., останнім часом з'являються й історіографічні розробки, в яких досліджуються стан, основні тенденції та напрямки розвитку зарубіжної та сучасної української історичної науки з окресленого кола питань [2; 3; 4; 5]. У цьому контексті доцільно, на наш погляд, детальніше зупинитися на аналізі наукових напрацювань радянських істориків 1930–1950-х рр., які вивчали аграрну політику білогвардійських урядів А.Денікіна, П.Врангеля в українському селі, що і є метою пропонованої публікації. Об'єкт вивчення – аграрна політика білогвардійських урядів А.Денікіна, П.Врангеля в українському селі, предмет – радянська історіографія проблеми 1930–1950-х рр.

Певний науковий інтерес у контексті вивчення нашої теми представляє третій том історії громадянської війни [6]. Попри те, що його автори лівову частку відвели висвітленню перебігу бойових дій на фронтах у 1918–1920 рр., вони не обійшли увагою й аграрну проблематику, висвітлену, щоправда, з класових позицій, які в 1930-х рр. стають визначальними в радянській історіографії. Так, зокрема, розкриваючи вплив Білого руху на різні верстви тогочасного українського суспільства, авторський колектив "Гражданской войны..." переконує читачів у тому, що денікінців підтримували селяни, у той час як пролетаріат – більшовиків. Такі судження не повною мірою відповідають дійсності, оскільки вони не конкретизовані: які саме категорії селянства, робітництва підтримували Добровольчу армію, на якому періоді її перебування в Україні, якого регіону тощо. Як свідчать архівні матеріали, ситуація з підтримкою білогвардійців серед населення України була неоднозначною [7; 8; 9], а тому

потрібно диференційовано підходити до вивчення цього питання, уникаючи категоричних суджень та оцінок.

Досліджуючи питання, пов'язані з розгромом Добровольчої армії, А.Егоров побіжно зупинився на вивченні внутрішньоекономічної політики Головнокомандувача ЗСПР, у тому числі й земельної [10]. Наукова новизна роботи полягає у залученні її автором раніше невідомої джерельної бази: звіти поліції, документи Журналу Особливої Наради, матеріали різних делегацій мирного населення до А.Денікіна. Незважаючи на це все, його дослідження було підпорядковане з'ясуванню лише протиріч в середині Білого руху, які зумовили його крах [11]. У цьому контексті розглядалися й аграрні проекти та спроби їхньої реалізації. Зрозуміло, що такий підхід залишив поза предметом наукового пошуку цілий комплекс питань, наприклад, розробку денікінського земельного законодавства, основний зміст запланованих реформ.

Спробою комплексного вивчення денікінщини позначена робота І.Кулика [12], у якій автор зосереджується на з'ясуванні причин перемог Добровольчої армії, внутрішньої політики уряду при Головнокомандувачу ЗСПР, розгортанню контрнаступу Червоної Армії тощо. Відмінною рисою монографії є вміщення в ній документальної бази: звернення селян до В.Леніна, листування голови РНК із командуванням червоних частин в Україні, доповіді з місць [13]. Все це, за задумом дослідника, мало б відтворити реальний перебіг подій. Однак насправді І.Кулику так і не вдалося реалізувати поставлену мету. Робота практично позбавлена науковості, висновки не аргументовані, а нагадують гасла періоду революції, має місце відверта фальсифікація подій, явищ. Так, антибільшовицький рух опору селян історик трактує як "куркульський бандитизм" [14]. При цьому у роботі відсутні будь-які дані, які б розкривали соціальний склад учасників цього руху, його причини, гасла боротьби. Те ж стосується й аграрного аспекту у внутрішньоекономічній діяльності Особливої Наради [15]. Тезу про реанімацію білогвардійцями "влади буржуазії і поміщиків" автор обґрунтовує не архівними даними, а посиланням на відповідну цитату, написану Й.Сталіним. Практичні заходи А.Денікіна в аграрному секторі дослідник називає такими, що повертають селян "до епохи кріпосництва" [16]. Цікаво, що цю ж думку лише в іншому контексті висловив Д.Мануїльський з приводу діяльності Наркомзему. Він говорив: "Селянська маса вважала, що ми своїми радянськими господарствами (мається на увазі період

революції – автор) бажали нав'язати нову державну форму кріпосного права" [17].

Зародження Добровольчої армії, склад її учасників, бойові дії проти Червоної армії, окупаційний режим А.Денікіна на українських землях, а також причини поразки Білого руху – питання, що стали об'єктом дослідження А.Четиркіна. Характерною рисою публікації є залучення її автором широкого джерельного матеріалу, яким обґрунтовуються ті чи інші положення та висновки [18]. Цілком справедливою є думка автора про те, що важливу роль у результативності бойових дій регулярних військ періоду громадянської війни відігравав тил [19]. Не втратив наукової цінності проведений істориком аналіз економічного потенціалу регіону, що контролювався ЗСПР. Він обґрунтовано довів, що його високий рівень дозволяв А.Денікіну забезпечити армію усім необхідним. Саме цим і був обумовлений вибір Головнокомандувачем пряму наступу (мається на увазі вибір українські землі – автор) [20]. Разом із тим, дискусійною є теза А.Четиркіна про те, що основна причина розвалу денікінського тилу "містилася в засудженій історією політичній системі, яку контрреволюція прагнула нав'язати трудящим країни Рад" [21]. На наш погляд, те ж можна віднести і на рахунок "країни Рад", проти якої також мали місце і селянські, і робітничі виступи. Реалізуючи поставлене перед собою завдання – показати глибокий розклад у тилу білогвардійців, історик відповідно до нього підібрав і архівний матеріал. Він в основному зосередився на конфронтації між селянами і поміщиками. При цьому дослідник не показав, як денікінська адміністрація впливала на ситуацію. Джерельні матеріали дозволяють стверджувати, що білогвардійський державний апарат і сам А.Денікін цій проблемі приділяли пильну увагу [22, 23]. По-друге, говорячи про непомірні платежі та повинності, які мали сплатити і виконати селяни на користь поміщиків, А.Четиркін не співставляє їх з розмірами, встановленими більшовиками. Тому немає з чим порівнювати, щоб визначити їхній характер. Поза увагою дослідника залишився аналіз аграрного законодавства, ставлення різних категорій селянства до майбутньої земельної реформи та інші питання.

Історія боротьби більшовиків України проти Добровольчої армії – об'єкт наукової уваги кандидатської дисертації М.Супруненка [24]. Як і А.Четиркін, цей автор при вивченні аграрної політики білогвардійців зосередився на висвітленні лише одного

аспекту – "відновленні поміщицької власності на землю і розправі поміщиків із селянами" [25]. При цьому дослідник ставить знак рівності між "поміщицькою власністю на землю" і "приватною власністю на землю" [26]. Хоча, як відомо, і А.Денікін, і П.Врангель акцент робили на останньому терміні, ставлячи в центр реформи наділення землі у приватну власність селянам. Про це у дослідженні М.Супруненка абсолютно не йдеться. Крім того, він вважає, що лише радянське земельне законодавство "передавало селянам землю", очевидно, забуваючи, що не у власність, власником оголошувалася держава, а у користування. Цій роботі, як і дослідженню І.Кулика, властива і риторика революційного часу, гіперболізація класових антагонізмів: "Поміщики палали лютою ненавистю до селян..." тощо [27]. Не заперечуючи наявності вказаних М.Супруненком моментів у реальному житті, все ж таки вважаємо, що узагальнення, зроблені ним, не повною мірою відповідають дійсності, підтвердженням чому є джерельні матеріали. У них, зокрема, йдеться про те, що поміщики хоча і повернулися у маєтності, однак жагою помсти не палають [28], навпаки, погодилися продавати землю за помірними цінами [29].

При аналізі закону білогвардійського уряду про врожай, вчений приходиться до висновку, що тим самим "знову було відновлено царські порядки і селянин знову повинен був працювати на поміщика, віддаючи йому невідомо за що третину урожаю" [30]. Однак при цьому він не пише нічого про аналогічний законодавчий акт більшовиків, за яким селяни 2/3 урожаю віддавали державі [31].

Не до кінця дослідник розкриває і питання з реквізіціями, зокрема заходи уряду А.Денікіна по їхньому припиненню або введенню розрахунків. Джерельний матеріал переконує, що кроки білогвардійської адміністрації були досить-таки рішучими у цьому плані. Так, наприклад, за незаконну реквізіцію підвід винні заарештовувалися і передавалися військово-польовому суду [32], наказом генерала А.Драгомірова безкоштовні реквізіції продовольства повністю заборонялися, а продовольчі комісії отримали інструкцію з розцінками оплати за вилучення, які відповідали базарним цінам [33].

Разом із тим, наголошуючи вище на дискусійних моментах, не можна не відзначити і сильних сторін дисертації М.Супруненка: 1) він правильно визначив причини тимчасового успіху Добровольчої армії, вказавши на помилковість аграрної політики більшовиків, яка зумовила перехід селян на бік білих; 2) об'єк-

тивно відтворив реальний стан справ не лише в економіці, а і на фронтах, звернувши увагу на моральний стан червоноармійців; 3) автор залучив широку джерельну базу, різноманітну за походженням, на основі якої доводив ті чи інші положення. Інша справа, що вона була підібрана тенденційно, для одностороннього висвітлення питань, задекларованих у роботі. Окремі положення, розроблені у дисертації, були розширені у наступних роботах цього ж автора [34, 35, 36].

Також на дисертаційному рівні питання боротьби трудящих України тільки вже проти П.Врангеля вивчав Г.Шевчук [37]. У роботі представлені історіографічний огляд, аналіз джерельної бази. Структура роботи логічно і послідовно розкриває зовнішньополітичну та внутрішню ситуацію в Україні у 1920 р. Чільне місце автор відвів вивченню стану промисловості, аграрного сектору, заходам радянської влади у цих сферах. Потрібно відзначити, що, як і М.Супруненко, Г.Шевчук оперує широкою джерельною базою, частина якої вперше введена до наукового обігу, належним чином обґрунтовуючи запропоновані ним положення та висновки. Зібраний автором матеріал, методологія дослідження чітко узгоджується із завданням роботи – довести, "що врангелівці були наймитами іноземних імперіалістів і за їх завданням намагалися повалити Радянську владу і методами жорстокого терору реставрувати буржуазно-поміщицький лад" [38]. У зв'язку з цим вивчення істориком врангелівського земельного законодавства і ходу реформ позначене ідеологічною заангажованістю, а в окремих моментах фальсифікацією фактів, явищ, звууженням кола проблеми. Так, наприклад, він пише про те, що "Врангель, як і його попередники, главарі білогвардійських банд,... боровся за відновлення влади поміщиків і капіталістів, реставрацію монархії в Росії" [39]. Зрозуміло, що ця теза сучасними істориками може сприйматися лише як данина сформованим на той час у радянській історіографії стереотипам, а тому не представляє у науковому відношенні цінності. Щоб переконатися у цьому, варто хоча б звернутися до спогадів учасників Білого руху цього періоду, принаймні самого П.Врангеля. Розкриваючи аграрну політику уряду Верховного Правителя, Г.Шевчук обмежився критичним аналізом законодавства і проведення реформи. Поза його увагою залишилися такі аспекти проблеми, як розробка аграрної реформи, позиція різних політичних сил із приводу її змісту, організації тощо. Дослідник також ототожнює денікінську і врангелівську

аграрні реформи, не з'ясовуючи суттєвих між ними відмінностей [40], а вони мали місце. Так, наприклад, в денікінському проекті реформи не йшлося про підтримку мало- та незаможних селянських господарств, невизначеним залишалося майбутнє радгоспів, створених більшовиками. Натомість врангелівський проект земельних перетворень передбачав охорону радгоспів і комун в інтересах незаможників [41; 42]. Не відповідає дійсності й твердження історика про те, що реформа П.Врангеля ставила за мету відновити поміщицьке землеволодіння. Джерела, що стосуються цього періоду, дають підстави говорити про те, що Верховний правитель у ставленні до поміщиків був радикальнішим за свого попередника А.Денікіна. За його наказом поміщикам заборонялося не лише повертатися у маєтності, а навіть обіймати адмінпосади у повіті, де ці маєтки розташовувалися [43]. З іншого боку, не викликають заперечень судження автора з приводу недоліків у розрахунках селян за землю, цінової політики уряду на землю [44].

Питання, пов'язані з перебуванням Добровольчої та Російської армій в Криму, у контексті загальної історії півострова досліджував П.Надинський [45]. Автор опрацював регіональні архіви (Державний архів Кримської області, Кримський партійний архів), місцеву періодику, що, безперечно, представляє наукову цінність. В основному в роботі досліджено провідну роль більшовицької партії в організації підпільної та партизанської боротьби проти білогвардійців, прогресивність радянських аграрних перетворень [46]. Внутрішньоекономічні заходи урядів А.Денікіна, П.Врангеля не отримали наукового висвітлення, автор обмежився констатацією вже відомих фактів, повторивши оцінки своїх попередників (Г.Шевчука, М.Супруненка) [47]. На його переконання, "земельна політика П.Врангеля була нічим іншим, як варіантом старої столипінської реформи", до того ж проведеним під диктовку інтервентів [48]. На наш погляд, дійсно, за метою, цілями ці два проекти мали багато спільного, однак вони і суттєво різнилися. Наприклад, врангелівське земельне законодавство надавало більше свободи та ініціативи селянам у перерозподілі землі, ніж столипінське.

Декларативність, революційність лексики, обмеженість джерельної та історіографічної баз – характерні риси доробку В.Кузьміна [49]. У своїх судженнях, до речі, без належного обґрунтування, він повторює вже традиційні для радянської історіографії

штампи, які експресивно-негативно оцінюють як власне лідерів Білого руху (А.Денікіна, П.Врангеля), так і їхню спробу проведення аграрних перетворень [50]. Разом із тим не можна не відзначити ретельність автора при відтворенні ним перебігу подій на фронтах.

З аналогічних позицій політику А.Денікіна в аграрному питанні висвітлено і на сторінках багатотомної "Истории гражданской войны в СССР" [51]. При цьому її автори, не вдаючись до детального аналізу стану земельних відносин в українському селі напередодні приходу Добровольчої армії, настроїв селян з приводу землекористування і землеволодіння, наслідків радянської політики на селі, категорично заявили, що проект реформи А.Денікіна зводився до відновлення поміщицького землеволодіння, а його вістря спрямовувалося проти трудового селянства [52]. Такі безапеляційні судження не що інше, як спотворення історичних фактів, догодження догмам ідеології, необізнаність авторів (свідома чи несвідома) із джерельним матеріалом. Це можна довести виходячи із загальновідомих фактів. Так, поперше, розбурхане радянськими перетвореннями селянство представляло серйозну загрозу тилу Добровольчої армії. Тому Головнокомандувач не міг поглиблювати конфронтацію, маючи намір наступати на Москву, оскільки йому був потрібен надійний (принаймні спокійний) тил. У зв'язку з цим і заходи, заплановані Особливою Народою, не могли спрямовуватися не на користь селян. По-друге, і А.Денікін, і О.Колчак (Верховний Головнокомандувач) неодноразово наголошували на тому, що білогвардійці повинні проводити політики, спрямовану на налагодження конструктивних відносин із селянством, щоб не було підстав говорити, що Білий рух відновлює поміщицьке землеволодіння [53, 54].

Отже, є достатньо підстав констатувати, що 1930–1950-ті рр. – період активної міфологізації історії революції та громадянської війни в Україні (1917–1920 рр.). Важко не погодитися з тезою М.Покровського, що історики, як й історична наука, відігравали роль знаряддя партії більшовиків на ідеологічному фронті, а тому "ухили в бік "чистої науки" не допускалися". Фактично у цей час утверджується і розвивається як єдино правильна марксистсько-ленінська методологія, яка має за мету розробити не історію України, а історію переможної ходи і утвердження радянської влади в Україні.

Література

1. Павлишин О. Історіографія української революції 1917–1921 рр. / Українська історіографія на зламі XX і XXI століть: здобутки і проблеми. Колективна монографія за редакцією Л.Зашкільняка. – Львів: Львівський університет імені Івана Франка, 2004. – С. 168–183.
2. Козерод О. Громадянська війна в Україні в 1919–1920 рр. в зарубіжній історіографії (60-ті – початок 90-х рр.) // Вісник Харківського університету. – №387. – Історія України. – 1996. – Вип. 1. – С. 143–151.
3. Радченко Л. Сучасна історіографія національно-демократичної революції в Україні 1917–1920-х років. – Х., 1996. – 120 с.
4. Солдатенко В. Стан історіографічної розробки та актуальні проблеми дослідження історії Української революції // УІЖ. – 1999. – №1. – С. 68–83; 1999. – №2. – С. 27–47.
5. Українська історіографія на зламі XX і XXI століть: здобутки і проблеми. Колективна монографія за редакцією Л.Зашкільняка. – Львів: Львівський університет імені Івана Франка, 2004. – 406 с.
6. Гражданская война. Оперативно-стратегический очерк боевых действий Красной Армии: 1918–1920. – М.: Госиздат, 1930.
7. ЦДАГОУ, ф. 1, оп. 20, спр. 26, арк. 5–7, 10–11, 13–14, 72, 179.
8. ЦДАГОУ, ф. 1, оп. 20, спр. 30, арк. 25, 41.
9. ЦДАГОУ, ф. 1, оп. 20, спр. 32, арк. 8–8 зв.
10. Егоров А. Разгром Деникина. – М.: Соцгиз, 1931.
11. Егоров А. Разгром Деникина. – М.: Соцгиз, 1931. – С. 126.
12. Кулик І. Похід Денікіна і його розгром. – К.: Держвидав політичної літератури при РНК УРСР, 1940.
13. Кулик І. Похід Денікіна і його розгром. – К.: Держвидав політичної літератури при РНК УРСР, 1940. – С. 44–54.
14. Кулик І. Похід Денікіна і його розгром. – К.: Держвидав політичної літератури при РНК УРСР, 1940. – С. 18.
15. Там само. – С. 19.
16. Там само. – С. 20.
17. ЦДАВОУ, ф. 1, оп. 1, спр. 38, арк. 43.
18. Четыркин А. Развал тыла и разложение армий Деникина // Исторические записки. – 1941. – № 12.
19. Кулик І. Похід Денікіна і його розгром. – К.: Держвидав політичної літератури при РНК УРСР, 1940. – С. 3.
20. Кулик І. Похід Денікіна і його розгром. – К.: Держвидав політичної літератури при РНК УРСР, 1940. – С. 12.
21. Кулик І. Похід Денікіна і його розгром. – К.: Держвидав політичної літератури при РНК УРСР, 1940. – С. 22.
22. Приказ Главнокомандующегокатеринославскому, Харьковскому, Полтавскому, Курскому, Киевскому и Черниговскому губернаторам // Вечерние огни. – 1919. – 27 серпня.
23. Деникин А. Очерки русской смуты // Вопросы истории. – 1994. – №4.

24. Супруненко М. З історії боротьби більшовиків України проти Денікінщини. – Дис. ... канд. істор. наук. – Уфа, 1942.
25. Там само. – С. 129.
26. Там само. – С. 129.
27. Супруненко М. З історії боротьби більшовиків України проти Денікінщини. – Дис... канд. істор. наук. – Уфа, 1942. – С. 131.
28. ЦДАГОУ, ф. 1, оп. 20, спр. 39, арк. 29.
29. ЦДАГОУ, ф. 1, оп. 20, спр. 39, арк. 181.
30. Супруненко М. Вказ. праця. – С. 130.
31. ЦДАГОУ, ф. 1, оп. 20, спр. 55.
32. Вечерние огни. – 1919. – 15 листопада.
33. Вечерние огни. – 1919. – 22 листопада.
34. Супруненко М. Національний гніт і нищення української культури в часи Денікінщини // Наукові записки. – 1946. – Кн. 2.
35. Супруненко Н. Очерки истории гражданской войны и иностранной военной интервенции на Украине. – М.: Наука, 1966.
36. Супруненко М. Комуністична партія – організатор і керівник масової повстансько-партизанської боротьби на Україні проти Денікінщини восени 1919 р. // Боротьба за владу Рад на Україні. – К.: Наукова думка, 1947. – С. 175–188.
37. Шевчук Г. Боротьба трудящих Радянської України проти Врангеля. – Дис. ... канд. істор. наук. – К., 1953.
38. Там само. – С. 13.
39. Там само. – С. 77.
40. Там само. – С. 77.
41. ЦДАГОУ, ф. 1, оп. 20, спр. 35, арк. 84–85
42. ЦДАГОУ, ф. 57, оп. 2, спр. 428, арк. 75–79.
43. ЦДАГОУ, ф. 1, оп. 20, спр. 35, арк. 75–79.
44. Шевчук Г. Вказана праця. – С. 79–80.
45. Надинский П. Очерки по истории Крыма: В 2 ч. – Ч. 2: Крым в период Великой Октябрьской социалистической революции, иностранной интервенции и гражданской войны (1917–1920 гг.). – Симферополь: Крымиздат, 1957.
46. Там само. – С. 202.
47. Там само. – С. 203, 225.
48. Там само. – С. 227.
49. Кузьмин В. Гражданская оборона и интервенция в СССР. – М.: Военное издательство Министерства обороны Союза ССР, 1958.
50. Там само. – С. 224, 310.
51. История гражданской войны в СССР: В 5 т. – Т. 4: Решающие победы Красной Армии над объединенными силами Антанты и внутренней контрреволюции (март 1919 г. – февраль 1920 г.). – М.: Государственное издательство политической литературы, 1959.
52. Там само. – С. 220.
53. Раскрытые карты // Вечерние огни. – 1919. – 2 вересня.
54. Чирский. Земля и воля // Заря России. – 1919. – 18 вересня.

**Феномен ментальності селянства Лівобережної
Наддніпряни як чинник національно-демократичної
революції 1917–1920 рр.**

Події 1917–1920 рр. постають перед сучасним дослідником як складний комплекс соціально-економічних проблем. Для їх розв'язання все активніше починають використовуватися терміни "менталітет", "ментальність соціальних груп", "ментальність селянства". Поняття менталітету не є гомогенним, що приводить до досить вільної інтерпретації даного феномену. За своєрідний орієнтир можна взяти визначення, подане В.П.Візгіним: "...глибинний рівень колективної та індивідуальної свідомості, що включає і підсвідоме. Ментальність – це сукупність приготувань, установок, схильностей індивіда чи спеціальної групи діяти, думати, відчувати та сприймати світ певним чином" [3, с. 176].

За кілька століть розвитку селянський стан України набув особливих індивідуальних рис, що дає підстави твердити про існування поняття "менталітет українського селянина", але саме тут дослідник зустрічається з рядом проблем: який реальний зміст вкладати у вищезгадане словосполучення, у якому поєднанні знаходяться менталітет та конкретні події української революції, чи є поняття "селянська ментальність" універсальним для всіх українських регіонів?

У більшості випадків ментальні імперативи є невідрефлексованими і містяться в глибинних шарах свідомості, дослідження яких неможливе в межах вузького історичного періоду. За тривалістю своїх впливів дані глибинні сигнали у часовому просторі цілком співвимірні із існуванням самого історичного феномену, з яким пов'язано термін "ментальність", а у нашому випадку це ментальність селянства.

При дослідженні селянської ментальності межі 1917 року слід зацентувати увагу на двох антагоністичних моментах: по-перше, саме комплексний історико-культурологічний та географічний фактори, що класично лягають в основу поняття менталітет, впливатимуть на поведінкові реакції сільського населення в революційних подіях 1917–1920 рр., протистоятимуть другому

фактору – революційному радикалізму, що підриває консервативні устої селянського світогляду. Саме в період революційної кризи менталітет селянина випробовується на міцність, і вікові устої починають давати перші серйозні тріщини. Обидва ці фактори ставлять перед сучасною історичною наукою питання домінанти регіональних досліджень, оскільки аморфність самого феномену позбавляє сенсу використання терміну "селянський менталітет" в загальноукраїнському масштабі. Дане поняття набуває специфічних відтінків у прилаштуванні до кожного окремого регіону.

В дослідженні аграрних питань ХІХ–ХХ ст. аналіз проблеми менталітету постійно протистоїть концепціям авторів позитивістського напрямку та класичному "економізму" марксистського забарвлення. В тій чи іншій мірі прихильниками вивчення глибинних основ колективної та індивідуальної селянської свідомості є: Ю.П.Присяжнюк [7, 8, 9, 10], О.В.Михайлюк [6], Л.М.Солодка [12], Н.А.Ковальова [5]. Аналогічні дослідження проходять і в Росії, де в 1996 році відбулася конференція "Менталітет и аграрное развитие России (ХІХ–ХХ)". Роль ментальності, менталітету згаданими авторами оцінюється по-різному. В силу аморфності та гнучкості терміну він виступає або як скелет, на який нарощуються вибрані історичні факти, або у симбіозі з економічними та політичними чинниками, або ж як ілюстративний матеріал. Останнє практикує широка група авторів у виданнях "Українського селянина".

У зміст поняття "менталітет" автор статті вкладає світоглядну культуру, що будувалася на землеробському фундаменті. Праця на землі (крім того, скотарство та супутні промисли) стають для українського селянина змістом життя. В даному варіанті не було принципової різниці у розмірах наділу. Землеробом був і власник 3 десятин, і власник 15 десятин, і безземельний. Саме цей факт робить неможливим ототожнення сільського наймита з міським пролетарем. Наймит був найбільш безнадійним об'єктом для революційної агітації на селі, бо жив лише надією відновити власне господарство і ставився до свого господаря швидше як слуга до хазяїна, ніж як робітник до капіталіста [6, с. 12].

Суперечливою є оцінка селянського індивідуалізму. Головним фактором у ній виступає історико-соціальний розвиток регіону, що робить можливим поглиблення характеристики Ю.Присяжнюка: "...процес капіталістичної еволюції "внутрішнього світу" "малоросів"

виявив свої особливості в трьох аспектах – структурному, історико-хронологічному та регіональному" [7, с. 173]. Регіональні особливості формують нюанси світогляду українців ще задовго до реформ другої половини XIX століття. В дослідженнях українських істориків-аграрників простежується ідея відмінності індивідуального господарства правобережжя та Полтавщини від класичної російської общини. Так, М.Якименко подає наступні цифри [14, с. 11]:

Губернія	Кількість дворів (%)		Володіння землею (%)	
	общинне	подвірне	общинне	подвірне
Волинська	1,8	98,2	2,7	97,3
Київська	9,0	91,0	7,5	92,5
Подільська	0,4	99,6	0,5	99,5
Полтавська	17,9	82,1	14,6	85,4
Харківська	93,2	6,8	94,5	5,5
Московська	100,0	0,0	100,0	0,0

Низьку економічну роль общини на українських землях, на думку О.В.Михайлюка, повинна компенсувати її соціальна значущість для селянина. Він, слідом за С.В.Люрве, вводить термін "мир", твердячи про його самодостатню цілісність [6, с. 12]. Автор не може погодитися з вищезгаданою думкою, оскільки в ній є очевидним протиріччя між двома взаємозумовленими речами: економічним укладом та соціальними інституціями. Не відкидаючи поняття "сусідської солідарності", ми констатуємо факт глибокого проникнення коренів індивідуалізму на землях колишньої Гетьманщини. Саме це штовхало полтавського селянина в першу чергу звертатися до органів влади, намагаючись вирішити свої проблеми, а потім – за сусідською допомогою до сусідів, і саме це стало причиною появи на теренах Полтавщини партії хліборобів-демократів із її приватновласницькими ідеалами.

Суперечливу оцінку отримує проблема співвідношення внутрішніх ментальних збудників та зовнішнього агітаційного впливу на процес аграрної революції. Н.А.Ковальова висловлює наступну думку: "У 1917 році селяни, ідейно керовані партіями есерів (загальноросійською та українською) і створеними ними селянськими організаціями, активно включилися у революцію" [5, с. 251]. Факт діяльності селян у воєнних та повітових структурах рад та державних установ незаперечний, проте має сенс думка

про другорядність політичної агітації порівняно з внутрішньою сутністю та світоглядом селян.

Участь у роботі селянських з'їздів, земств, виконавчих комітетів та рад різного рівня, що активно стимулювалися зовнішніми агітаційними чинниками, в той же час химерно поєднувалися з практикою погромів, самозахопленнь землі та самоізоляцією, що виходили з глибин самосвідомості селянської маси.

Аналізуючи революційність села, О.Г.Буховець відзначає, що реальний селянський рух живився власними мотивами, мотивація, що пропонувалася агітаторами, в більшості не сприймалася селянами [2]. Існування стереотипу керівної та спрямовуючої ролі партії есерів у селянському соціумі пояснюється компенсаторною трансформацією ідей лідерства більшовиків у робітничому середовищі. Оскільки більшовики й диктатура пролетаріату проголошені злом, то дійсна революція вершилась на селі, а отже, треба дати нового керманіча – есерів. "Есери, всупереч своїм початковим ідеям селянського соціалізму, залишалися переважно міською партією", – ця теза В.П.Булдакова розкриває протиріччя між програмними документами, що лежать в основі багатьох досліджень, і дійсним станом справ [1, с. 20]. Популярність есерівської партії можна пояснити двома факторами: великим розмахом політичних установок лідерів, що приваблювало різних людей, та відсутністю чітких критеріїв членства так, що перебування в партії фактично ні до чого не зобов'язувало [1, с. 19]. Самі партійні функціонери були далекими внутрішньому світові селянина, тому роль політичної агітації – це роль резонатора. У випадку співпадіння закликів із власними потребами (духовними та економічними) селянства перші підсилювали революційність маси, не будучи в той же час її головним збудником.

Аналізуючи процес аграрної революції, не можна оминати відносини "селянин – поміщик". Їхня регіонально особливість полягала у історичному процесі становлення привілейованого стану колишньої гетьманщини. Дворянство губернії, в більшості, було українським (майже 60%) [11, с. 14] та володіло дрібними маєтками. Швидка демократизація земель привілейованих у кінці XIX на початку XX століть зняла проблему міжнаціонального конфлікту, що витікав із станових протиріч. Зрощення молодого прошарку селянської буржуазії з поміщиками закладаło підвали-

ни нового, внутрішньостанового конфлікту, але ментальність селянської маси не допускати в нього міських (читай партійних) чужинців. На протязі всієї революції цей конфлікт намагатимуться використати більшовики, але становий антагонізм ще не встиг укоренитися у мозках селян. Станову консолідацію селянського соціуму підкреслює думка П.Струве: "...Крах державності та глибока деградація культури, принесені революцією, сталися не тому, що в нас було занадто багато промислового і загалом міського пролетаріату, а від того, що наш селянин не став власником-буржуа, яким повинен бути будь-який дрібний земле-власник, що сидить на своїй землі і веде власне господарство. У нас боялися створити сільський пролетаріат і через страх не зуміли створити сільську буржуазію" [13, с. 241]. Ми вважаємо за потрібне у дану цитату внести правку, економічна поява й буржуазії, і сільськогосподарського робітника відбулася, проте не було їх ментальної появи, фіксування у свідомості селянства. Цей процес почнеться лише з реформ П.Столипіна, але навіть гіпертрофовані темпи 1917–1920 рр. не знищать глибинну ідею селянської спільності.

Підводячи підсумок можна виділити кілька особливих рис, що характеризують психологічні імперативи селянства Лівобережжя у 1917–1920 рр. При активному майновому розшаруванні, що йде в селах Полтавщини та Чернігівщини, селянська свідомість зберігає ідею їх психологічної, духовної єдності, яка завжди виходить на перший план у випадку проникнення чужинців (жителі міст, продзагони та ін.). Внутрішній конфлікт селянин намагається розв'язати шляхом боротьби за законність, Боже право, справедливість у власному їх розумінні, тому політична агітація та законодавча діяльність знаходять у селянському середовищі підтримку лише в тій мірі, у якій вони узгоджуються з уявами даного соціуму.

При чітко вираженому індивідуалізмі окремого селянина-господаря простежується федералізація та об'єднання у випадку активного зовнішнього тиску та при потребі захисту власних інтересів, незалежно від джерела загрози.

Література

1. Булгаков В.П. На повороте. 1917 год: революция, партии, власть // История Отечества: люди, идеи, решения. – М., 1991.
2. Буховец О.Г. Ментальность и аграрное развитие России (XIX–XX века): Материалы международной конференции. – М., 1996.
3. Визгин В.П. Ментальность, менталитет // Современная западная философия: Словарь / Сост.: Малахов В.С., Филатов В.П. – М.: Политиздат, 1991.
4. Казаков А. Экономическое положение сельскохозяйственного пролетариата до и после Октября: опыт сравнительной характеристики. – М.; Л., 1930.
5. Ковальова Н.А. До питання про мотивацію участі українського селянства в революційних подіях 1917–1921 рр.: соціально-економічний і психологічний аспект // Український селянин. – 2001. – №5.
6. Михайлик О.В. Революція та загострення соціокультурного антагонізму між містом і селом // Український селянин. – 2002. – №3.
7. Присяжнюк Ю.П. Вплив ринкової трансформації суспільства на ментальні імперативи українських хліборобів посткріпосницької епохи // Український селянин. – 2001. – №3.
8. Присяжнюк Ю.П. Деякі "таємниці" етносоціального портрету українського "чоловіка" початку ХХ століття // Український селянин. – 2002. – №4.
9. Присяжнюк Ю.П. До проблеми ролі селянства в збереженні національної ідентичності українців (XIX – початок ХХ) // Український селянин. – 2001. – №1.
10. Присяжнюк Ю.П. Традиції господарювання як мірило україно-єврейських відносин на селі // Український селянин. – 2002. – №5.
11. Рубач М. Реакційна суть націоналістичних "теорій" безкласовості та "єдиного потоку". – К., 1955.
12. Солодка Л.М. Світоглядні уявлення селянина про землю та їх вплив на формування селянської ментальності // Український селянин. – 2002. – №5.
13. Струве П. Исторический смысл русской революции и национальные задачи // Из глубины: Сборник статей о русской революции. – М., 1990.
14. Якименко М.А. Українське село: сім десятиліть перебудови. – Полтава, 1993.

Висвітлення ролі селянства в революційних подіях 1917–1920 років у шкільних підручниках з історії України

Революція 1917–1920 рр. стала однією з найвагоміших подій у новітній історії української нації. Перша в ХХ столітті спроба вибороти власну державність цікавить сучасного дослідника та викладача історії не лише в плані ретроспективного аналізу, а й з позицій прогностичного викладу матеріалу. Прямі паралелі між політичними та соціально-економічними подіями періоду української національно-демократичної революції й сучасними державотворчими процесами відкривають широкі перспективи для підвищення якості знань учнів та студентів не лише з курсу вітчизняної історії, а й з таких предметів як політологія, соціологія, українська та зарубіжна культура, ґрунтовне вивчення яких неможливе без вміння оперувати історичними фактами.

Для повного і всебічного аналізу процесів 1917–1920 рр. необхідною умовою є дослідження рушійних сил революції. Селянство, як рушій революційних перетворень, із повним правом посідає чільне місце в структурі українського суспільства початку минулого століття. Сучасна українська нація, яка вийшла із землеробських коренів, на новітньому етапі свого становлення вкрай потребує виваженого і справедливого підходу до вивчення проблем власного історичного шляху, що зможе забезпечити ментальний спокій та самоповагу. Неоціненну роль у формуванні цих стрижневих основ духовного здоров'я нації відіграє загальноосвітня школа та позашкільна освіта молодих громадян держави.

У шкільному курсі історії України період революції 1917–1920 рр. вивчається в 10 класі, а також значний обсяг матеріалу з цього періоду винесено на підсумкову державну атестацію в 11 класі. В сучасній середній школі з початку 90-х років ХХ століття базовим є підручник, написаний Ф.Г.Турченком [13] та видрукуваний у київському видавництві "Генеза" у 1994 році, і його друге видання, виправлене і доповнене, видрукуване тією ж "Генезою" через п'ять років [14].

Серед додаткової літератури, що використовувалася й використовується в сучасній середній школі, є ряд довідників: "Шляхами віків. Довідник з історії України" [6], хронологічний довідник, складений В.Ф.Верстюком, О.М.Дзюбою та В.Ф.Репринцевим [1], та досить ґрунтовний "Довідник з історії України (А–Я)" [5].

Окрім цього, на початковому етапі незалежності як основний підручник, а зараз як додаткова література для читання, використовувалися монографії О.Субтельного [12], В.Винниченка [2], І.Нагаєвського [8] та Н.Полонської-Василенко [10].

У стислому вигляді, проте, концентруючи головні думки, період революції 1917–1920 рр. охарактеризований у ряді посібників, що випускалися до державних підсумкових атестацій (випускних екзаменів) із середини 90-х років минулого століття і були представлені запорізькою та київською групами авторів [3; 4], а також, на ранніх етапах, регіональними розробками [9].

Автор даної статті не ставить собі за мету дати повний методичний аналіз вищезгаданої літератури на предмет її змістового наповнення, відповідності віковим особливостям учнів, естетичного оформлення, якості поліграфії. Це дуже складно з ряду причин і, перш за все, того, що група книг випускалася не спеціалізовано для середніх навчальних закладів, а була штучно адаптована до навчального процесу в 1991–1997 роках через повну відсутність нової навчальної літератури. Інша ж група має досить специфічне призначення і випущена для широкої аудиторії (учень, студент, абітурієнт, викладач, науковець), тому оцінювати її з позицій методичної орієнтації лише на учня 10–11 класів некоректно. Головним завданням даної роботи є аналіз характеристики ролі селянства в революційних процесах 1917–1920 рр., даний авторами підручників, монографій, довідників та посібників.

В основному підручнику [13; 14] автор із самого початку робить правильний акцент на чисельності верстви сільських жителів: "Більшість населення займалася сільським господарством і проживала у сільській місцевості. В містах зосереджувалося до 20% жителів України" [14, с. 5]. Такий вступ очевидно передбачає об'ємне вивчення соціального, економічного та політичного буття чільної верстви населення, проте аналіз ста сімдесяти сторінок, присвячених проблемам революції 1917–1920 рр., виявляє цілий комплекс недоліків у підході до характеристики селянства. Найбільшу проблему автор статті вбачає у використанні лише станового поділу при оцінці становища українського села. Логічна пара "поміщик–селянин", яка використовується в дослідженні першої половини XIX століття, є явно недостатньою на межі XIX–XX століть і, тим більш, застарілою на період революції. Вона вимагає істотного доповнення характеристиками, що базувалися на соціально-економічних змінах перших десятиліть XX століття.

Підручник не вводить понять: землекористування, землеволодіння, оренда землі, кооперація, соціалізація, – без яких неможливо зрозуміти аграрні відносини й аграрну політику урядів. Селянство подане єдиним соціальним та національним масивом, а поняття "заможне селянство", очевидно, як сурогат більшовицького "куркульства", з'являється лише в розділі "Політика радянської влади в Україні 1919 р." [13, с. 105]. Звідки береться "заможне селянство" і кого можна до нього віднести автор не пояснює. У пробному підручнику, випущеному у свій час С.В.Кульчицьким [7], використовується термін "землевласник" вже при вивченні III Універсалу УЦР, але тут же стоїть теза про "класову ненависть люмпенізованих верств населення, посилену і "освячену" більшовицькими лозунгами" [7, с. 45]. Автори проводять думку про виключне прагнення селян до зрівняльного поділу землі: "Село вимагало зрівняльного розподілу поміщицьких земель" [7, с. 37], "...гнів малоземельних та безземельних селян, охоплених бажанням розділити всі землі за справедливістю, тобто порівну" [7, с. 45].

Такі підходи ставлять перед учнем, а в більшості випадків і перед учителем середньої школи, дві нездоланні проблеми:

1. Скільки землі необхідно середній українській сім'ї на початку ХХ століття для забезпечення прожиткового мінімуму (для ведення товарного господарства).

2. Скільки господарств можна реально віднести до безземельних та малоземельних селян, які потребували додаткових земельних наділів.

Оперування термінами "селянство", "село", "люмпенізовані верстви" не може дати об'єктивної картини революційних подій. Уводячи складні характеристики політичних баталій у середовищі чисельно обмеженої інтелігенції та лідерів партій, оцінюючи їхні програмні заяви, автори підручників [7; 13; 14], в той же час, не вбачають необхідності у найменшій аналітичній оцінці цільної верстви суспільства, що несла на собі головний економічний тягар і яка єдина могла забезпечити успіх національно-демократичної революції. Особливо показовим у цьому нігілістичному ставленні до селянства періоду революції є посібник, випущений Полтавським обласним інститутом післядипломної освіти педагогічних працівників [9]. Тут при розгляді питання "Територія й населення України напередодні 1917 р." з абсолютно правильного посилання: "Переважно аграрний характер економіки Укра-

їни обумовив те, що 80% населення країни проживало в селі, а 20% – у містах", – виведено абсолютно хибний висновок: "Низька питома вага українців серед міського населення і, особливо, промислового пролетаріату у значній мірі ускладнювали хід національно-визвольних змагань українського народу" [9, с. 4]. Отже, О.П.Єрмак та О.А.Білоусько знайшли, на власний погляд, причину поразки революції. Це проживання більшості української нації у сільській місцевості. Далі логіка цих авторів підводить учня до думки про те, що переміщення українців в урбанізовані регіони позитивно вплинуло б на "хід національно-визвольних змагань українського народу". Дана позиція, яка, до речі, не є одиничною, є видозміненим відголосом класових теорій радянського періоду, і самі автори не припускаються навіть думки про те, що селянська верства могла виступати повноцінним рушієм революційного процесу. Але наскільки поверхнево треба підійти до питання вивчення та методичного аналізу революційних процесів, щоб не зуміти ототожнити селянство з абсолютно переважаючою частиною того ж українського народу.

Аналіз навчальної літератури [3; 4; 7; 9; 13; 14] виявляє той факт, що більшість авторів зображує селянство пасивним суб'єктом діяльності легітимних та нелегітимних політичних структур, національних і загальноімперських партій. Наслідком такого підходу є введення до підручників підрозділів, присвячених аграрній політиці як частині характеристики національних урядів, і відсутність матеріалу з аграрних відносин та зворотної реакції селянства на дану політику.

Не знаходять відображення в навчальній літературі рівень розвитку продуктивних сил в аграрному секторі і ті нові виробничі відносини, що сформувалися в перші десятиліття ХХ століття. Для сучасного старшокласника складно уявити реальні розміри й потенціал конкретного господарства, тому 40 дес. за законами УЦР [13, с. 41] (С.Кульчицький наводить 50 дес. [7, с. 45]), 200 дес., 15 дес. в більшості випадків залишаються математичною абстракцією. Вчителю для подолання даної проблеми доводиться проводити власні аналогії із сучасним сільським господарством. Ці порівняння допустимі і навіть бажані, але вони вимагають введення цілого комплексу характеристик: врожайності культур, зайнятості виробника, рівня розвитку техніки, рівня цін на сільськогосподарську продукцію та податків 1917–1920 рр., – даних, яких у вчителя середньої школи немає.

Серед літератури, що використовується у школі й слугує доповненням до основних підручників [2; 8; 10; 12], найбільшої уваги заслуговують праці Н.Полонської-Василенко [10] та І.Нагаєвського [8]. В них учень може знайти певну інформацію про становище українського селянства та інших груп сільського населення, а також про їх реакцію на аграрні закони різноманітних урядів. Але робота з даною літературою ускладнена кількома факторами:

- дана література не має системності у викладі матеріалу, оскільки монографія і класичний підручник суттєво різняться;
- складність для сприйняття учнями і, відповідно, обов'язкова співпраця з учителем;
- мінімальна кількість примірників (як правило, це одиничні екземпляри).

Ці ж проблеми не дозволяють у повній мірі використовувати на уроках і довідникові видання [1; 5; 6].

Навчальна література залишає поза увагою цілий ряд важливих подій аграрної революції в Україні. Висловлення думки про протистояння села й міста у підручнику Ф.Г.Турченка [13, с. 7] не знаходить подальшого аналізу при характеристиці інших питань революційного процесу. Невизначеною залишається позиція селянства у питаннях підтримки гетьманату та радянського уряду, що є прямим наслідком нехтування аналізом економічної структури сільського населення. Повстанська боротьба українського селянства зведена до характеристики махновського руху та григор'євищини, без аналізу причин, рушійних сил і місця в загальному революційному процесі.

Підводячи підсумок роботи, автор вважає доцільним узагальнити головні недоліки навчальної літератури у оцінці селянства періоду української національно-демократичної революції 1917–1920 рр.:

- збереження класичних для радянської методології поглядів на структуру сільського населення. Головною проблемою на селі ставиться боротьба за поміщицьку землю. Цей підхід зберігає позиції класового протистояння, нівелюючи значну кількість реальних проблем українського села: диференціацію у селянському середовищі, перенаселеність старих землеробських регіонів, інертність у використанні нових форм обробітку землі;
- відсутність аналізу етнічних та психологічних мотивів участі сільського населення у революції;

– із навчальної літератури випущено регіональні особливості аграрної революції. Різниця у землеволодінні окремих груп сільського населення, у щільності населення та у його національному складі, типах ведення господарства суттєво впливала на весь перебіг процесів 1917–1920 рр.;

– не досліджується зв'язок "аграрна політика – аграрні відносини", що призводить до спрощення в оцінці реального становища селянства, а почасти, і повної відсутності даної оцінки. Більшість законодавства національних урядів подається такою, що автоматично сприймалася селянством, була доведеною до його свідомості та виконувалася, у той час, коли мотиви поведінки селян ще далеко не вивчені й робота в даному напрямку лише розпочинається в Росії та Україні.

Цей комплекс небезпечний тим, що він породжує проблеми якості знань та розуміння причинно-наслідкових зв'язків при вивченні наступних тем, тісно пов'язаних з українським селянством: "Нова економічна політика", "Колективізація", "Масові репресії 20–30-х рр.", "Голодомори 1921, 1932–33, 1947 рр.", "Повоєнна відбудова". Ми стоїмо перед фактом вивчення історії нації, що вийшла із селянських коренів, без вивчення самих селян. Останні, в навчальній літературі, продовжують залишатися загальною сірою масою, суб'єктом діяльності обмеженої групи партійних лідерів та додатком до інших станів. У радянський час спрямовуючою силою для цього додатку виступав пролетаріат, очолений комуністичною партією. В сучасній історії України на роль провідника селянства все частіше виводять національну інтелігенцію.

Таке сприйняття селянства було зручним для багатьох лідерів революції, оскільки за ним можна ховати власні помилки та прорахунки, пославшись на інертність та меркантильність маси. Воно ж зручне і для посткомуністичних поглядів, тому що не вимагає нових досліджень і переоцінки багатьох позицій, а потребує лише зміни полярності у характеристиці ряду подій.

В той же час необхідно усвідомлювати, що для більшості молодих людей, які навчаються в 10–11 класах, цей період історії зафіксується у пам'яті лише у вигляді шкільного курсу, і те, наскільки їх знання відповідатимуть історичним реаліям, залежить не лише від учителя школи, а й від авторів шкільних підручників.

Література

1. Верстюк В.Ф., Дзюба О.М., Репринцев В.Ф. Україна від найдавніших часів до сьогодення: Хронологічний довідник. – К.: Наукова думка, 1995. – 688 с.
2. Винниченко В. Відродження нації. – Ч. I–III. – К.: В-во політичної л-ри України, 1990.
3. Див напр.: Історія України та всесвітня історія ХХ століття: зразки відповідей до екзаменаційних білетів: 11 кл. – К.: Навчальний центр "Школа", 1999. – 112 с.; Дрібниця В.О. Історія України ХХ століття. Екзаменаційні білети: запитання та відповіді. Посібник для учнів 11-х класів і випускників шкіл, ліцеїв та гімназій. – К.: Фаренгейт, 2001. – 128 с.
4. Див напр.: Турченко Ф.Г., Теплоухова Н.Г., Кривоший Г.Ф., Історія України: в запитаннях і відповідях. Випускний екзамен – 97: 11 клас. – Запоріжжя: Просвіта, 1997. – 96 с.; Турченко Ф.Г., Лядыченко Т.В. История Украины. Всемирная история. XX век: в вопросах и ответах. Выходной экзамен – 98. – 11 класс. – Запорожье: Просвіта, 1998. – 112 с.; Турченко Ф.Г. История Украины. Всемирная история. XX век. Экзаменационные билеты: вопросы и ответы: 11 класс. – Запорожье: Просвіта, 1998. – 112 с.
5. Довідник з історії України (А–Я): Посібник для серед. загальноосв. навч. закл. / За заг. ред. І. Підкови, Р. Шуста. – 2-е вид., доопр. і доповн. – К.: Генеза, 2001. – 1136 с.
6. Котляр М., Кульчицький С. Шляхами віків: Довідник з історії України. – К.: Україна, 1993. – 380 с.
7. Кульчицький С.В., Курносів Ю.А., Коваль М.В. Історія України: Проб. підруч. для 10–11 кл. серед. Шк. – Ч. I. – 2-е вид. – Пер. з укр. – К.: Освіта, 1995. – 330 с.
8. Нагаєвський І. Історія Української держави двадцятого століття. – К.: Український письменник, 1993. – 416 с.
9. Новітня історія України (з 1917 року до наших днів): Навчальний посібник на допомогу випускникам середніх шкіл. – Полтава: ПОІПОПП, 1996. – 148 с.
10. Полонська-Василенко Н. Історія України: У 2 т. – Т. 2: Від середини XVII століття до 1923 року. – К.: Либідь, 1992. – 608 с.
11. Середницька Г.В. Історія України (1914–1939): 10 клас: Опорні конспекти. – К.: А.С.К., 2002. – 176 с.
12. Субтельний О. Україна: історія / Пер. з англ. Ю.І. Шевчука; Вст. ст. С.В. Кульчицького. – 3-є вид., перероб. і доп. – К.: Либідь, 1993. – 720 с.
13. Турченко Ф.Г. Новітня історія України. Частина перша. (1917–1945 рр.): [Підручник для 10-го класу середньої школи]. – К.: Генеза, 1994. – 344 с.
14. Турченко Ф.Г. Новітня історія України. Частина перша. 1917–1945 рр. 10 клас: Підручник для серед. загальноосвіт. шк. – 2-е вид. виправлене та доповнене. – К.: Генеза, 1998. – 384 с.

Філія Українського Товариства Ліги Націй у Бухаресті: перші кроки

Після бурхливих політичних подій 1917–1921 рр. за межами України опинилася значна частина наших співвітчизників. У міжвоєнний період українська еміграція перетворилася на складне суспільно-політичне і соціокультурне явище [1]. Емігранти намагалися самоорганізуватися, створювали різноманітні громадські організації, наукові установи, навчальні заклади, брали участь у роботі міжнародних інституцій.

Важливою складовою міжнародної діяльності української еміграції була її співпраця з Лігою Націй. Ця міжнародна організація розглядала українське питання та міжнародні обставини української проблеми. З ініціативи урядів УНР і ЗУНР виникли Українське товариство Ліги Націй (УТЛН) [2] і Західноукраїнське товариство Ліги Націй, які увійшли до складу міжнародної Унії товариств Ліги Націй. Саме через них, незважаючи на їх формальну нейтральність, здійснювалася дипломатична активність емігрантських урядів. В окремих країнах Європи й Америки діяли філії товариств. Проте у вітчизняній історіографії це питання не знайшло широкого висвітлення [3]. Саме тому пропонується тема є актуальною.

Автор ставить собі за мету показати початковий період діяльності Філії Українського товариства Ліги Націй (ФУТЛН) у Бухаресті, тобто від часу її виникнення восени 1922 р. і до осені 1923 р., коли утворився Громадсько-допомоговий комітет української еміграції у Румунії, який перебрав на себе роль керівного центру усіх українських громадських організацій у цій країні.

Ліга Націй була створена у 1919 р. за Версальським договором з метою розв'язання конфліктів між її членами та запобігання війнам. Штаб-квартира організації знаходилася у Женеві. Українське товариство Ліги Націй виникло у 1920 р. у Відні. Спочатку його очолив С.Шелухінін, невдовзі – В.Кедровський. У червні 1922 р. воно було прийняте як рівноправний член до Унії товариств Ліги Націй. Генеральний секретар цієї міжнародної напів-офіційної організації перебував у Брюсселі. Представники УТЛН брали участь у роботі виконавчих органів Унії [4].

Керівництво УТЛН звернулося з відозвою до українських громад у країнах їх проживання з пропозицією створити філії

товариства. Одними з перших відгукнулися на неї українські емігранти у Румунії. З ініціативи Надзвичайної дипломатичної місії (НДМ) УНР в Румунії 21 вересня 1922 р. у Бухаресті відбулися збори ініціативної групи з організації філії. Було визначено місце перебування керівництва філії (Бухарест) та її секцій (Бельці, Джурджу (Добруджа), Каліманеншти, Кишинів, Орадя-Маре, Чернівці), дату проведення установчих зборів (1 жовтня 1922 р.), розмір членських внесків (по 5 леїв щомісяця або одноразово 60 леїв на рік), головний напрям діяльності (допомога голодуючим на Україні) [5].

1 жовтня 1922 р. у приміщенні НДМ УНР у Бухаресті по вул.Олександра Лаковарі, 31 відбулися установчі збори ФУТЛН. Від ініціативної групи виступив професор, голова Надзвичайної дипломатичної місії К.Мацієвич. Він зачитав статут УТЛН, пояснив різницю між Лігою Націй і Унією товариств Ліги Націй. Далі виступив Зельман Фраткін. Він наголосив на необхідності об'єднання емігрантів різних національностей, які підтримують ідею української державності, в одне товариство і запропонував створити при філії єврейську секцію. Вирішення цього питання відклали до наступних зборів, узгодивши його з головною управою УТЛН. Було обрано управу Філії у складі Костя Мацієвича (голова), Василя Трепке (заступник голови), Дмитра Геродота (секретар), Олександра Долинюка (скарбник), Дениса Маєр-Михальського та М.Яроша (члени). У голосуванні брали участь 26 осіб. На першому засіданні управи до секретаріату було кооптовано Ніну Трепке й Антоніну Івашину [6]. Згодом до складу управи ввели М.Бойченка. Членами Філії стала 31 особа.

Протоколи установчих зборів і засідання управи надіслали для затвердження управі УТЛН. У відповідь надійшли пояснення щодо реалізації поточних завдань товариства. По-перше, це інформування іноземців через пресу про події визвольної боротьби українців, налагодження стосунків з іноземними політичними, партійними і громадськими діячами; по-друге, пропаганда антропологічної, етнографічної та економічної окремішності України від Росії; по-третє, на конгресі Унії товариств Ліги Націй підняти питання про становище українців під польською окупацією, обмеження озброєнь радянської Росії, голод в Україні та заходи боротьби з ним. Управа УТЛН погодилася на створення у складі Філії єврейської секції за умови, якщо знайдеться значна кількість бажаючих даної місцевості вступити до організації. Вона запро-

понувала також надрукувати низку брошур про Україну англійською мовою [7], на що управа Філії згодом відповіла, що виготовлення у Румунії таких книг неможливе через відмову місцевих друкарень, проте погодилася на фінансування їх друку в інших країнах [8].

Про організаційні заходи управи ФУТЛН свідчать протоколи її засідань. На другому засіданні, що відбулося 5 грудня 1922 р., було вирішено систематично (щовівторка) проводити засідання управи філії. З метою організації у місцях найбільшого проживання українців секцій були розіслані відповідні листи, а саме: до Кишинева – В.Поплавському, Чернівців – полковнику Д.Антончуку, Хотина – поручику Д.Гуцуляку, Орадя-Маре – сотнику І.Нестеренку, Добруджі – Коряці, Бакеу – групі І.Рожка, Бельців – П.Мамчуру, Текучі – М.Ковенку, Акерману – доктору М.Галіну, Шабо – І.Гаврилюку, Бухаресту – групам Запорожченка, Горбуніва, О.Чернецького та М.Яковенка. Було вирішено 25% від валового прибутку Філії щомісячно надсилати головній управі УТЛН і брати участь у надзвичайних видатках головної управи, а 10 % прибутків направляти у так званий залізний фонд ФУТЛН, який може витратитися лише на надзвичайні потреби. З метою поширення ідей національного об'єднання та державотворення вирішено заснувати періодичне видання українською і французькою мовами "Незалежна Україна" та Український народний університет у Бухаресті. Члени управи Філії висловили вдячність за виділені НДМ УНР з податку на паспорти (за листопад 1922 р.) коштів на суму 2920 леїв для потреб Філії. Крім того, вони цікавилися думкою головної управи щодо залучення до активної роботи у товаристві відомого діяча періоду Української революції, коменданта військового гарнізону у Києві Михайла Ковенка [9], на що головна управа з тактичних міркувань не рекомендувала цього робити, оскільки "в процесі української революції йому доводилося займати посади, які іноді були зв'язані з репресіями відносно певної категорії українського громадянства" [10]. Пізніше управа Філії, погодившись з пропозицією головної управи, зазначила, що не варто в роботі безпартійної і цілком громадської організації ставати на шлях відмови від залучення активних діячів національно-визвольного руху навіть за наявності у них певних помилок [11].

На наступному засіданні управи Філії було вирішено звернутися до головної управи з пропозицією про обмін протоколами

засідань управ філій УТЛН в інших країнах, узгодження питань, що будуть виноситися на розгляд Конгресу Унії товариств Ліги Націй у червні 1923 р. у Відні. В.Трепке повідомив, що ідея оренди поблизу столиці ділянки землі з метою організації сільськогосподарського виробництва знайшла схвальну оцінку безробітних українських емігрантів. З цього приводу у газеті "Універсум" та журналі "Віаце агрікуле" були надруковані оголошення [12]. В середині грудня 1922 р. кількість членів філії зросла на 28 чоловік [13].

На засіданнях управи від 19 і 26 грудня 1922 р. було заслухано доповідь К.Мацієвича про міжнародне становище України, події на окупованих українських землях та українську еміграцію. З метою відзначення 5-ї річниці проголошення самостійності України була створена організаційна комісія. Д.Геродот, враховуючи відсутність українських видань українською мовою, запропонував видавати інформаційний бюлетень. Управа виділила на цю справу 150 леїв. Редактором видання призначили Д.Геродота [14].

На засіданні управи Філії від 2 січня 1923 р. обговорювалося питання організації національного свята – 5-ї річниці проголошення самостійності України. Для цього підготовлено програму свята, відозву до громадян України, які проживали у Румунії, вирішено виготовити ювілейну листівку із зазначенням головних етапів боротьби українського народу за свою державність та портрети провідників українського державотворення останніх п'яти років [15].

9 січня 1923 р. управа ФУТЛН констатувала, що її доходи складають 8150 леїв, витрати – 1174 леї. Кількість членів філії збільшилася ще на 39 осіб. Надруковано і розіслано секціям Філії і відомим українським діячам, які проживають у Румунії, перший номер Бюллетеня [16], виданого Пресовим бюро при НДМ УНР в Румунії.

На засіданні управи Філії, що відбулося 16 січня 1923 р., йшлося про переговори зі священником церкви при Посольстві Болгарії щодо приміщення для урочистого зібрання та відправи Божої служби 22 січня 1923 р. Спочатку таку згоду отримали, але потім за вказівкою посла священник відмовився від обіцянки. Тому для вирішення справи К.Мацієвичу доручили вести переговори з послом Болгарії, а В.Трепке – зі священником румунської церкви Царя Константина і власником зали "Айнтрахт". Було вирішено до національного свята надрукувати у румунських і російській газетах статтю К.Мацієвича [17].

Діяльність ФУТЛН у Бухаресті знайшла висвітлення на сторінках Бюлетеня Пресового бюро при НДМ УНР у Румунії. Перший номер відкривався зверненням до читачів. У ньому йшлося про причини видання Бюлетеня: брак інформації про події на Україні, окупованих українських землях та в еміграції. Головним своїм завданням редакція вважає пропаганду ідеї об'єднання української нації на єдиній державно-національній платформі. Повідомлялося про Конференцію Головної Ради Унії товариств Ліги Націй у Будапешті. В її роботі взяли участь В.Кедровський та М.Залізник. Розглядалися питання внутрішньої організації Унії, формулювання програми Загальної конференції цієї міжнародної організації у Відні 1923 р. Йшлося про утворення спеціальних комісій щодо виконання рішень конференції у Празі. Західноукраїнське товариство Ліги Націй домоглося включення до порядку денного питання про анексію Польщею Східної Галичини [18].

На сторінках Бюлетеня широко висвітлювалося святкування 5-ї річниці проголошення самостійності України. Надруковано текст Універсалу Голови Директорії і Головного Отамана Військ УНР Симона Петлюри та Голови Ради Міністрів УНР Андрія Левицького "До народу українського", інформацію про святкові заходи у Бухаресті, Добруджі, Кишиневі, а також за межами Румунії.

У столиці заходами Філії УТЛН і НДМ УНР в Румунії у Церкві царя Константина відправили службу Божу, у залі "Айнтрахт" відбулося урочисте засідання. Його президію очолив К.Мацієвич. Спочатку учасники засідання заспівали "Заповіт" Т.Шевченка, виконали національний гімн, О.Долинюк зачитав IV Універсал Центральної Ради. Потім голова управи ФУТЛН виголосив доповідь про основні етапи українського державотворення, починаючи від княжої доби до сьогодення. Далі Д.Геродот прочитав вірші Т.Шевченка і свої власні, хор під керівництвом поручика Мельника виконав декілька українських пісень. На одязі учасників засідання були прикріплені синьо-жовті стрічки. Того ж дня поширювалися пам'ятні листівки з портретами Т.Шевченка, М.Грушевського, В.Винниченка, П.Скоропадського, С.Петлюри та Є.Петрушевича. На ім'я Голови Директорії УНР та голови управи УТЛН були надіслані святкові привітання [19].

18 березня 1923 р. з ініціативи ФУТЛН у Бухаресті в залі "Айнтрахт" відбулося Шевченківське свято. Воно складалося з трьох відділень. Українською і румунською мовами професор

С.Арборе виголосив доповідь про творчість Т.Шевченка; Д.Геродот, Р.Шуляківський і І.Гайдученко продекламували вірші поета; румунська артистка Локустяну й артисти Київської державної опери О.Грозовська та І.Грищенко виконали твори українського композитора М.Бойченка під акомпанемент Л.Іонеску-Вартік і хору української колонії в Бухаресті. Крім українських емігрантів, на концерті були присутні представники дипломатичного корпусу, депутати румунського парламенту, професори місцевих вищих шкіл, члени чеської колонії в Румунії, журналісти. У залі продавалися листівки-портрети Т.Шевченка, М.Грушевського, В.Винниченка, П.Скоропадського, С.Петлюри, Є.Петрушевича. У Бюлетені повідомлялося про шевченківське свято у м.Добруджа, таборі інтернованих українських вояків у Фегераші [20].

На сторінках Бюлетеня подавалася різноманітна інформація щодо ФУТЛН: про склад управи, загальні збори, діяльність Філії, оголошення, заклик до всіх українців-емігрантів вступати до товариства. Публікувалися виступи керівників ФУТЛН.

У №12 за 17 травня 1923 р. вміщена стаття К.Мацієвича про запровадження системи самооподаткування, в якій він доводив необхідність не тільки об'єднання розпорошеної української громадськості, але й її економічної мобілізації у формі самооподаткування на національно-державні цілі. Автор сформулював загальні принципи втілення цієї справи. По-перше, пропозиція щодо самооподаткування повинна бути висунута ініціативною групою у складі представників різних груп і територій України, які мали б високий і безперечний авторитет серед української громадськості. По-друге, шляхи реалізації системи повинні розробити місцеві з'їзди емігрантів, а затвердити їх на загальному з'їзді. По-третє, керівництво справою, питання розподілу коштів від самооподаткування повинні належати повноважному Українському Центральному Комітету, обраному всією українською громадськістю. По-четверте, самооподаткування може мати успіх лише за умови витрати зібраних коштів на культурно-просвітні і благодійні цілі, політичні акції, які реалізують ідею української державності і не викликають заперечень з боку різних політичних угруповань української еміграції. По-п'яте, до того часу, поки справа самооподаткування остаточно не вирішиться, зібрані податки використовувати для зміцнення місцевих осередків української еміграції. По-шосте, до справи можна залучити й українців окупованих територій. По-сьоме, слід визначити і

місце перебування Українського Центрального Комітету. Це, на думку К.Мацієвича, могла б бути Прага. Автор запросив читачів висловити свою думку з приводу цього [21].

На сторінках Бюлетеня повідомлялося, що з ініціативи управи ФУТЛН у Бухаресті та з метою поліпшення економічного становища українських емігрантів засноване перше у Румунії Українське ощадно-позичкове товариство "Згода". Установчі збори кооперативу відбулися 6 травня 1923 р. у приміщенні НДМ УНР. До правління Товариства обрали В.Трепке (голова), Д.Маєр-Михальського, П.Горбуніва (члени), О.Черницького та І.Літновського (кандидати в члени), Наглядової Ради – К.Мацієвича (голова), Л.Пламадялу та О.Спегальського (члени), ревізійної комісії – О.Долинюка та Й.Крамара. Управа кооперативу знаходилася у приміщенні НДМ УНР в Румунії [22].

Повідомлялося і про заходи управи Філії у культурно-освітній справі. І.Літновський запропонував організувати у румунській столиці українознавчі курси на зразок народних університетів. К.Мацієвичу доручили підготувати анкету-відозву і прочитати пробну лекцію. З метою визначення потреби серед емігрантів в організації курсів була створена комісія у складі професорів К.Мацієвича і М.Бойченка, доктора Д.Маєр-Михальського, полковника П.Пилипенка, сотника Я.Чайківського, поручика В.Трепке, а також І.Літновського та Берикета.

З ініціативи управи ФУТЛН у Бухаресті було створене Українське співоче товариство "Дума" на чолі з композитором М.Бойченком. Матеріальну підтримку у розмірі 500 леїв надала товариству НДМ УНР. Метою організації було плекання української музики і пісні, організація диригентських курсів, формування навколо товариства національного мистецького осередку [23]. Проте, на думку С.Наріжного, воно так і не розгорнуло широкої діяльності [24].

Управа ФУТЛН підтримала почин інтернованих вояків з табору у Фегераші щодо видання газети "Таборовий вісник" ("Український таборовий вісник") [25].

На сторінках Бюлетеня подавалися статті-некрологи, присвячені відомим українським діячам, зокрема Івану Липі, Миколі Міхновському, Петру Стебницькому.

Управа Філії обговорювала на своїх засіданнях питання про скликання наради української еміграції у Румунії. Вона підготувала відповідний лист-звернення і анкету, які були надруковані на

сторінках Бюлетеня або розіслані у місця найбільшого осідку українців в цій країні та відомим й авторитетним українським громадським діячам [26].

Важливою віхою в історії ФУТЛН у Румунії стали загальні збори, що відбулися 17 червня 1923 р. Доходна частина філії за період з 1 жовтня 1922 р. по 1 червня 1923 р. складалася з членських внесків у сумі 9027,5 леїв і 15 французьких франків, підтримки від НДМ УНР – 10300 леїв, надходжень від проведення свята незалежності та шевченківського свята – 5967 леїв, коштів, що надійшли на пресовий фонд – 585 леїв. З цієї суми було витрачено на поштово-канцелярські потреби 2522 леї, матеріальну допомогу товариству "Дума", інтернованим воякам у таборі Фегераш на великодні свята, тим, хто виїжджав на навчання до Чехо-Словацької Республіки – 1533,75 леїв, культурно-освітні потреби – влаштування свята незалежності України, шевченківського свята, допомога "Українському таборовому віснику" – 5060 леїв. Решта суми 16763,75 леїв готівкою знаходилася у касі управи Філії [27].

Голова управи виголосив доповідь "Сучасне становище української справи". Він зауважив, що нині ні країни Антанти, ні Центральні Держави, ні США ще не виробили сталої позиції щодо країн, які знаходяться на території колишньої Російської імперії. Жодна із західних країн не висловила щодо українського питання і боротьби українців за власну державність ні зацікавленості, ні негативного ставлення. Після юридичного скасування радянською владою самостійності радянської України та рішення Ради послів щодо Східної Галичини Україна, на думку К.Мацієвича, перебуває під окупацією іноземних держав. Незважаючи на втрату державності, боротьба в Україні і за її межами триває, що призвело до зміни курсу в українському питанні з боку радянської Росії. Головними помилками у боротьбі за державність є ворожнеча між партіями та угрупованнями, недооцінка власних сил і орієнтація на зовнішню допомогу. Тому як в Україні, так і серед еміграції спостерігається тенденція до створення єдиного фронту з орієнтацією на власні сили. З цією метою слід створити єдиний центр соборної України, що мав би загальнонаціональний авторитет [28].

Дмитро Геродот у своїй доповіді про діяльність Філії, зокрема зазначив, що найбільш активною була секція у Добруджі на чолі з поручиком Буяло. Секретарем був О.Осьмушка, скарбником –

Б.Мельник, членами – Войтовський, Еланський, запасними членами – М.Власів та І.Полоський. Д.Геродот повідомив, що з ініціативи або за найближчої участі Філії виникли такі організації, як Українське ощадно-позичкове товариство "Згода", Українське співоче товариство "Дума", Союз українських жінок у Румунії, Комісія з організації освітніх курсів на зразок народних університетів, було згуртовано невелику групу українців у Марокко, яка стала складовою ФУТЛН. У політичній галузі Філія виступила із заявою, якою засуджувалася постанова Ради послів країн Антанти про передачу Польщі права на Східну Галичину. З метою створення єдиного національного фронту Філія налагоджує зв'язки з усіма політичними силами еміграції, які стоять на принципах створення самостійної України, зокрема з Українським Центральним Комітетом та Парламентарною репрезентацією Волині, Холмщини і Підляшшя у Варшаві, урядами УНР і ЗУНР, Українським Громадським Комітетом у Празі, Празькою групою, що гуртується навколо часопису "Нова Україна", різними науковими інституціями, що існують у ЧСР, Українським товариством Ліги Націй та Лігою української культури у Відні, Українською громадою у Софії, Відділом Національного союзу у Брюсселі, українськими монархічними організаціями у Берліні та Мюнхені, Об'єднанням українських організацій в Америці тощо [29].

Управа ФУТЛН виступала за об'єднання емігрантів-українців у єдину організацію. Члени Філії взяли активну участь у скликанні та роботі I Конференції української еміграції в Румунії, що відбулася 15–17 вересня 1923 р. Були виголошені такі доповіді: "Репатріація української еміграції" і "Еміграція до країн, які мають емігрантів" (Д.Геродот), "Правове становище української еміграції в Румунії" (Д.Маєр-Михальський), "Організація української еміграції" (В.Трепке), "Український національний суд для еміграції" (О.Долинюк), "Організація українських спортивних товариств у Румунії" (П.Пилипенко), "Утворення Всеукраїнського національного центру" і "Самооподаткування української еміграції" (К.Мацієвич). Наприкінці роботи конференції було обрано Громадсько-допомоговий комітет на чолі з К.Мацієвичем. Це була вища інституція української еміграції у Румунії. Більше третини його складу належали до ФУТЛН [30].

У подальшому Філія УТЛН, яка на 1 жовтня 1923 р. налічувала 400 членів [31], зосередилася на здійсненні переважно культурно-освітніх заходів.

Отже, протягом першого року свого існування Філія Українського товариства Ліги Націй відіграла важливу роль в об'єднанні українського громадянства у Румунії, створенні громадських організацій для задоволення культурно-освітніх потреб співвітчизників і поліпшення їх економічного становища, налагодженні відносин з головною управою і філіями УТЛН в інших країнах, поширенні ідеї створення єдиного керівного центру української еміграції заради здобуття Україною незалежності. З утворенням Громадсько-допомогового комітету української еміграції у Румунії більшість функцій ФУТЛН перейшли до нього. Значний вплив на діяльність цих двох поважних організацій справила Надзвичайна дипломатична місія УНР у Румунії. Її співробітники входили до складу як управи ФУТЛН, так і Громадсько-допомогового комітету. Ідеологом і лідером української еміграції у Румунії був Кость Мацієвич.

Література

1. Трощинський В.П. Міжвоєнна українська еміграція в Європі як історичне і соціально-політичне явище. – К., 1994; Колячук О. Українська військова еміграція в Польщі (1920–1939). – Львів, 2000; Політична історія України. XX століття: У 6 т. / Редкол.: І.Ф.Курас (голова) та ін. – Т. 5: Українці за межами УРСР (1918–1940) / Керівник тому В.П.Трощинський. – К., 2003; Піскун В. Політичний вибір української еміграції (20-ті роки XX ст.). – К., 2006 та ін.

2. В літературі зустрічається й інша назва організації – Українське товариство прихильників Ліги Націй.

3. Федорович В. Україна і Ліга Націй // Вісті комбатанта. – 1988. – №5–6. – С. 19–29; Шинкаренко Т. І. Українське питання в Лізі Націй // Вісник КУМВ. – 1997. – Вип. 7. – Ч. 2. – С. 27–31; Кушнір В. Західно-українське товариство Ліги Націй // Вісник Львівського університету. Серія історична. – Вип. 33. – 1998. – С. 154–160; Він же. Ліга Націй та українське питання. 1919–1934. Автореф. дис. ... канд. іст. наук / 07.00.02 – всесвітня історія. Львівський нац. ун-т імені Івана Франка. – Львів, 2000.

4. Політична історія України. XX століття: У 6 т. – Т. 5: Українці за межами УРСР (1918–1940) . – С. 165.

5. Центральний державний архів вищих органів влади та управління України (далі – ЦДАВОВУ), ф. 4465, оп. 1, спр. 10, арк. 27–27 зв.

6. Там само, спр. 9, арк. 126–127.

7. Там само, арк. 115–116, 119.

8. Там само, арк. 94.

9. Там само, арк. 57–58.
10. Там само, арк. 114.
11. Там само, арк. 93–93 зв.
12. Там само, арк. 59.
13. Там само, арк. 104.
14. Там само арк. 65.
15. Там само, арк. 66.
16. Там само, арк. 51–52.
17. Там само, арк. 53.
18. Там само, арк. 96–96зв.
19. Там само, арк. 67–68зв.
20. Там само, спр. 157, арк. 3.
21. Та само, арк. 15–15зв.
22. Там само. – Арк.15зв; Павленко М. Українські військовополонені й інтерновані у таборах Польщі, Чехословаччини та Румунії: ставлення влади і умови перебування (1919–1924 рр.). – К., 1999. – С. 283.
23. Там само.
24. Наріжний С. Українська еміграція. Культурна праця української еміграції 1919–1939 (матеріали, зібрані С.Наріжним до частини другої). – К., 1999. – С. 125.
25. Там само. – С. 124; ЦДАВОВУ, ф. 4465, оп. 1, спр. 157, арк. 16; Срібняк І. Обеззброєна, але не скорена: Інтернована Армія УНР у таборах Польщі й Румунії (1921–1924 рр.). – К., 1997. – С. 32.
26. ЦДАВОВУ, ф. 4465, оп. 1, спр. 157, арк. 17.
27. Там само, арк. 23зв–24.
28. Там само, арк. 23.
29. Там само, арк.25–26зв.
30. Там само, арк. 36–42зв.
31. Там само, арк. 61.

Українська соборно-єпископська церква у релігійному житті Північного Лівобережжя 20–30-х років ХХ ст.

Для українського православ'я 20-ті роки ХХ ст. виявилися складним періодом пошуків оновлення православної доктрини, структури церкви, взаємовідносин духовенства і мирян тощо. За виразом відомого українського дослідника Олександра Ігнатуші, "це був час активного шукання церквами свого місця в несприятливих соціально-політичних умовах, швидкоплинних організаційних змін всередині релігійних спільнот, високого злету релігійної думки і, водночас, грубого ламання традицій, релігійної ініціативи" [1].

Протягом 1920–30-х рр. в Україні виникло кілька православних конфесій. Найбільшими з них були – Український екзархат Російської православної церкви (РПЦ), Всеукраїнська Православна Автокефальна Синодальна Церква ("Жива Церква", обновленці), Українська автокефальна православна церква (УАПЦ) й Українська православна церква з канонічно спадкоємною ієрархією (Соборно-єпископська). Станом на 1 січня 1928 р. їх кількість була 5287 (61,05% від православних конфесій), 1841 (21,26%), 1090 (12,59%) та 381 (4,4%) відповідно [2].

Історичний розвиток останньої є найбільш суперечливою і мало дослідженою сторінкою історії православної церкви в Україні на даному етапі. Але у той же час треба відзначити, що інтерес до Соборно-єпископської церкви (СЄЦ) в останні десятиліття значно збільшився. Відомості про дане угруповання можна знайти в роботах О.Ігнатуші, В.Пащенка, В.Силантьєва та інших [3]. Але повної картини історичного шляху конфесії так і не було створено. Також маловивченим залишається і регіональний розріз вище окресленого питання, що й визначило обрання автором тематики наукової розвідки.

Організаційно Соборно-єпископська церква оформилася на Соборі Єпископів 4–5 червня 1925 р. у м. Лубни (звідки пішла інша, неофіційна, назва конфесії – "Лубенський розкол"). Ініціаторами скликання Собору стали 5 єпископів: архієпископ Іоанікій (Соколовський), колишній керуючий Харківською єпархією; єпископи: Вінницький – Павло (Погорілко), Лубенський – Феофіл (Бул-

довський), Золотоношський – Сергій (Лабунцев), Сновський, вікарій Чернігівської єпархії – Сергій (Іваницький). Ідеологом СЄЦ став досить талановитий духовник, засновник угруповання РПЦ під назвою "Братське об'єднання парафій Української православної автокефальної церкви" Павло Погорілко, що діяв на Поділлі.

Свою канонічність Собор обґрунтував наступним чином. Згідно з постановою Всеросійського Помісного Собору 1918 року Українська церква дістала автономію і керівним церковним органом на Україні повинен бути "Священний Собор православних єпископів України". Екзархом України Київським митрополитом Михайлом Єрмаковим був скликаний у 1922 році Собор єпископів України, на якому було вирішено вступити на шлях автокефалії. Патріарх Тихон у своїй грамоті №145 від 24/III–24 р. говорить про українську церкву, як про таку, що стала на шлях автокефалії. Собор же 1922 року всіма православними течіями на Україні визнається цілком канонічним, але діяльність його не продовжена, тому що митрополит Михайло перебуває у засланні, інші ж єпископи навіть не визнають автономії, а цілком підкоряються Москві, тому Лубенський Собор, маючи канонічну спадкоємність, є цілком законним і вважає зайвим входити в якінебудь переговори з митрополитом Петром Крутицьким, що став спадкоємцем Патріарха Тихона, про дозвіл скликання його.

Відношення до інших церковних угруповань собор визначив так: 1) боротися з тихоновцями і липковцями; 2) до обновленців ставитися лояльно. Собор різко засудив діяльність єпископів, що емігрували за кордон, і відмовився визнати їхні домагання на Українські кафедри. Стаючи на шлях активної лояльності стосовно Радянської влади, собор визнав неприпустимим ведення антирадянської, контрреволюційної або іншої політичної роботи керівниками церкви і духовенства.

Собор визнав необхідним проведення українізації богослужіння і, якщо віруючі будуть наполягати про служіння слов'янською мовою, то дозволив таке допускати, не вважаючи це винятком із загального правила.

Виконавчим органом собору є Президія у складі голови, його 2-х заступників і 1-го кооптованого секретаря. Голова мешкає у Харкові, хоча він не був Харківським Єпархіальним архієреєм і носить титул архієпископа Усія України. До складу Президії ввійшли:

1) Голова єпископ Павло Погорілко; 2) Перший заступник архієпископ Іоанікій Соколовський; 3) Другий заступник Феоділ Булдовський [4].

Після Лубенського Собору парафії СЄЦ почали з'являтися на території Північного Лівобережжя і насамперед там, де правлячими архієреями були представники даної конфесії. Наприклад, характеризуючи політичний стан Лубенської округи літа 1925 р., радянська влада відзначала, що "найсильніша в даний момент автокефальна течія – Булдовщина, яка користується 136 парафіями й успішно поширюється на Чернігівську губернію та колишній Хорольський повіт" [5]. Подібну картину дає і звіт Прилуцького Окружного адміністративного відділу НКВС за 1925 р.: "В сучасний момент, придивляючись на стан течії Лубенського Собору єпископів 1925 р., необхідно зазначити, що вона починає поширюватися серед духовенства старослов'янської церкви, захоплюючи його до своїх кіл, завдяки чому ми бачимо, що деякі служителі культу офіційно перебувають у старослов'янських групах, а підтримують автокефальну течію... Необхідно зазначити, що ґрунт до поширення руху автокефалії Лубенської течії мається. Це видно із наслідків з'їзду благочинних колишнього Пирятинського повіту, котрий відбувся у м.Пирятині у вересні місяці б.р.[1925], де стояло питання про Лубенський з'їзд єпископів 1925 року. ...загальний погляд населення багатьох сіл до цієї течії гарний" [6]. Те ж відзначали восени 1925 р. і на Роменщині: "Значну популярність набуває течія Лубенського Собору Єпископів України, яка охоплює, за деякими винятками, усю територію колишнього Лохвицького повіту" [7]. Популярність даної конфесії пояснювалася легалізованістю, тобто офіційним існуванням та лояльним відношенням до Радянської влади, впровадженням служб Божих як українською, так і старослов'янською мовами, а також, у деякій мірі, автокефальністю [8].

Загальну картину поширення Соборно-єпископської церкви дає нижченаведена таблиця №1.

**Громади Соборно-єпископської церкви на території
Північного Лівобережжя (1925–1930 рр.) [9].**

Округа	Кількість громад					
	1925	1926	1927	1928	1929	1930
Глухівська	в.в.*	-	1	1	-	в.в.
Конопотська	-	-	-	-	-	-
Куп'янська	в.в.	-	2	2	-	в.в.
Кременчуцька	1	-	2	2	3	в.в.
Лубенська	136	26	72	82	113	82
Ніжинська	в.в.	-	-	-	в.в.	в.в.
Полтавська	9	13	12	19	24	в.в.
Прилуцька	32	12	14	18	в.в.	в.в.
Роменська	28	23	30	29	в.в.	в.в.
Сумська	в.в.	-	11	11	в.в.	в.в.
Харківська	в.в.	-	15	12	-	в.в.
Чернігівська	-	-	-	-	-	в.в.

* в.в. – відомості відсутні. – О.Т.

Як ми бачимо, найбільшого поширення СЄЦ набула у Лубенській, Роменській, Прилуцькій та Полтавській округах, тобто на території колишньої Полтавської губернії та суміжних територіях Харківщини і Чернігівщини, в основному у середовищі українського сільського населення.

Протягом 1925–1926 рр. на цих територіях оформилася єпархіяльна мережа. Існували Харківське (голова – архієпископ Іоанікій), Лубенське (єпископ Феофіл), Роменське (протоієрей Дмитро Зімбалецький), Полтавське (протоієрей Микола Лук'янов), Прилуцьке (єпископ Сергій Лабунцев) і Сновське (єпископ Сергій) єпархіяльні управління [10]. Відомо також про діяльність Охтирської єпархії на Сумщині, так як вже на Лубенському Соборі 1925 р. було підняте питання про хіротонію на єпископа Охтирського протоієрея м.Харкова Олексія Вербицького. З такою ініціативою виступив представник архієпископа Іоанікія (Соколовського). Пропозиція не зустріла принципових заперечень, але хіротонію не здійснили, бо "Охтирська округа не обирала його за єпископа Охтирського". Вирішено було передати справу виконавчому органу Собору, "який подбає зібрати матеріали й остаточно в'яснити справу та зробити належне розпорядження" [11]. На думку Олександра Ігнатуші, "у цьому рішенні вбачаємо намагання дотримуватися декларованих принципів

соборноправності, демократичності управління, врахування думки мирян і духовенства в церковному управлінні" [12].

Разом із розбудовою Соборно-єпископської церкви відбувалися і протилежні процеси. Представники українського екзархату РПЦ, так звані "тихоновці", не могли змиритися із появою нової течії у церкві та відходом значної частини віруючих. Через місяць після Лубенського Собору, на початку липня 1925 р. у Полтавського архієпископа Григорія (Лісовського) зібралася нарада, яка повинна була вирішити подальші дії щодо розкольників. Було прийнято рішення просити у митрополита Петра (Полянського), що на той час керував "тихоновською" РПЦ, надання автокефалії українським єпархіям канонічним шляхом, що на їх погляд було єдиними ліками проти "Лубенського розколу". Але відповідь митрополита Петра була категорично негативною [13].

Зважаючи на вищезазначене, опоненти СЄЦ вирішили діяти іншим шляхом – поширенням відозв про неканонічність і відступництво керівників конфесії. Скласти такий документ судилося відомому українофобу, єпископу Прилуцькому Василю (Зеленцову). На основі існуючих канонічних правил останній склав великий обвинувальний акт, де засудив п'ятьох єпископів, що брали участь у Лубенському Соборі, і визначив "піддати лубенських розколовождів єпитимії позбавлення сану і відлучення від Православної Церкви, надалі до розкаяння" [14]. Документ, крім Василя (Зеленцова), підписало ще дванадцять єпископів: Екзарх всієї України митрополит Михаїл (Єрмаков), архієпископ Полтавський Григорій (Лісовський), єпископ Кобелякський Ніколай (Пірський), єпископ Одеський Онуфрій (Гагалюк), єпископ Харківський Костянтин (Дьяков), єпископ Катеринославський Стефан (Адріашенко), єпископ Маріупольський Антоній (Панкеєв), єпископ Кіровоградський Василій (Богдашевський), єпископ Черкаський Філарет (Лінчевський), єпископ Сквирський Афанасій (Молчановський), єпископ Радомисський Сергій (Куминський), єпископ Київський Макарій (Кармазінов). Підписи єпископів на документі було зібрано заочно через спеціальних посланців і остаточно затверджено підписом Патріаршого Місцєблюститєля Сергія (Страгородського) 5 січня 1926 р. [15].

Відозва почала швидко поширюватися по території Полтавщини, Чернігівщини та Харківщини і призвела до відтоку віруючих із парафій СЄЦ та їх перехід до екзархічної РПЦ. У звіті Лубенського окрадмінвідділу за 1926–27 рр. зазначалося, що "в

останній час, у зв'язку з осудом керівників соборно-єпископців, єп. Феофіла Булдовського та інших – 13-тю старослов'янськими єпископами помічається, що деякі релігійні громади, під впливом своїх службовців культу, а також мандруючих по окрузі монахів, намагаються змінити соборно-єпископську орієнтацію на старослов'янську" [16]. Активна боротьба із новою течією велася і на Прилуччині, де окремі групи старослов'янського духовенства вели агітаційну роботу, поширювали серед віруючих листівки та рішення 13-ти єпископів, компрометували єпископа Сергія (Лабунцева) [17].

Міжконфесійне протистояння відбувалося у Соборно-єпископській церкві і з УАПЦ. При цьому дуже часто автокефалісти зверталися до хуліганських дій: побиття священників та мирян, кидання каміння під час служби і навіть вбивств. Яскравим прикладом можуть слугувати наступні випадки. У квітні 1926 р. було вбито настоятеля Лубенського Спасо-Преображенського монастиря архімандрита Смарагда Жадана; 16 квітня того ж року найманим вбивцею було застрелено протоієрея Миколу Базилевського; 15 жовтня 1927 р. в с.Малі Сорочинці після служби було побито єпископа Феофіла та багато інших [18].

У зв'язку з такою ситуацією по ряду округів пройшли з'їзди, де вирішувалося серед інших і питання про підтримку віруючими та духовенством соборно-єпископської течії. 26–27 січня 1927 р. відбувся з'їзд духовенства і мирян Полтавської, Лубенської округ та Пирятинського району Прилуцької округи, на якому було виражено довіру до соборно-єпископських єпископів та до єп. Феофіла [19]. 17 червня 1927 р. у с. Березівка пройшов з'їзд парафій Березівського та Срібрянського районів Прилуцької округи [20]; 30 червня – Благочинницькі збори духовенства та мирян І-ої округи на Роменщині тощо, які винесли постанови "міцно стояти на шляху Собору Єпископів" [21]. Отже, прихильникам нової конфесії вдалося втриматися, але поширити свій вплив не вдалося і, насамперед, у результаті агітації з боку старослов'янського духовенства.

Серед актуальних проблем, які життя висувало перед СЄЦ, було її об'єднання з іншими православними конфесіями в Україні. Соборно-єпископці постійно декларували свою готовність до вирішення цього питання. Документи 1926–1927 років – часу, коли православні в Україні і Росії активізували пошук варіантів об'єднання, показують їхнє бачення перспективи. Місцеві збори

духовенства та мирян піднімали численні гострі питання про відкриття підготовчих та повторних пастирських курсів, надання виборчих прав духовенству та уповноваженим релігійних громад, зниження планки податків священнослужителям і т.ін. [22].

У березні 1927 р. на першій сесії "Собору єпископів" єпископ Феофіл був поставлений головою Собору єпископів, зведений у сан архієпископа й одержав в управління, крім Полтавської єпархії, три великі церкви в Харкові. Це було пов'язано з тим, що архієпископ Іоанікій у 1927 р. виїхав до Симбірська, звільнивши місце для Булдовського. У Харківській єпархії діяльність Булдовського і його послідовників широкого поширення не одержала. На 1 січня 1929 р. у нього було в Харківській єпархії 11 церков, у штаті числилися чотири єпископи, 23 священника, сім псаломщиків, вісім дияконів, усього 42 особи [23].

22 травня 1929 р. Феофіла Булдовського було зведено у сан митрополита, а в 1935 р. після смерті митрополита Луганського Августина (Вербицького) він одержав в управління Луганську єпархію. До 1931 р. він жив у Лубнах, у 1931 р. переїхав до Луганська, потім до Харкова, де жив до 1937 р., поки всі церкви не були закриті. Повернувшись до Луганська, був там правлячим архієреєм до середини 1939 р.: припинив свою діяльність у зв'язку із закриттям останнього храму, і з цього часу діяльність СЄЦ припинилася [24].

Трагічна доля спіткала іншого засновника СЄЦ – Сергія (Лабунцева). У 1927 р. із Пирятина він переїжджає до Харкова у зв'язку з призначенням Секретарем Собору Єпископів, а в 1930 р. – до м.Змієва. 19–21 жовтня 1932 р. його було обрано на посаду єпископа Сумського й Охтирського з приєднанням до Сумського району районів Охтирського Велико-Бурлуцького й Красноградського. Місцем перебування єпископа призначено м.Суми, але Сергій проживав у невеличкому селі Куриківка, де виконував обов'язок священника місцевої церкви до її закриття в 1933 р. З 1933 р. ніде не працюючи, виконував на дому релігійні треби: хрещення, помазання, поховання тощо. 2 грудня 1937 р. єпископа було заарештовано і засуджено за контрреволюційну діяльність до вищої міри покарання. Вирок було виконано 23 грудня 1937 р. [25]. Доля Іоанікія (Соколовського) також склалася трагічно: перебуваючи митрополитом Ульяновським у кінці 1937 р. він був заарештований і 15 січня 1938 р. страчений [26]. Доля Сергія (Іваницького) та Павла (Погорілка) остаточно не

з'ясована, але більшість дослідників вважає, що їх було пізніше заарештовано органами НКВС, у жорнах якого вони і згинули.

Щодо особи митрополита Феофіла (Булдовського), за ім'ям якого в народі цю течію було названо "булдовщина", то з початком окупації він знову став на чолі автокефального руху. На відміну від інших архієреїв УАПЦ, які відступили разом з німцями, залишився у Харкові і 13 листопада 1943 р. був заарештований за співпрацю з фашистами. 23 січня 1944 року під час слідства митрополит Феофіл помер.

Історія Соборно-Єпископської Церкви яскраво свідчить, що втручання влади у внутрішньоцерковні справи, дискримінаційні обмеження духовних свобод, внесення розколу у найбільш прогресивні сили українського духовенства перекреслили усі кращі сподівання та ілюзії 20-х років (автокефалія, українізація, прогресивне реформаторство), знищили здобутки тривалої і копіткої праці на ниві піднесення суспільства до висот християнських ідеалів.

Література

1. Міжконфесійні взаємини на Півдні України XVIII–XX століття / Бойко А.В., Ігнатуша О.М., Лиман І.І., Мільчев В.І. та інші. – Запоріжжя, РА "Тандем-У", 1999. – С. 107.
2. Центральний держархів вищих органів влади та управління України (далі – ЦДАВО України), ф. 5, оп. 3, спр. 1064, арк. 3.
3. Ігнатуша О.М. Інституційний розкол православної церкви в Україні в умовах модернізації (XIX ст. – 30-ті рр. XX ст.): Дис. ... д. іст. наук: 07.00.01 / Запорізький нац. ун-т. – Запоріжжя, 2006; Пащенко В., Киридон А. Більшовицька держава і православна церква в Україні: 1917–1930-ті роки. – Полтава: "АСМІ", 2004; Силантьєв В.И. Большевики и Православная церковь на Украине в 20-е годы. – Х.: ХГПУ, 1998; Тригуб О.П. "Українське обновленство" у другій половині 20-х років XX ст. (сторінки історії БОПУПАЦ) // Історична наука: проблеми розвитку. Матеріали конференції. Новітня історія України. – Луганськ: Вид-во СНУ ім. В.Даля, 2002. – С. 60–64.
4. Центральний держархів громадських об'єднань України (далі – ЦДАГО України), ф. 1, оп. 20, спр. 2006, арк. 21–22.
5. ЦДАГО України, ф. 1, оп. 20, спр. 2181, арк. 82.
6. ЦДАВО України, ф. 5, оп. 2, спр. 2085, арк. 211. Прим.: Текст документу відредаговано нами за сучасним правописом із максимальним збереженням стилю викладу. – О.Т.
7. ЦДАВО України, ф. 5, оп. 2, спр. 935, арк. 138 зв.

8. Держархів Полтавської області (далі – ДАПО), ф. Р–2126, оп. 1, спр. 667, арк. 20.

9. Складена автором за: 1925 – ЦДАВО України, ф. 5, оп. 2, спр. 935, арк. 138-зв. (Ромни); ДАПО, ф. Р–2034, оп. 1, спр. 32, арк. 15 (Кременчук); ДАПО, ф. П–4, оп. 1, спр. 44, арк. 10 зв. (Полтава); ЦДАГО України, ф. 1, оп. 20, спр. 2181, арк. 82 (Лубни); ЦДАВО України, ф. 5, оп. 2, спр. 2110, арк. 148 зв. (Прилуки); 1926 – ЦДАВО України, ф. 5, оп. 2, спр. 948, арк. 15; 1927 – ЦДАВО України, ф. 5, оп. 3, спр. 1064, арк. 4–9; 1928 – ЦДАВО України, ф. 5, оп. 3, спр. 116, арк. 119; 1929 – ЦДАВО України, ф. 5, оп. 3, спр. 1647, арк. 12–55; спр. 1650, арк. 58 зв.; 1930 – ДАПО, ф. Р–2126, оп. 1, спр. 871, арк. 77 (Лубни).

10. ЦДАВО України, ф. 5, оп. 2, спр. 957, арк. 1–22; ЦДАГО України, ф. 1, оп. 20, спр. 2318, арк. 2; Матвеенко М.П. История Харьковской епархии (1850–1988). – Харьков, 1999. – С. 102.

11. Ігнатуша О.М. Соборно-єпископська церква на Сумщині в 20–30-х рр. ХХ ст. // Матеріали четвертої Сумської обласної наукової історико-краєзнавчої конференції. – Суми, 2001. – Ч. 1. – С. 133.

12. Ibidem.

13. Феодосий (Процюк). Обособленческие движения в Православной Церкви на Украине (1917–1943). – М.: Изд-во Крутицкого подворья; Общ-во любителей церковной истории, 2004. – С. 360–362.

14. Ibid. – С. 367.

15. ДАПО, ф. Р–2126, оп. 1, спр. 671, арк. 11.

16. ДАПО, ф. Р–2126, оп. 1, спр. 667, арк. 20.

17. ЦДАГО України, ф. 1, оп. 20, спр. 2409, арк. 56–57.

18. ДАПО, ф. Р–2126, оп. 1, спр. 764, арк. 15–22; спр. 419, арк. 242–243; Феодосий (Процюк). Вказ. праця. – С. 384–385.

19. ДАПО, ф. Р–2126, оп. 1, спр. 522, арк. 21.

20. Держархів Сумської області (далі – ДАСО), ф. П–443, оп. 1, спр. 322, арк. 83.

21. ДАСО, ф. Р–5402, оп. 1, спр. 300, арк. 12.

22. Ігнатуша О.М. Соборно-єпископська церква на Сумщині в 20–30-х рр. ХХ ст. – С. 134.

23. Матвеенко М.П. Вказ. праця. – С. 103.

24. Ibid. – С. 103–104.

25. Архів Управління СБУ у Сумській області, спр. П–9100 "По обвинению Лабунцова Сергея Евстафьевича по ст. 54–10 ч. 1 УК УССР", арк. 19–19 зв., 23, 24, 27.

26. Відомості Ульяновського осередку товариства "Меморіал". Карточка Соколовського Феодосія Семеновича (он же єпископ Іоанникий).

**Окремі проблеми формування кадрового складу місцевих
окупаційних адміністрацій та органів поліції
Райхскомісаріату "Україна": непрості відповіді
та нові інтерпретації (1941–1944 рр.)**

Тематика, пов'язана з історією нацистського окупаційного режиму в Україні, лише нещодавно стала предметом спеціальних історичних досліджень, неупередженість та об'єктивність яких призводить до переоцінки та перегляду усталених в історіографії проблем. Одним із сучасних наукових досліджень проблем колаборації є монографія В.О.Шайкан, автор якої визначає різні форми співпраці місцевого населення з окупантами, досліджує мотиви та причини цього історичного явища [1]. Фактично цією, без сумніву, важливою і, до того ж, фундаментальною роботою і обмежуються напрацювання вітчизняних дослідників. Причиною такого стану виступає ємність та багатогранність конкретних форм і методів, за допомогою яких здійснювалось співробітництво радянських громадян з гітлерівськими поневолювачами, десятиріччя відсутності можливостей для об'єктивного вивчення історичного минулого. Сегмент колаборації, що стосується діяльності місцевої поліції (шुцманшафту), Рейхскомісаріату "Україна" та органів місцевого управління, ще чекає на дослідників. Проблема кадрового забезпечення діяльності цих окупаційних органів влади і присвячена дана публікація, завданням якої є не "очорнення" історичного минулого країни, а бажання розібратися у тих пластах неправди і відкритих фальсифікацій, сформованих радянською історіографією, що вивчала проблеми нацистського окупаційного режиму, встановленого в Україні. Суспільству нав'язувався той факт, що лише "петлюрівські недобитки", "українські буржуазні націоналісти" та приховані "вороги народу" стали на шлях прямої зради, вступивши на службу в німецькі окупаційні органи влади. Але наявний і доступний дослідникам корпус архівних документів дозволяє стверджувати протилежне – поряд з репресованими на службі в окупантів перебували комуністи та представники радянського активу. Ця проблема усе ще перебуває на фактично невивченому, усталено-стереотипному рівні. Радянський пропагандистський апарат діяв у межах прямолінійного й однозначного доведення того, що "нім-

ці, захоплюючи те чи інше місто, проводили реєстрацію комуністів та комсомольців, а потім жорстоко їх розстрілювали" [2, арк. 16]. Насправді ж ситуація в окупованій Україні не була такою однозначною. Частина комуністів, відмовившись від боротьби за цінності радянського режиму та зареєструвавшись в окупаційних органах влади, виконуючи їх вказівки і розпорядження, змогла зберегти собі життя. Інша частина носіїв цінностей радянського режиму стала на шлях прямої зради, вступивши на службу до окупантів.

Встановивши контроль над окупованими регіонами України, гітлерівці, здійснюючи свої агресивні плани, прагнули використати у їх реалізації місцевий кадровий потенціал. Зрозуміло, що без залучення до роботи у створених окупаційних органах влади осіб, які володіли певними професійними навичками, гітлерівці взагалі не змогли б створити найелементарнішої управлінської системи. Людського та бюрократичного потенціалу Третього Рейху для забезпечення діяльності окупаційних органів влади не вистачало. Тому представники місцевих окупаційних адміністрацій часто-густо порушували встановлені правила, залучаючи до виконання багатьох службових повноважень осіб, що виявляли своє бажання вірно служити новим господарям країни.

Як не дивно, але частина членів партії та радянської номенклатури виявила своє бажання співпрацювати з окупантами. Звісно, що ціною такого рішення часто виступало збереження особистого життя. Ця обставина не є чимось унікальним. Відповідних прикладів "зрадництва" можна віднайти немалу кількість. Проте слід мати на увазі, що активні провідники курсу радянського режиму мали особливий, привілейований статус. Саме цим особам довелось організовувати Голодомор 1932–1933 рр., проводити політичні репресії тощо. То кому ж як не їм потрібно було боронити від чужоземної навали країну, активно включаючись у розгортання підпільного та партизанського рухів? На це сподівалось і радянське керівництво. Але вже у липні 1941 р. ним було визнано, що частина комуністів та осіб, залишених у тилу ворога для розгортання руху опору, діяла навпаки, – втікаючи з районів, що перебували під загрозою окупації. Звісно, що ЦК ВКП (б) не могло не прореагувати на ці негативні явища. З Кремля залунали погрози розправи "борцям" з окупантами, які не бажали помирати за радянську владу, рятуючись втечею [3, арк. 9, 10]. Втім, у період, коли фронт "тріщав по всіх швах", ці погрози не мали ефекту. Так, в одній із Доповідних записок, направлених до

ЦК КП(б)У: "Про підпілля в тилу у німців на Україні", визнається той факт, що "значна кількість керівників у кращому випадку відсиджується, боячись потрапити до рук гестапо. У результаті цього їх робота проводиться на дуже низькому рівні, і рядові патріоти нашої країни випереджають їх. У гіршому випадку підпільні партійні керівники залишають свої райони, область і відходять у наш тил" [4, арк. 14]. Разом з тим, у тогочасних радянських документах, що проходять під грифом "секретно", вказується: "Відмічені випадки, коли окремі комуністи, ставши на шлях прямого зрадництва, займали у створених німецьким командуванням адміністративних і каральних органах керівні посади, а в деяких місцях особисто виступали у ролі активних карателів і катів" [5, арк. 10]. Ще у роки війни, за п'ять місяців 1942 р. органи НКВС УРСР виявили 29 агентів німецької розвідки із числа колишніх членів і кандидатів у члени КП(б)У [5, арк. 1].

Парадоксально, але на місці комуністів, що втекли у тил країни, самоусунувшись від організації руху опору, з'являються люди, які не були членами партії, але саме вони змогли на короткий період взяти на себе управління партизанськими загонами. Саме так розгорталась подія у загоні, який був створений Броварським райкомом партії [6, арк. 1].

Зазначимо, що найінтенсивніше та найвиразніше співробітництво колишніх комуністів з окупантами відбувалось у пропагандистській сфері. Колишні радянські журналісти, частина з яких була членами партії, за різних обставин приступила до роботи у місцевій пресі. При цьому вони пропагували цінності нового режиму з такою ж завзятістю, як і при радянській владі. Змінювалися лише акценти. Якщо раніше у центрі уваги цих осіб перебували "вороги народу", то у роки окупації – "жидо-більшовицький режим" у цілому та євреї зокрема. Частина з них виконувала обов'язки в органах управління, виступаючи активними дописувачами, як правило, з "політичної проблематики" [7, с. 238–245].

Одним з таких прикладів є поведінка головного редактора газети "Дзвін волі", що видавалась на Білоцерківщині. До війни цей громадянин, член партії, співробітничав з редакціями таких газет, як: "Молодий більшовик" (Київ), "Молодняк" (Харків), "Пролетарська правда", "Сталінське плем'я", "Польський голос" (Київ), "Комсомольская правда" і "Известия" (Москва). Протягом 1929–1940 р. він встиг видати книги "Трактористи", "Сталинский сельсовет", "Первая образцовая", "Четыре Чемберлена", "Они достойны

тебя", "Дорога на Юг", "Безголовий голова", а в 1932 р. на особисте замовлення М.Хрущова написав 15 брошур про досягнення радянської влади [8, арк. 10, 11]. Можна констатувати, що наведені приклади є типовими для окупаційної дійсності. Саме ці особи виконували пропагандистські функції до війни, задовольняючи потреби радянського режиму. У роки війни сфера діяльності для багатьох з них не змінилася. Змінилися лише суб'єкти суспільно-політичного життя: замість радянського вони обслуговували нацистський режим.

Мабуть найповніше про ситуацію щодо залучення колишніх комуністів до служби в окупаційних органах влади розповів колишній начальник Білоцерківської поліції. Під час слідства (протокол допиту від 17 січня 1945 р.) він так розповів працівнику НКДБ про долю членів партії: "Спочатку, після проведеної реєстрації жодних репресій не було. [...] Так продовжувалось до середини 1942 р. Члени партії вступали на службу. Гебітскомісар Штельцер сказав, що "нам потрібні працівники, а політичні погляди нас не цікавлять". З середини 1942 р. списки комуністів були передані жандармерії, яка й розпочала переслідування тих, кого вважали найбільш небезпечними. Колишній начальник поліції назвав і причину перегляду ставлення до членів партії. На його погляд, вона полягала у "поразках на фронті і зростанні партизанського руху, натхненником і керівником якого німці вважали партійців, що лишилися на окупованій території" [9, арк. 137]. Як бачимо, лише з другої половини 1942 р. репресії щодо членів партії стали розповсюдженим явищем. При цьому окупанти зважали на думку місцевого населення. Якщо люди зверталися з проханнями про помилування цих осіб, а самі вони не були обвинуваченими в участі в русі опору, то як правило, їх залишали у спокої. Як правило, для помилування цих осіб збиралися підписи територіальних громад. У разі звернення громади люди отримували можливість збереження життя.

Показники участі членів партії і навіть представників НКВС у роботі окупаційних органів влади просто вражають. Так, колишній начальник Черкаської міліції, заступник начальника управління НКВС – Коляденко, який приймав участь у формуванні партизанських загонів, з приходом окупантів став працювати начальником поліції м.Черкаси [10, арк. 38]. Колишній комісар штабу оборони м.Києва, потрапивши у полон, з часом вступив у Петриківську школу допоміжної охоронної поліції (Польща). Після закінчення

школи його направили до м.Холм у 619 охоронний батальйон, який охороняв табори військовополонених [11, арк. 54, 55]. Начальник Баришівської районної поліції до війни був директором МТС, кандидатом в члени ВПК (б), а один із слідчих цієї ж поліції – членом партії [12, арк. 134, 135, 284]. Виконуючи накази окупантів, колишній комуніст провів реєстрацію євреїв м.Баришівка, підготував місце для розстрілу, організував конвоювання та особисто розстріляв одного чоловіка, оскільки мав однакове з ним прізвище [13, арк. 111].

Окупація змінювала моральні орієнтири поведінки, а гітлерівці в обмін на зраду пропонували новий соціальний статус. Про кількох колаборантів красномовно розповідає автор радянського повідомлення про окупацію м.Таращі, у якому можна побачити як колишніх командирів РСЧА, так і радянських спеціалістів: "Димидюк Олекса – вихованець комсомолу, командир Червоної Армії став на чолі української поліції, яка являлася прямим посібником фашистських вирождів", "[Н] був звичайним радянським спеціалістом. Зразу міняється його ставлення до людей. Основною його рисою можна вважати здирство, грубість та хабарництво. На роботі в управі завжди п'яний. Тому не дивно стає від того, що зі свого кабінету ледве-ледве не виганяє вчительку Ісакову К.М. за те, що вона просила допомоги (школи в той час були закриті). Бузінов зайняв найкращу квартиру в місті лікаря Корсунського, обставив себе родичами, щоденно пиячив" [14, арк. 6]. На жаль, ці приклади є також типовими.

Розміри участі колишніх членів партії в поліційних органах засвідчує Доповідна записка Управління НКДБ по Київській області "Про зрадницьку діяльність окремих колишніх комуністів і комсомольців, які залишились на території Київської області в період тимчасової її окупації німцями". Радянські слідчі, з'ясовуючи соціальне походження заарештованих осіб, нав'язували формулювання на кшталт того, що це "син куркуля", який "при вступі до партії соціальне походження приховав" [12, арк. 24–30]. Проте вказані обставини не відповідали дійсності. Навпаки, ці люди були справжніми комуністами, мали характеристики, притаманні даній корпоративній групі радянського суспільства.

Окупація є настільки складним явищем, що визначити домінуючі мотиви вступу людей на службу до нацистів, у тому числі і в поліцію, доволі важко. Очевидно, що розглядаючи цю проблему, певні відповіді слід шукати в особливостях людської психіки. В

окремих випадках шлях від бажання вижити і вступу на службу в окупаційні органи влади – до участі в русі опору був разюче близьким. Названі міркування конкретизують матеріали радянських спецслужб, оформлені на одного з керівників партизанського з'єднання, що діяло на Київщині. Це був типовий працівник НКВС. У 1937 р. він був заарештований і обвинувачений в організації "правої опозиції" в одному з районів Кам'янець-Подільській області. До листопада 1938 р. він перебував під слідством. Після звільнення працював начальником Кагановичського райвідділу м.Києва. Не зумівши вийти з оточення, він організовував бойові групи в Макарівському районі на Київщині. У квітні 1942 р. за його ініціативою група патріотів створила партизанський загін, який у липні 1942 р. був розгромлений. На початку серпня 1942 р., з дозволу уповноваженого ЦК КП (б) У (існування якого не підтвердилось), цей громадянин прибув до Києва, де вступив до школи залізничної поліції. Після закінчення школи його призначили на посаду заступника коменданта табору військовополонених. Очевидно, що служив він непогано, оскільки невдовзі зайняв посаду коменданта табору. Через деякий час, залишивши службу в поліції, він знову вступив до партизанського загону. Але увесь наступний період своєї партизанської діяльності він намагався "не афішувати" свою службу в поліції. У Доповідній записці заступника начальника УШПР полковника Старінова визнано можливість дійсної, а не формальної служби в поліції, "оскільки він помилково втратив віру у справжні сили Радянського Союзу під впливом тимчасових успіхів німців. [...] Поразка німецьких військ взимку 1942/1943 рр. і можливість розстрілу німцями примусила тов. [Н] порвати зі службою у німців і піти на організацію партизанського руху на користь Радянського Союзу. Цю роботу слід визнати доволі значною". Було визнано необхідність перевірки "окремих темних моментів діяльності тов. [Н]" [15, арк. 1–23].

Багато у чому ситуація щодо колаборації радянської номенклатури була спричинена тоталітарною суттю більшовицького режиму. Так, один з комуністів, здаючи німецькому коменданту партійний квиток, заявив: "Я ніколи не був комуністом, хоч і носив цей квиток. Я вступив до партії з метою, щоб влаштуватися на вигідне місце роботи, адже при радянській владі мали можливість працювати лише комуністи" [5, арк. 46].

Ще однією з причин зміни моделі поведінки стали перемоги вермахту, бажання пристосуватися до умов життя. Колишній орденоносець та член партії розповів, що в 1941 р. "остаточно розчарувався в силі Радянської влади, вважав положення безнадійним і був твердо переконаний у невідворотності повної поразки Радянського Союзу" [16, арк. 117, 118].

Доволі часто одним із мотивів вступу на службу і пряме зрадництво колишніх членів партії було спричинене обвинуваченнями, пред'явленими німецькими спецслужбами. Той факт, що ці особи дійсно перебували під тиском, не підлягає сумнівам. Так, один із оперуповноважених Баришівського відділення НКВС, член партії, навіть пройшовши процедуру реєстрації, так і не отримав довгоочікуваного спокою. В 1941 р. він назвав місця схованок майна партизанського загону, а також відомих йому працівників НКВС. Моральне падіння було швидким: наприкінці 1941 р. довелося оформити підписку про співпрацю з гестапо [17, арк. 185]. Колишні комуністи перебували під прискіпливою увагою окупаційних адміністрацій. Так, у с.Василинівка Баришівського району під час очної ставки був зраджений політрук РСЧА. Під час процедури ідентифікації були присутні кілька місцевих мешканців, серед яких: двоє членів партії, директор місцевої школи та секретар Баришівського РК ЛКСМУ. Вони назвали особу знайомого їм по "партійній роботі" чоловіка та погодилися працювати на німецькі спецслужби [18, арк. 68, 69].

Комуністи, що погоджувались на співпрацю з ворогом, за рівнем жорстокості значно перевищували колег по роботі. Так, автор Доповідної записки "Про злочинну діяльність колишніх комуністів і комсомольців, що залишалися на території Київської області в період тимчасової німецької окупації" виділяє кількох членів партії, мешканців сіл Гланишів і Воскресінське, які за "активну каральну службу" отримали звання унтер-офіцерів і використовувались як виконавці смертних вироків [12, арк. 28].

Отже, аналіз документів партійних органів та матеріалів кримінальних справ колишніх колаборантів дозволяє стверджувати, що доля членів партії та радянської номенклатури не мала однозначно трагічного відтінку. Їх особисте майбутнє залежало від поведінки та готовності до співпраці. Слід визнати стереотипними і такими, що не відповідають дійсності, заяви радянських

пропагандистів про трагічну долю членів партії, які перебували на окупованій території.

У роки нацистської окупації України проявилася криза радянського тоталітарного режиму, від захисту цінностей якого відмовилась і частина носіїв його суспільно-політичних цінностей.

Зазначені факти доводять антигуманну сутність радянського тоталітаризму, завдяки діям якого був сформований особливий соціальний прошарок номенклатурних працівників, які могли прислужувати будь-якому політичному режиму.

Література

1. Шайкан В.О. Колабораціонізм на території Рейхскомісаріату "Україна" та військової зони в період Другої світової війни: Монографія. – Кривий Ріг: Мінерал, 2005.
2. ЦДАГОУ, ф. 7, оп. 10, спр. 132.
3. ЦДАГОУ, ф. 57, оп. 4, спр. 45.
4. ЦДАГОУ, ф. 1, оп. 22, спр. 7.
5. ЦДАГОУ, ф. 1, оп. 22, спр. 74.
6. ЦДАГОУ, ф. 1, оп. 23, спр. 389.
7. Гончаренко О., Тарапон О. Ідеологічна колаборація в окупованій Україні як один з наслідків діяльності радянського режиму (1941–1944 рр.) // Наукові записки з української історії: Збірник наукових статей. – Вип. 18. – Тернопіль: Видавництво Астон, 2006. – 408 с.
8. ДА СБУ, ф. 6, спр. 72222–ФП.
9. ДА СБУ, ф. 5, пр. 55733. – Т. 1.
10. ЦДАГОУ, ф. 166, оп. 3, спр. 87.
11. ЦДАГОУ, ф. 1, оп. 22, спр. 22.
12. ДА СБУ, ф. 79, оп. 1 (2001). – №5. – Т. 1.
13. ДА СБУ, ф. 5, спр. 51718. – Т. 4.
14. ДАКО, ф. Р–4758, оп. 2, спр. 45.
15. ЦДАГОУ, ф. 166, оп. 3, спр. 85.
16. ЦДАГОУ, ф. 1, оп. 23, спр. 683.
17. ДА СБУ, ф. 5, спр. 44793.
18. ДА СБУ, ф. 5, спр. 66174.

**Свідома колаборація чи спроба вижити:
стосунки інтелігенції і влади у зоні "Трансністрія"
(на матеріалах окупаційної преси)**

Історія Великої Вітчизняної війни відкриває перед нами цікаві факти, висвітлює нові проблеми, які дають змогу по-іншому подивитися на нібито цілком знайомі події.

Серед таких проблем однією з найцікавіших і малодосліджених у сучасній історії України є стосунки населення окупованих районів з новою владою у період Великої Вітчизняної війни.

Як відомо, у радянській історіографії, присвяченій "новому порядку", що встановили загарбники, йшлося в основному лише про опір окупантам, а стосунків іншого характеру взагалі ніби і не існувало, а якщо існували, то як виняткові, які носили характер зради.

На окупованій території залишилися мільйони радянських людей, окупація тривала декілька років – нові і різні стосунки мали виникати, й вони виникали, але знали ми про них лише за спогадами батьків.

Історіографічна ситуація почала змінюватися лише наприкінці двадцятого століття, коли дослідники отримали доступ до архівів СБУ, державних архівів і документів часів окупації. Історики розмежують вивчення даної проблеми зонами окупації, бо як відомо, політика військової та цивільної адміністрації щодо місцевого населення була різною.

Різні сфери життя німецької та румунської зон окупації привертають до себе все більше уваги.

Зона "Трансністрії" – південно-західні землі України (Одеська, частина Миколаївської та Вінницької областей), а також лівобережні райони Молдавії; тобто землі між Дніпром і Південним Бугом – була зоною інтересів водночас Румунії та Німеччини. "Ми з цих областей ніколи вже не підемо" – наголошував Гітлер.

Румунія отримала мандат лише на тимчасове керівництво та використання економічного потенціалу цієї території. У той же час і вона розраховувала залишитися тут назавжди; окрім того, румуни не були нацистами і сповідували православно віру. Ці фактори створювали своєрідні взаємини між окупантами та місцевим населенням, зокрема інтелігенцією.

Нові підходи у вивченні даної проблеми відбивають монографія М.І.Михайлуци "Релігійна політика окупаційної влади в Південній Бессарабії і "Трансністрії" (кінець 1930-х–1944 р.)", ціла низка його статей, а також роботи В.П.Щетнікова, А.Жуковського, у яких на матеріалах широкого кола першоджерел аналізуються релігійні та соціально-економічні відносини населення і румунської влади.

Мета даної статті – довести до читача значний фактичний матеріал щодо стосунків місцевого населення, і перш за все інтелігенції, які висвітлювалися у пресі, спробувати з'ясувати їхню мотивацію, бо саме газети були майже єдиним джерелом інформації мешканців і мали суттєво сприяти формуванню психологічного клімату у "Трансністрії".

Зайнявши нові землі, румуни відразу обґрунтовують свою позицію: "Я не схильний до втрати того, що вже здобув. "Трансністрія" мусить стати румунською областю, ми її зробимо румунською. Ми маємо створити життєвий простір для румун", – заявляв маршал І.Антонеску. "Вибір такий: ми вас чи ви нас. Але ми не імперіалісти. Ми прийшли врятувати вашу країну від смертельної небезпеки, – стверджував директор відділу культури "Трансністрії". Якщо росіяни скинуть з себе більшовизм, то отримають право на нове життя, якщо ні – доля їх не пожаліє. Маршал І.Антонеску відправив у "Трансністрію" ні поліцейського, ні жандарма, хоч на це можна було чекати у військовий час, а університетського професора, вченого, відомого не лише своїми здібностями, але й добротою та шляхетністю, – Алексяну. Румунський народ закликає росіян до співпраці, яка зараз можлива, співпраці на ґрунті культури" [1].

І значна кількість інтелігенції зробила вибір. Вже через декілька тижнів після захоплення Одеси німецько-румунськими військами професор університету В.Селінов кидає у слід радянській армії: "... втекли і залишили місто без води, світла, без фабрик та заводів, зі зруйнованими будинками, барикадами". Його підтримує професор В.Ф.Кисельов: "Два місяці оборони принесли місту, – пише він в "Одеській газеті", – жахливі руйнування, але ми впевнені, що військове командування надасть велику допомогу, щоб не поширювалася антисанітарія, а саме тиф." Газета підкреслювала, що й справді окупаційне командування видало розпорядження про виділення медичним закладам необхідної кількості продуктів, у першу чергу хліба [2].

Вже на початку грудня 1941 був відкритий єдиний вищий навчальний заклад на всій території між Бугом та Прутом – Одеський університет, ректором якого призначили професора медицини П.Часовнікова.

У цей час одна з передових статей "Одеської газети" пише про те, що "... інтелігенція пережила гніт комуністичної ідеології; вона розуміла, що ця ідеологія – це каторжні ланцюги, які сковували будь-яку думку і умертвляли можливість особистої творчості" [3].

"Відродимо культурне життя Одеси" – так була названа стаття професора Г.Сербського, у якій він вже через 15 днів від початку окупації описує ситуацію в Одесі: "Збереглися приміщення медінституту, ряд технічних вузів, бібліотека, де зібрано 2 мільйони книг – все це треба підрахувати і не втратити. Місто має жити повнокровним життям. Муніципалітет широко відкриває двері для всіх, хто хоче допомогти у відродженні нашого міста. Вікно у Європу, що було зачинене 22 роки, розкриється знову!" [4].

Ця думка перегукується з іншою статтею під назвою "Звільнена інтелігенція": "... ми будемо пам'ятати і шанувати пам'ять героїв румунської та союзної армій, що загинули у цій визвольній війні. Ми повинні усіма силами служити справі цивілізації, знищенню залишків більшовизму" [5]. Румунська влада всіляко підтримувала такі позиції, робила конкретні кроки до зближення з науковцями та митцями, бо, безумовно, творча інтелігенція у Радянському Союзі була зв'язана по руках та ногам "марксистсько-ленінською ідеологією". "За часи більшовицької влади, – писала професор консерваторії Липківська, – ми готували не талановиту молодь, а перш за все агітаторів, то ж не дивно, що митці одні з перших зробили крок назустріч новим умовам життя" [6].

3 грудня 1941 р. урочисто була відкрита перша виставка робіт одеських художників. "Завдяки новій владі стало можливим вільне об'єднання діячів культури, безпосереднє спілкування із творчістю західних колег", – із вдячністю говорив на її відкритті голова Спілки художників "Трансністрії" професор Клюк [7].

Художники постійно організовували виставки, навіть у Воронцовському палаці, а на одній з них губернатор "Трансністрії" по жертвував їм 100 тис. марок та наказав передати спілці приміщення колишнього музею Західного та Східного мистецтва [8].

Професор Н.А Соколов тяжкої зими 1941–42 рр. "на власний ризик", – як писала "Одеська газета", – "не за страх, а за сумлі-

ння, з власної ініціативи з групою однодумців зберіг цінне приміщення колишнього художнього училища та його обладнання". Він клопотав перед губернатором про відкриття в Одесі "Академии изящных искусств". Відомі художники проф.: Крайнів, Жук, Буковицький, Габриков та інші погодилися там викладати.

Прикладами співпраці з румунами, як єдино можливої форми більш-менш нормального виживання, була і поведінка одеських істориків-краєзнавців, завдяки яким муніципалітет передав приміщення колишньої Синагоги Бродського краєзнавчому музею. Його директор С.В.Лознякова докладала величезних зусиль для відновлення будинку та початку роботи [8]. У цьому ж приміщенні формувався і Центральний історичний архів. Професор А.Покровський через газету звертається до влади з проханням про необхідність термінового прийняття офіційного рішення щодо збереження історичних документів та права розпоряджатися ними лише державним установам [10]. Таким чином він, можливо, намагався зберегти їх від розкрадання.

Нова влада підтримувала пропозиції продовжувати історичні дослідження з краєзнавства, відкрити архіви для дослідників, бо вони, перш за все, мали довести, що територія "Трансністрії" – це історично румунська територія. Цю думку треба було прищеплювати молоді. Професор В.Селінов, який працював директором історико-археологічного музею та професором історико-філологічного факультету королівського університету (колишнього Одеського університету), прагнув до того, щоб поновити й активізувати роботу історико-археологічного музею, у якому розгорнути виставки як стародавньої, так і середньовічної історії, грецької колонізації, нумізматики. Співробітники музею підтримували зв'язки з музеями й університетами Бухаресту та Ясс, звідки отримували наукову історичну літературу. До музею запрошували учнів на безкоштовні екскурсії, які розповідали також про стародавню історію Румунії [11].

У вересні 1943 р. при університеті було поновлено діяльність Одеського товариства історії та старожитностей (яке діяло з 1829 до 1922 р.).

Ми знаємо, що відомство Розенберга вважало, що війна на Сході – це не тільки боротьба за "життєвий простір", а й ідеологічна боротьба проти більшовизму. Гітлерівці і румуни створювали дослідницькі групи, інститути для вивчення більшовизму з метою протистояння йому і розробки ідеологічних концепцій нового

режиму. Саме для цього необхідні були спеціалісти, архіви, бібліотеки. Так, губернатор "Трансністрії" оголошує конкурс робіт (з преміями) серед письменників і журналістів на теми: "Спогади з часів більшовицького режиму", "Історія жахів, скоєних більшовиками, – вбивства, голод, заслання тощо", "Ідеологічна критика марксизму-ленінізму". Комісія за підсумками конкурсу на антикомуністичні твори визнала переможцем авторів робіт: "24 роки під ярмом більшовизму" (премія 1 тис. марок (RKKS)), "Сонце сходить із Заходу" (500 RKKS), "Комітет порятунку" (200 RKKS). Пізніше автори виступали у Будинку вчених, де читали уривки зі своїх творів [12].

У цей час при Одеському університеті був створений Інститут антикомуністичних досліджень і пропаганди, який мав на меті "боротьбу з комунізмом, розкриття його брехливості та ненауковості". "Будь-яка наукова робота, – писала "Одеська газета", – що спрямована на підриг комунізму, сталінсько-більшовицького ладу, – є цінним внеском у загальну справу боротьби за Нову Європу". Інститут закликав інтелігенцію "Трансністрії" і всієї Європи до співпраці [13]. Пізніше йому почали допомагати вчені Румунії й Італії – вони привозили фільми, фотокартки і журнали, що ілюстрували жахи сталінізму.

В інституті соціальних наук, який діяв у приміщенні університету, проводилися різні засідання, на яких з доповідями виступали викладачі. Так, наприклад, у одній із характерних доповідей "Духовні пошуки Ф.Достоевського" стверджувалося, що Федір Михайлович сприйняв би більшовизм як царство антихриста, бо він був переконаний, що культурний порятунок Росії – у зближенні Сходу і Заходу.

Серед діячів культури була розповсюджена думка про те, що німці і румуни – це "визволителі". Досить слушним є припущення, що головним чинником прислужитися новій владі було сподівання інтелігенції повноцінніше (у порівнянні з більшовицькою владою) реалізувати власний науковий та творчий потенціал; тим більше, що румуни у порівнянні з нацистами проводили більш м'яку політику щодо мешканців окупованих земель, були православними християнами, ходили в ті ж самі церкви, що й місцеве населення. Це створювало враження, що співпраця з новою владою не є зрадою, не є приниженням, а служить сьогоденню і майбутттю. Так, у грудні 1942 р. в Одесі зустрілися румунські й місцеві журналісти. Головна мета зустрічі – "співпраця в межах

нового європейського порядку". Румунське керівництво закликало своїх слов'янських "колег" зміцнювати ідеали румунської нації на землі, звільненій кров'ю румунських солдатів. Представник місцевих журналістів скаржився, що за роки більшовизму були знищені віра, культура, й обіцяв, що вони будуть і надалі своїм трудом служити інтересам румунської справи [14].

У грудні 1941 р. на прем'єрі опери "Евгеній Онегин" були зібрані чудові творчі сили: диригент Н.Чернятинський, хормейстер К.Пигров та інші. Учасники урочистих зборів висловили гарячі побажання тісно співпрацювати з оперним театром у Бухаресті [15]. У січні 1942 р. у приміщенні Одеського оперного театру був концерт відомого співака П.Лещенка, на якого чекала вся Одеса, доля якого, як відомо, після війни склалася сумно.

Силами театральної трупи і консерваторії проводилися численні благодійні концерти. Так, лише за півроку 1943 р. їх відбулося сім, за які було зібрано 14 тисяч марок, що направили у дитячі, інвалідні будинки, на користь дітей, які евакуювалися зі Сходу [16].

Артисти Одеського оперного театру давали концерти у німецьких шпиталях, де популярною серед поранених була західно-європейська та російська музична класика.

Всесвітньо відомий театр прагнули відвідати військові та цивільні керівники, які приїжджали до Одеси, і, як правило, керівництво театру зверталось до "високих гостей" зі словами великої вдячності. "Мати, яка вигодувала нас, – "Транснстрія", ми, її діти, служимо народові нашою вірою". За таку "добру поведінку" наказом маршала І.Антонеску всьому персоналу Одеського театру опери і балету було дозволено видати додаткове жалування [17]. Театр був справжнім культурним центром міста.

Безумовно, румуни, хоч і були союзниками Німеччини, підкорялися її наказам, все ж певною мірою намагалися зберегти своє обличчя, чинили "не як вороги, а як цивілізовані люди, як віруючі, намагалися діяти не палицею", – говорив маршал І.Антонеску у квітні 1943 року [18]. Але, безумовно, палиця чи пряник залежали від ставлення місцевих мешканців до румунської влади і від ситуації, яка складалася на фронті.

Що стосується ставлення до них місцевої інтелігенції, то спираючись на факти, можна стверджувати, що частина її обрала шлях співпраці з окупантами цілком свідомо. Не останню роль відіграло і несприйняття переважно дореволюційною більшістю діячів науки та культури радянського способу життя; пристосуван-

ство стало для декого виходом із складного матеріального стану, а для інших – сподіванням на подальше покращення долі, на можливість відновити втрачені традиції, зв'язки із Європою, з її культурними і духовними цінностями.

Література

1. Одеська газета. – 1942. – 28 жовт.
2. Там само. – 1941. 30 лист.
3. Там само. – 1941. – 13 груд.
4. Там само. – 1941. – 2 лист.
5. Там само. – 1941. – 13 груд.
6. Там само. – 1941. – 16 груд.
7. Там само. – 1943. – 7 жовт.
8. Там само. – 1943. – 8 черв.
9. Там само. – 1942. – 8 серп.
10. Там само. – 1943. – 23 лют.
11. Там само. – 1943. – 2 бер.
12. Там само. – 1943. – 8 трав.
13. Там само. – 1943. – 2 трав.
14. Там само. – 1942. – 9 груд.
15. Там само. – 1941. – 10 груд.
16. Там само. – 1944. – 3 січн.
17. Там само. – 1942. – 10 лют.
18. Там само. – 1943. – 3 квіт.

**Етно-конфесійні аспекти трансністрійського життя
(1941–1944 рр.)**

Через сьогоденне багатовекторне віддзеркалення минулого безсумнівну актуальність має вивчення такої мало знаної проблеми, як існування місцевих православних парафій, різноманітних соціо-конфесійних груп та релігійних громад в окупованих румунськими військами землях поміж Південним Бугом і Дністром. Ці терени було номіновано румунами у розпалі Другої світової війни як "губернаторство Трансністрія". Саме невивченість джерельної бази цього періоду (особливо румуномовних документів, зосереджених у південноукраїнських архівах) та відсутність глибокого дослідження із зазначеної проблематики спонукає нас до постановки завдання в цій статті.

Якщо у дослідженнях російських істориків етно-релігійна ситуація в українських повітах Буго-Дністровського межиріччя була поза увагою або розглядалася лише у загальному контексті релігійної політики румунської окупаційної влади, та й то лише з позицій інтересів Руської ПЦ [1], то вчені діаспори відзначилися певним поступом вперед. Особливо поглиблено зазначену проблему досліджував канадський історик А.Жуковський, хоч і в його праці не вистачало джерел місцевих архівосховищ та бракувало узагальнюючих висновків [2].

Історіографія церковного життя в роки Другої світової війни останнє десятиліття репрезентована ґрунтовними працями [3] під національним кутом зору. Історики ж зарубіжні [4], і особливо румунські та молдавські [5], приділяють увагу переважно "етнічним румуно-молдавським регіонам" і дуже мало українським, хоч і наводять підсумкові цифри та висловлюють цікаві дефініції.

За період румунського володарювання в українських землях між Дністром і Південним Бугом у національно-релігійному плані відбувалися спровоковані своєрідним окупаційним режимом досить специфічні міжконфесійні процеси. Останні характеризують ставлення румунської окупаційної влади та обслуговуючої її духовної системи – Румунської православної церкви (РПЦ) до місцевого населення, яке було переважно українським за національною ознакою та поліконфесійним за духовними уподобаннями. У першу чергу, маємо на увазі широкий релігійний со-

ціум – від глибоко віруючих людей різних конфесій, сектантських відгалужень і до безбожництва.

Серед 14 повітів Трансністрії, саме українськими (за етнотериторіальною ознакою) були 11, включаючи м.Одесу й Одеський повіт, решту – Рибницький, Тираспольський та Дубосарський – населяли переважно молдаване. Українці ж становили більшість в Очаківському, Голтському (зараз – м.Первомайськ Миколаївської обл.), Березовському та Тульчинському, в інших повітах український люд мешкав разом з історичними сусідами – росіянами, молдаванами, німцями, поляками, болгарами. Природно, що релігійне розмаїття на цих теренах виявилось у специфічному ставленні окупаційної влади і румунської церкви до місцевих парафій і духовенства.

Своїм першочерговим завданням у релігійній царині румуни вважали відродження християнської віри та відновлення церковного життя у захоплених українських землях. Задля цього вони надіслали туди Румунську православну місію, яка організувала проведення інспектувань парафій у глибинці Трансністрії. Реалізація такого плану відбувалася у визначених екзархатом румунської церкви напрямках – налагодження діяльності тимчасових місіонерських груп із Трансільванії, Бессарабії та Буковини, створення та укорінення стабільних постійних місіонерських осередків із прибульців-місіонерів і навернення на службу румунській владі православних священнослужителів із числа місцевого кліру, який за радянських порядків був відлучений від служіння Церкві. Не остання роль відводилася організації богословської освіти та налагодженню духовного навчання в школах.

Вже з другої половини вересня 1941 р. до Трансністрії були направлені: трансільванські місіонери на чолі з митрополитом Миколаєм (Загорським), священники із Хушистської єпархії з єпископом Григорієм та клірики Кишинівської архієпископії під керівництвом отця Федора (Рудієва). У жовтні Хушистською єпископією було направлено ще 16 місіонерів, а 20 грудня до Трансністрії прибули 55 місіонерів з Кишинівської архієпископії [6]. Їм доручалося протягом місяця "поселяти в душах віруючих радість від свята Різдва Христового". Місіонерами проводилися релігійні служби серед народу, читалися проповіді, проводилися масові хрещення людей, роздавалася духовна література та хрестики. Кульмінаційним моментом у діяльності цих місіонерських груп було освячення храмів, що відроджувалися і відкривалися за

сприяння румунів. На кінець грудня 1941 року в межах губернаторства було освячено 32 старі церкви, відновлювалися й зруйновані храми [7]. Проте ці місіонери проводили свою роботу переважно серед молдавського населення, яке самими румунами вважалося етнічним румунським, і мало опікувалися проблемами прихожан-українців та інших національностей.

Підводячи підсумок діяльності Румунської православної місії в Трансністрії за 1941 рік, її шеф, архімандрит Юлій (Скрібан), підкреслював, що основна ставка у відродженні православного життя у цьому регіоні робилася саме на роботі приїжджих місіонерів. Звідси з'їзд благочинних Трансністрії прийняв рішення "про залучення до роботи православної місії найбільш досвідчених представників духовенства зі Старого Королівства, особливо з Бессарабії, які володіють російською мовою та знають місцеві звичаї" [8]. На той час із "ґаґ" (з держави) приїхало 63 священники, 1 диякон та 2 кантори [9]. У межах повітів організацією церковної справи займалися 14 протоієреїв (в Одесі та в кожному повіті по одному). Більшість представників кліру (виняток становили лише 16 священників, з яких 14 – повітові протоієреї), що прибули до Трансністрії, утримувалася лише за рахунок прибутку від епітрахільної діяльності та не отримувала державної платні. Саме відсутність фінансової підтримки місіонерів з боку уряду Й.Антонеску керівництво місії вважало основною причиною проблем, пов'язаних із повільним розповсюдженням румунського впливу в провінціях.

Певну роль у румунському православному місіонерстві відігравали й військові священники, які одними з перших укорінювали православ'я румунського зразка на теренах між П.Бугом і Дністром. Вони здійснювали масові обряди хрещення та поминання померлих та розстріляних. Так, влітку 1942 р. у Голтському повіті, у парафії с.Акмечетні, в церкві Іоанна Богослова румунськими військовими священниками було похрещено 6 осіб [10]. В Очакові, в листопаді 1942 р., військовим та місцевим духовенством було проведено молебень на місці масових убивств християн за часів сталінської диктатури [11].

Через значні потреби у священницьких кадрах, нагальною проблемою місії було повернення місцевого православного духовенства до співробітництва. Значна його частина зверталася із заявами про надання права служити церкві. Показовим є рапорт священника О.Е.Маркова на ім'я благочинного Голтського повіту,

датований 16 березня 1943 р.: "Маю за честь повідомити Ваше преосвященство про своє бажання приступити до пастирської діяльності в с.Кримка. Община ж, як видно, також бажає мене, бо прислала своїх представників і просить мене переїхати до них на парафію. Виходячи з цього, я найпокірніше прошу Вас, отче протоієрею, призначити мене в с.Кримку настоятелем Св.Різдово-Богородицької церкви, а також надіслати письмове клопотання його Високопреосвященству митрополиту Трансністрії Віссаріону..." [12]. У Фонді церковних організацій протоієрея Голтського повіту [13] подібних заяв лише за період з квітня 1942 по березень 1943 р. нараховуємо 24, що свідчить про активізацію релігійного життя в цьому регіоні.

Повернення колишніх священнослужителів до своїх рідних парафій спостерігалось в українських повітах Трансністрії особливо активно. За даними місії, на березень 1942 р. їх нараховувалося понад 150 чоловік, хоча документально змогли підтвердити своє право на духовну діяльність лише 19 священників, 3 диякони та 8 канторів [14]. Більшості претендентів на поновлення в сані місія відмовила. Причинами відмови були: похилий вік, відсутність духовної освіти, недовіра до деяких священників, висвячених за часів більшовицького режиму, тощо. Однак основною причиною, передусім, була відсутність документальних доказів своєї попередньої діяльності на "ниві духовній". Під час репресій 30-х років (арештів, тюремних допитів, мордувань, засуджень до таборів та заслань) документи остаточно втрачалися за стінами управлінь НКВС та в сейфах слідчих. Ілюстрацією до сказаного є автобіографія священника Голтського кафедрального собору о.Василія (Шабарова), подана на розгляд місії [15], де розповідалося: "У 1926 р. райвідділом НКВС я був заарештований і 8 місяців утримувався у вологій одиночній камері, а потім був засуджений до 5 років концтаборів на о.Соловки. З 1931 р. був засланий на поселення у Східний Сибір і звільнився лише в 1936 році. Документи мої як про освіту, рівно й про висвячення у диякони та священники відібрані під час арешту 9 травня 1926 р. <...> Про те, що я не самозванець, а дійсно священник, можуть підтвердити архієпископи Серафим, Іларіон, єпископи Григорій, Іоан, Антоній Маріупольський, які були зі мною на Соловках. Незалежно від того, я клянуся перед Богом, Євангелієм та Пресвятою Богородицею, що я дійсний священник і хочу служити Господу Богу і Церкві".

Утворена в Одесі комісія, надаючи або відмовляючи претендентам у праві церковного служіння, використовувалась місією задля фільтрації місцевого кліру, який був дуже строкатим за своєю національною приналежністю та церковною юрисдикцією. На жаль, важко говорити про чітко визначені кількісні складові, однак ми можемо констатувати, які саме церковні напрямки (конфесії) були представлені в українських повітах Трансністрії. Найбільш чисельною (за визначенням румунів) була група прихильників "Церкви живої", яка своїм корінням брала початок від пореволюційного часу, певний період підтримувалася більшовицькою владою з метою розколу православ'я та перетягування "тихонівців" на бік "живістів". З часом і ті, й інші потрапили під репресивний удар ДПУ-НКВС і були піддані гонінням. Власне "живісти", пройшовши через каяття та епитимію, переважно й отримували від місії підтвердження священницького сану та сільські парафії.

Неоднозначним було ставлення місії до священників Української автокефальної православної церкви (УАПЦ). Представники з ієрархії митрополита В.Липківського разом з іншими "віровідступниками" підпадали під жорсткий тиск як з боку парафіяльних священників інших конфесій, так і з боку румунської місії. Збільшення кількості парафій автокефалістів та їхній вплив на населення обурювало прихильників румунізації і проявлялося в доносах, скаргах та листах до повітових релігійних чиновників. Прикладом міжконфесійної боротьби є лист протоієрея Кіндрата Мощенка на ім'я благочинного Голтського повіту о.Іоанна від 11 липня 1942 року [16]. Ним висловилося застереження стосовно організації священниками М.Климентієвим та П.Величком приходів УАПЦ у селах Секретарка, Ольвіополь та інших. Побоюючись відродження національної церкви, автономної від румунської, релігійні чиновники місії направляли справи "липківців" виключно на розгляд Священного Синоду РПЦ.

У першому кварталі 1942 р. значно активізувалася діяльність місії. Церковні адміністрації на місцях провели інспекції та обстеження майже кожної парафії та церковної громади. Церковно-організаційні процеси, які відбувалися в повітах, населених переважно українцями, знайшли аналіз у звіті архімандрита Антіма (Ніка) [17]. Румунська церковна адміністрація відзначала, що українське населення в Балтському, Березовському, Голтському, Могилівському, Тульчинському та Ямпільському

повітах, з релігійної точки зору, можна поділити на кілька категорій: перша – ревні прибічники дійсної віри, особливо похилого віку люди; друга – байдужі, які не цікавляться релігією зовсім і, нарешті треті, які є ворогами релігії, безбожники, атеїсти та помічники комуністів... І хоча молодь дуже далека від проблем віри, все ж переважна більшість українців тяжіють до релігії.

Інспектування показало, що в повітах, населених українцями, склалася гостра ситуація з наявністю церковно-культових споруд і, відповідно, не вистачало служителів культу: священників, дияконів та канторів. В Ананіївському повіті було лише 25 діючих церков, з яких 15 збереглися з дореволюційного часу, 10 були відкриті у школах та інших публічних місцях [18]. Біля 10 храмів ремонтувалися, а 8 парафій не мали церков взагалі. У Голтському повіті діючими були 32 церкви [19]. На 94 парафії у Ямпільському повіті приходилося лише 15 діючих церков, решта були у зруйнованому стані [20]. Найгірша ситуація склалася навесні 1942 р. в Очаківському, Балтському та Березовському повітах, там діяло лише по кілька храмів.

Попри заяви румунських релігійних чиновників щодо побожності і поважливого ставлення українців до Церкви, все ж їх тенденційність та українофобія простежуються на прикладах забезпечення парафій кліриками. Не зважаючи на те, що в березні 1942 р. зростає кількість церковнослужителів до 285 [21], однак більшість парафій, особливо українських, залишалися без духовних персон. А якщо взяти до уваги той факт, що із 607 парафій, які існували в Трансністрії, лише 62 були населені румунами (молдаванами), 98 були змішаними і 477 парафій населяли українці, росіяни та болгары [22], то спостерігаємо чітку кадрово-священницьку диспропорцію не на користь місцевого слов'янського населення.

У провінціях, де компактно проживали українці, катастрофічно бракувало людей духовного звання. Наприклад, у Голтському повіті було 8 священнослужителів, семеро з яких – прибульці з "Тарã", і всі вони зосереджувалися в Любашівській волості [23]. В Овідіопольському повіті було теж 8 служителів культу (7 священників та один кантор), в Очаківському – 6, в Березовському – лише 4 [24]. А у Веселинівській волості Березовського повіту один священник обслуговував 50 сіл [25]. Не найкращою була ситуація у Савранській волості Балтського повіту: там на 25 тис. мешканців було всього 4 священники [26]. За нашими підрахунками, у двох

волостях Голтського повіту – Любашівській та Кривоозерській, на 55 тис. православних прихожан (23 села, 50 присілків та хуторів) припадало лише 15 священиків та 8 канторів [27].

Натомість приходи з молдавським населенням були укомплектовані священиками повністю. Так, лише у трьох повітах: Тираспольському, Дубосарському та Рибницькому – нараховуємо 103 клірики – майже третину від усієї кількості служителів культу в 14 повітах губернаторства Трансністрія.

Специфічним для наддністрянського регіону є вороже ставлення румунського православ'я до релігійних відгалужень та сектантства і боротьба з ними. Власне, такий прояв моноцерковності відповідав тоталітарній сутності румунського адміністрування в захопленому регіоні. Уже в грудні 1941 року шеф місії архимандрит Юлій акцентував увагу на тому, що "релігійна жага робить народ довірливим та здатним слухати будь-кого, хто розповідатиме йому про віру. У такій атмосфері можна легко потрапити до секти. Досі ми не знали такої проблеми. Щоб запобігти небезпеці сектантства, необхідно направити в гущу народу якомога більше освічених священиків..." [28]. У зв'язку з появою сект у Трансністрії, архимандрит А.Ніка також наполягав на необхідності місіонерів їздити по селах, де не вистачає священиків і почергово вести службу в церквах [29]. Перед деякими панотцями місії ставилося завдання інспектувати центри, "вражені" сектами.

Найбільш розповсюдженими релігійними відгалуженнями, що являли собою сектантство, були євангелісти, адвентисти сьомого дня, баптисти, штундисти, богомольці, драконівці, безпопівці, інокентіївці та ін. Вони зосереджувалися переважно в Ананіївському, Балтському, Голтському та Тульчинському повітах.

За нашими підрахунками, в 1942–1943 роках у Любашівській та Кривоозерській волостях проживали понад 50 тис. українців, 3916 молдаван (румунів), 153 німці та інші: з них переважну більшість становили православні. Проте поміж зазначеного населення були також 341 католик, 143 баптисти, 102 євангелісти і 3 штундисти [30]. Разом вони становили близько 2% від православного населення цих волостей.

У межах протоієрейства Тульчинського повіту ситуація щодо сектантів складалась таким чином: євангельських християн було 255 душ, адвентистів сьомого дня – 42, баптистів – 11, штундистів – 9 [31]. У селах Нова Гора (216 осіб) та Руська Чернашівка

(300 осіб) зосереджувалися старообрядці-липовани (безпопівці). У матеріалах примарії с.Маринівки Доманьовської волості у списку сектантів-євангелістів на 15 липня 1943 р. фіксувалось 102 особи [32].

24 березня 1942 р. в Одесі відбувся церковний конгрес, у якому приймали участь 180 представників православного кліру. Серед організаційно-адміністративних питань про покращення церковного життя в Трансністрії на основі румунської церковної організації, конгрес наголошував на необхідності боротьби із сектантством [33]. Священники Светлов, Флоря, Буденко та інші обговорювали проблему недопущення появи сектантів, викорінення й обмеження їх впливу та діяльності в православних парафіях.

Серед ревних захисників православ'я у субпротоієрействі Тульчинського повіту був Т.Кукульський, направлений туди постановою губернатора Трансністрії від 1 січня 1942 р. у числі 23 священників-місіонерів [34]. Він проводив активну протисектантську роботу серед своїх прихожан та населення повіту. У листі до шефа місії РПЦ в Трансністрії він писав: "Після розмов із більшістю з них (сектантами – Авт.) я дійшов до висновку: якби повсюди розподілити старанних та дбайливих священників, то усіх сектантів буде легко повернути на шлях істини, особливо зараз, поки вони ще не зорганізовані" [35].

У Балті осередком боротьби за повернення баптистів та інших іновірців до лона православ'я був монастир Святої Трійці, який вже за румунського володарювання відродив і згодом очолив ігумен Зосіма (Черкез).

Однак румунська влада та православна місія в Трансністрії не виявили бодай видимості толерантного ставлення щодо релігійних сект і прийняли "драконівський" закон за №927 від 30 грудня 1942 року [36]. Ним румунський уряд ухвалив ліквідацію усіх релігійних сект та заборонив утворення нових релігійних об'єднань. До того ж, уся власність та майно сект конфісковувались, а тих, хто приховував місцезнаходження цих сект, заарештовували й ув'язнювали у табори терміном від 1 до 3 років [37].

Не були румуни сповненими поваги і до місцевого населення, яке святкувало релігійні свята за місцевим календарем (старим стилем). Відповідно до розпорядження уряду Трансністрії за №7219 від 23 грудня 1941 р., напередодні Різдва Христового церковним керівництвом було прийнято рішення, щоб свята Різдва,

Нового Року та Хрещення відбувалися за новим, виправленим календарем [38]. І хоча допускалося, що населення таки буде святкувати з власної волі "за старим стилем", усе ж в армії, у школах та румунській адміністрації свята мали святкуватися лише за новим календарем. Для цього місія випустила церковний календар на 1942 р. російською мовою накладом 10 тис. примірників і розповсюдила серед місцевого населення. А церковний календар на 1943 р. являв собою книгу-альманах на 100 сторінок [39]. Газети "Християнское Приднестровье", "Воскресенье", що видавалися при Бершадському монастирі румунською і російською мовами, були популяризаторами румунського християнського місіонерства та християнської моралі.

Румуни в боротьбі зі "стилізмами" в українських повітах знайшли опозицію серед місцевого духовенства, яке вимагало канонічного підтвердження румунського місіонерства на посередництво в українських землях від Вселенського собору. Так, на церковно-адміністративній конференції кліру Балтського повіту, що відбулася 10 березня 1942 р., під час обговорення питання календаря один з місцевих священиків Леонтій Доценко заявив: "Щоб здійснювати місіонерство, румунська патріархія мала б отримати пастораль від Константинополя" [40]. Такого роду висловлювання місіонери з "Тарґа" називали образливими для румунської церкви і відповідали жорсткою критикою не тільки в церквах, а й на шпальтах окупаційних газет.

У підсумку до аналізу релігійної політики в окупованих румунами українських територіях між Дністром і Південним Бугом визначимо кілька важливих моментів означеної проблеми. По-перше, в захоплених землях румуни встановили жорсткий політичний режим, який також утверджувався завдяки Румунській православної церкві та місії, що репрезентувала всю церковну владу у губернаторстві Трансністрія. По-друге, місія здійснювала в межах митрополії повний контроль над відродженням православного життя, спрямовувала кадрову політику у благочиннях та парафіях. По-третє, в діяльності місії спостерігається відверта спрямованість на деукраїнізацію православного життя в окупованих землях, викорінення будь-яких самобутніх церковних традицій. По-четверте, РПЦ, викорінюючи різні релігійні форми від сект до релігійних об'єднань, забороняла церковний плюралізм як небезпеку моноцерковності і загрозу державі. По-

п'яте, "конфлікт календарів" був не на користь ані румунському християнству, як прояву місіонерства, ані місцевим православним, які й без того потерпали від війни.

Література

1. Религиозные организации в СССР накануне и в первые годы Великой Отечественной войны (1938–1943) // Отечественные архивы. – 1995. – № 2. – С. 37–67; Васильева О.Ю. Русская православная церковь в 1927–1943 годах // Вопросы истории. – 1994. – С. 40–45.
2. Жуковський А. Українські землі під румунською окупацією в часи Другої світової війни: Північної Буковини, частина Бессарабії і Трансnistрія, 1941–1944 // Український історик. – 1987. – Ч. 1–4. – С. 83–96.
3. Панченко П.П. Релігійні конфесії в Україні (40-і – початок 90-х). – К.: НАН України, 1993; Пашенко В.О. Православ'я в новітній історії України. – Полтава, 1997; Лисенко О.Є. Церковне життя в Україні. 1943–1946 рр. – К., 1998; Волошин Ю.В. Українська православна церква в роки нацистської окупації (1941–1944 рр.). – Полтава, 1997; Гордієнко В.В. Православні конфесії в Україні періоду другої світової війни (вересень 1939 – вересень 1945 рр.). – Автореф. канд. істор. наук. – 1999 та ін.
4. Alexander Dallin. Odessa, 1941–1944: A case study of soviet territory under foreign rule, Center for Romanian Studies, 1998; Ancel Jean. Transnistria. Atlas. Bucuresti, 1998 та ін.
5. Rodica Solovei Activitatea Guvernamentului Transnistriei on domeniul social-economic si cultural: 19 auq. 1941–29 ian. 1944). Iași: Casa Editoriala "Demiurg", 2004.
6. Transnistria creștina. – București. – 1943. – nr. 8. – P. 23.
7. Ibid.
8. Одесса. – 1942. – 12 мая.
9. Transnistria creștina. – București. – 1943. – nr. 8. – P. 25.
10. Державний архів Миколаївської області (далі – ДАМО), ф. 2704, оп. 1, спр. 1, арк. 25.
11. Молва. –1942. – 2 декаб .
12. ДАМО, ф. 2704, оп. 1, спр. 2, арк. 33.
13. Там само, спр. 2, 4, 7.
14. Transnistria creștina. – București. – 1943. – nr. 8. – P. 25; Rodica Solovei Activitatea Guvernamentului Transnistriei... – P. 115.
15. ДАМО, ф. 2704, оп. 1, спр. 4, арк. 35–36.
16. ДАМО, ф. 2178, оп. 1, спр. 7, арк. 16.
17. Transnistria creștina. – București. – 1943. – nr. 8. – P. 50–61.
18. Ibid.– P. 54.
19. Ibid.– P. 55.

20. Ibid. – P. 60.
21. Ibid. – P. 30, 48.
22. Rodica Solovei Activitatea Guvernamentului Transnistriei... – P. 117.
23. ДАМО, ф. 2704, оп. 1, спр. 9, арк. 32–33, 49, 51.
24. Transnistria creștina. – București. – 1943. – nr. 8. – P. 48.
25. Ibid. – P. 30.
26. Ibid. – P. 55.
27. ДАМО, ф. 2704, оп. 1, спр. 16, арк. 1–17.
28. Transnistria creștina. – București. – 1943. – nr. 8. – P. 27.
29. Ibid. – P. 33.
30. ДАМО. – Ф. 2704, оп. 1, спр. 16, арк. 1–17.
31. Transnistria creștina. – București. – 1943. – nr. 8. – P. 33.
32. ДАМО. – Ф. 2704, оп. 1, спр. 12, арк. 13-18.
33. Одеса. – 1942. – 24 марта.
34. ДАМО, ф. 2178, оп. 1, спр. 7, арк. 36.
35. Transnistria creștina. – București. – 1943. – nr. 8. – P. 59.
36. Rodica Solovei Activitatea Guvernamentului Transnistriei... – P. 183.
37. Ibid. – P. 122.
38. Transnistria creștina. – București. – 1943. – nr. 8. – P. 27.
39. Молва. – 1942. – 23 декаб.
40. Transnistria creștina. – București. – 1943. – nr. 8. – P. 54.

В.В.Тарасов

**Публікаторська робота українських періодичних видань
1989–1991 рр. як перший етап усунення
"білих плям" вітчизняної історії**

За твердженням багатьох дослідників періоду кін. 1980-х – поч. 1990-х рр. однією з найбільш типових рис перебудови був її компенсаторний характер. Так, О.Бойко розглядає горбачовську перебудову як "варіант наздоганяючої системної суспільної модернізації". С.Кульчицький вбачає у перебудовних процесах ознаки "незавершеної", "відкладеної" революції. І в першому, і в другому випадку йдеться про компенсацію втрачених (з об'єктивних або суб'єктивних причин) модернізаційних можливостей [1].

На сторінках історичної публіцистики компенсаторна політика перебудови виявилась у багатьох напрямках, серед яких магістральним, на наш погляд, слід вважати т.зв. "публікаторську робо-

ту", а саме: заповнення сторінок "товстих" гуманітарних журналів нещодавно забороненою або невідомою історичною літературою та оприлюднення документальних масивів із "закритих" архівних фондів.

Фактично кожен період вітчизняної історії містив значні масиви історичної літератури, яка потребувала невідкладної актуалізації в умовах тих серйозних трансформацій, що відбувались в історичній галузі. Зокрема це стосувалось історії українського козацтва, вкритої відразу декількома історіографічними шарами від літописного спадку сучасників козацької доби й творів дослідників XVIII–XIX ст. до історіографії радянського часу [2].

Спираючись як на сучасні дослідження (наприклад, В.Замлінського), так і на твори дорадянської історіографії (М.Костомаров, В.Антонович, А.Кащенко), вітчизняні газети і журнали витворювали власну історичну мозаїку, яку лише постфактум можна оцінити як літературу різних (почасти навіть протилежних) стилів мислення. Прикладом такого своєрідного збігу історіографій XIX ст. та новітнього часу може бути історико-біографічний цикл "Гетьмани України" (журнал "Україна" 1990–1991 рр.), де поряд із нарисами В.Антоновича або О.Левицького друкувалися сучасні розвідки Я.Дзири та Ю.Хорунжого [3]. Подібну тенденцію ми спостерігаємо і в журналі "Дніпро" 1990–1991 рр. (рубрика "Публіцистика. Гетьмани України") [4].

Схожа картина спостерігалась у проблематиці історії "визвольних змагань" 1917–1921 рр. З усього масиву публіцистичних письменств, присвячених цьому періодові, більше ніж третину становила компенсаторна історична література. Переважно це були наукові та творчі праці діячів УНР, мемуаристика, епістолярні матеріали [5]. Зрештою, потужні блоки "затриманої" літератури стосувались радянського періоду та в тематичному сенсі окреслювались у межах "репресивної проблематики" 1930–1950-х рр. [6] та історії дисидентського руху 1960–1970-х рр. [7].

Як уже зазначалося, іншим напрямком компенсаторної політики перебудови в гуманітарній галузі було оприлюднення документальних масивів, як правило, із нещодавно "закритих" архівних фондів. Систематична публікація архівних документів розпочинається із репресивної проблематики, що є цілком зрозумілим з огляду на домінування цієї теми як у радянський період історії України, так і в цілому в історичній публіцистиці. Цей процес містив щонайменше два суттєві за масштабами та

суспільно-політичним значенням документальні "вибухи": голод 1932–1933 рр. [8] та справа СБУ ("Спілки Визволення України") [9].

Значну кількість архівних документів і матеріалів було впроваджено до обігу в проблематиці історії революції та громадянської війни в Україні. Зокрема, в історичній публіцистиці набагато раніше за наукові видання були оприлюднені Універсали Центральної Ради [10]. Прагнення опертись на архівні матеріали сповна виявило себе і в проблематиці "білих плям" Великої Вітчизняної війни [11].

Таким чином, широку публікаторську та евристичну діяльність, перевидання історичної спадщини періоду національно-культурного "відродження" другої пол. XIX ст., її актуалізацію і критику на теренах публіцистики кін. 1980-х – поч. 1990-х рр. ми схильні розглядати як один з вагомих етапів усунення "білих плям" вітчизняної історії. Лише простий перелік надрукованих впродовж 1988–1991 рр. статей, нарисів, уривків з монографій, портретних галерей, складених і написаних в добу українського перебудовного "відродження", викликає гідні подиву емоції та як безумовний інтелектуальний феномен заслуговує на окреме дослідження.

З позиції сьогодення процес перевидання забороненої або невідомої літератури виглядає абсолютно закономірною й головне – невідвратною справою. У цьому сенсі можна погодитись із думкою С.Кульчицького про те, що "справжня перебудова в історичній науці розгорнулася з публікації джерел" [12].

Потреба в "систематично складених відомостях з історії України" та пристрасне бажання величезної аудиторії читачів періодики кін. 1980-х – поч. 1990-х рр. розібратись зі складними "поворотами" власної історії примушувало редакції журналів (а подекуди й газет) друкувати великі за обсягом – іноді багатомні – твори, які часто мали суто науковий профіль й призначалися скоріше для вузького кола спеціалістів, ніж для широкої читацької маси [13].

Водночас усвідомлення масштабів тієї історіографічної порожнини, яка декілька десятиліть існувала в радянському українознавстві, примушує оцінювати цей процес не лише у світлих барвах.

Досить очевидним є те, що публікаторська робота була зорієнтована передусім на масового читача, і це не могло не позначитись на характері тих робіт, що друкувались у періодиці. Окремі дослідники, цілком усвідомлюючи її потребу та значення,

були, тим не менше, скептично налаштовані щодо доцільності її публіцистичної форми, особливо на початковому етапі, коли першість у державних видавництвах надавалася літературі іншого типу. Як зауважувала О.Пахльовська: "На тлі помпезних видань про індустріалізацію, про розвиток економіки, про партійні з'їзди так неприкаяно і бездомно виглядають і Грушевський, і Яворницький, з яких напівзнято заборону: туляться собі на сторінках журналів, щоб люди клеїли листочки до купи та й мали свою історію" [14].

Проблема перебудованого "самвидаву", однією з форм якого, на наш погляд, можна вважати згадані О.Пахльовською "склеєні листочки" із газетно-журнальних публікацій на актуальні (передусім історичні) теми, ще чекає на свого дослідника. Зауважимо, що самі редакції популярних видань відверто заохочували своїх читачів до такого колекціонування, розуміючи його комерційну вигоду. Зокрема, відправляючи до друку багатомну "Історію України-Руси" М.Грушевського ("десятирічний, виснажливий супермарафон") редакція журналу "Київ" наголошувала, що тексти "верстатимуться так, щоб ви мали змогу зшивати їх окремими книжками" [15]. Подібні заяви робила і редакція журналу "Вітчизна", яка у тому ж 1989 році мала наміри розпочати публікацію другого тому "Історії української козаччини" (того ж таки Грушевського). Агітуючи читача підписувати журнал, редакція зауважувала, що "через рік вам лишиться тільки вирізати з комплекту "Вітчизни"-90 розділи другого тому й здати до палітурні" [16]. Цікавий формат "самвидаву" запропонувала редакція ілюстрованого тижневика "Україна". Матеріали постійної рубрики під назвою "Бібліотека журналу "Україна" вміщувались всередині номеру у вигляді вставки, аби вирізки не псували інших текстів [17].

На останок зазначимо, що повернення спадщини вітчизняних і зарубіжних істориків та оприлюднення документальних масивів не могло бути одномоментною справою. Відтак саме публіцистика 1989–1991 рр. стала буферною зоною, своєрідним етапом експериментів та проб між історіографічними масивами "невідомої" літератури (емігрантської, радянської, дореволюційної, періоду "визвольних змагань" тощо) та перебудовною історичною наукою. В подальшому естафету "передруків" та "першодруків" підхопили видавництва і наукові установи.

Зважаючи на постійну присутність в історичних полеміках кін. 1980-х – поч. 1990-х рр. концепцій і підходів, вироблених у межах цієї історіографічної *terra incognita*, а також з огляду на значну рефлексію до літератури цього типу з боку науковців, є усі підстави розглядати процес її повернення впродовж 1989–1991 рр. як перший етап усунення "білих плям" вітчизняної історії та історіографії. Звісно, даний процес не був позбавлений цілої низки рис, які ми з позиції сьогодення можемо оцінити як, м'яко кажучи, неконструктивні. Для формування модерного образу вітчизняної історії (що, власне, визначалося на початку 1990-х рр. як невідкладне завдання історичної науки) така ситуація не завжди приносила позитивні результати. В даному разі пристаємо до думки Н.Яковенко, яка стверджує, що масові перевидання "книг творців "національної історії" кінця XIX – початку XX ст." та "видань істориків-емігрантів, написаних впродовж 20–30-х років з націоналістичних чи близьких до націоналізму позицій" призвело до того, що "саме згадані праці, як антипод радянській історіографії, отримали наприкінці 1980 – на початку 1990-х рр. інтелектуальний статус "нового прочитання" історії України" [18]. Схожу концепцію (посилаючись при цьому на власний досвід "офіційного" історика) змальовує і С.Кульчицький [19].

Зважаючи на масштаби процесу повернення історіографічної та історичної спадщини, цілком справедливим виглядає зауваження В.Смолія, що в цьому процесі містилася тенденція до підміни працями "великих істориків минулого" власної дослідницької роботи перебудовних вчених [20].

Довкола теми перевидання та першодруку історичної літератури поступово формувалась характерна атмосфера, з усіма належними перебудовному часу атрибутами. Емоційний настрій, який панував серед читацької аудиторії "товстих" журналів (що, нагадаємо, були головним постачальником літератури такого плану), можна проілюструвати цитатою В.Дяченка: "Що таке життя? Це читання. Так я відповідаю собі про сенс існування і 1989 році. Сім'я, кохання, служба, дружба, власна творчість – все відійшло на другий план перед Епохою ліквідації "білих плям" у читацькій свідомості, добою переоцінки цінностей" [21].

Варто також зазначити, що публікаторський процес був набагато розлогішим за власне перевидання історичної літератури, позаяк, за висновком В.Смолія, йшлося не про "публікацію

історичних джерел", а скоріше про повернення "всієї історіографічної спадщини" [22].

Зрештою, крапку у цьому справжньому феномені перебудовного часу поставила низка подій як суспільно-політичного, так і наукового характеру. Серед них – Республіканська програма розвитку історичних досліджень, яка відібрала у публіцистики першість на публікацію раніше забороненої та невідомої літератури, накресливши надзвичайно потужній і безпрецедентний план дій [23].

Література

1. Див.: Бойко О. Суспільно-політичні трансформації в Україні (квітень 1985 – серпень 1991 рр.): історико-політологічний аналіз. – Автореф.... д-ра політ. наук / 23. 00. 02. – Київ, 2003. – С.1; Кульчицький С. Відкладена революція. Про події 1989–1991 рр. в Україні // Політика і час. – 2001. – №8. – С. 14.

2. Яворницький Д. Історія Запорізького козацтва // Жовтень (Дзвін). – 1988; 1989. – №1–12. – С. 103–113; 1990. – №1–6, 8–12. – С. 83–100; Його ж. Історія запорозьких козаків // Радянська Україна. – 1990. – 21 липня. – С. 4; 21, 29.07; 4, 9, 11, 19, 25.08; 8,9.09; Грушевський М. Історія української козаччини // Вітчизна. – 1989. – Т. 1, №1–12. – С. 173–203; 1990. – №2, 4, 6. – С. 183–202 // Там само. – 1990. – Т. 2, №8, 10–12; 1991. – №1, 3, 5, 8, 10.

3. Див.: Дзира Я. Згадаймо праведних гетьманів: [Галерея портретів, рубрика "Гетьмани України"] // Україна. – 1990. – №1. – С. 23; Антонович В. Петро Конашевич Сагайдачний // Україна. – 1990. – №1. – С. 24–25; Ю.Хорунжий. Пилип Орлик // Україна. – 1991. – №6. – С. 36; Дзира Я. Данило Апостол // Україна. – 1991. – №9. – С. 48.

4. Див.: Замлінський В. Біля першовитоків слави запорозької. Слово про козацтво українське та його гетьманів // Дніпро. – 1989. – №7. – С. 125–133; Яворницький Д.І. Д.Сірко – славний кошовий отаман війська запорозьких низових козаків // Дніпро. – 1989. – №10–12. – С. 61–86; Кашченко А. Кость Гордієнко-Головко. Останній лицар Запорожжя // Дніпро. – 1991. – №5. – С. 151–165; Гуржій О. Іван Скоропадський // Дніпро. – 1991. – №8. – С. 134–144.

5. Див.: Грушевський М. У просторій хаті автономії // Україна. – 1990. – №11. – С. 23; Жулинський М. Коли не замикається коло життя: [Спогади Т.Кардинальської, дружини В.Голубовича, прем'єра уряду Центральної Ради, члена ЦК УПСР] // Дніпро. – 1991. – №9. – С. 84–86; Петлюра С. Із творчої спадщини // Київ. – 1991. – №2. – С. 124–140; Тютюнник Ю. В тенетах дипломатичних інтриг. ["Спостереження і враження". Фрагменти із книги "З поляками проти України", 1925 р.] // Україна. – 1989. – №15. – С. 17–19; Винниченко В. Відро-

дження нації // Дніпро. – 1990. – №8–12. – С. 63–99; 1991. – №1–8; Винниченко В.: "Еще долгий и трудный будет путь..." [Из дневниковых записей 1917–1919 гг.] // Правда Украины. – 1990. – 14 августа тощо.

6. Див.: Бошко І.: рік 1938-й, Київ, Лук'янівська в'язниця. [Передмова С.Білоконя] // Україна. – 1989. – №20–21. – С. 15–17; Гальченко С. З Остапом Вишнею у таборах. Уривки зі спогадів Йосипа Гірняка // Україна. – 1989. – №41–45. – С. 15–17; Трачук О. Сподівання без надії [Спогади шкільного вчителя] // Україна. – 1989. – №46–49. – С. 13–15; Заруба В. "Адреса моя: Холодна Гора, БУПР" [М.Слабченко пише Д.Яворницькому] // Наука і суспільство. – 1991. – №11. – С. 56–58; Заруба В. Листи Л.М.Старицької-Черняхівської до Д.Яворницького // Слово і час. – 1991. – №7. – С. 30–34 тощо.

7. Див.: Григоренко П. Із спогадів [Передмова С.Глузмана] // Україна. – 1991. – №19–22. – С. 38–45; Дзюба І. Автопортрет // Слово і час. – 1990. – №9. – С. 76–77; Роженко М. "Ім'ям Української Радянської соціалістичної республіки..." [З документальної повісті "Уроки життя"] // Березіль. – 1991. – №8. – С. 141–160; Див., наприклад, публікацію документу: Вирок [Текст вироку від 20 липня 1978 р. по справі Л.Лук'яненко] // Дзвін. – 1991. – №3. – С. 96–106.

8. Україна. Голод 1932–1933 рр. За повідомленнями британських дипломатів. [Передмова С.Кульчицького] // Всесвіт. – 1989. – №11. – С. 153–161; Пиріг Р. Повернення правди: [Архівні матеріали про голод 1932–1933 рр. на Україні побачать світ] // Радянська Україна. – 27 березня 1990. – С. 3; Северин В. Голодомор: свідчать документи // Соціалістична культура. – 1990. – №10. – С. 16–17; Чорна пляма в історії України [Італійські документи про голод 33-го] // Трибуна. – 1991. – №1. – С. 26–28; Документи 1931–1933 років про голод на Донбасі // Україна. – 1991. – №14. – С. 27–28 та ін.

9. Див.: Єфімов Л. Зібрання фальшивок у 250-ти томах. Передмова // Вітчизна. – 1989. – №11. – С. 157–159; Зінченко А. Що передувало процесові? [СВУ: Докум. з Вінницького парт. архіву] // Вітчизна. – 1990. – №5. – С. 202–203; Болаболенько А. "СВУ": суд над переконаннями // Вітчизна. – 1989. – №11. – С. 159–179 та ін.

10. Мендусь Я. Мы – конница... Буденного? [Истинная история гражданской войны: социальный состав Первой Конной Армии, Политсводка Поконарма] // Комсомольское знамя. – 1990. – 7 января; Його ж. Розстріляні стрільці: січовики відомі і невідомі [Опуб. архівний документ: Доповідь уповноваженого ЦК КП(б)У І.Сіяка про галицькі справи] // Київ. – 1991. – №4. – С. 106–111; Див.: Універсал УЦР до українського народу на Україні і поза Україною суцього // Літ. Україна. – 1990. – 8 березня; Третій Універсал Української Центральної Ради // Літ. Україна. – 1990. – 10 травня; Гамрецький В. Перший універсал Центральної Ради // Трибуна лектора. – 1990. – №2. – С. 31–32.

11. Вашкевич В. Аграрна політика нацистів на Україні. – Сільські обрії. – 1991. – №10–12. – С. 10–11.
12. Кульчицький С. Правда і тільки правда: [Замітки "офіційного" історика] // Політика і час. – 1991. – №3. – С. 72; Див. докладніше роботу автора: Тарасов В. "Білі плями" вітчизняної історії на сторінках публіцистики 1989–1991 рр.: історіографічний та методологічний аспекти. – Х.: Курсор, 2007. – С. 63–76.
13. Див. наприклад: Грушевський М. Історія української козащини // Вітчизна. – 1989. – Т. 1, №1–12. – С. 173–203; 1990. – №2, 4, 6. – С. 183–202 // Там само. – 1990. – Т. 2, №8, 10–12; 1991. – №1, 3, 5, 8, 10.
14. Пахльовська О. Старт з руїни космодрому // Літературна Україна. – 3 серпня 1989. – С. 7.
15. До наших читачів [Вступ до друку "Історії України-Руси" М.Грушевського] // Київ. – 1989. – №12. – С. 125.
16. Експрес-інформація [Супровід публікації: Грушевський М. Історія української козащини] // Вітчизна. – 1989. – №8. – С. 175.
17. Див., наприклад: Білолід О. Не стримати моря руками. [Смерть С.Петлюри] // Україна. – 1990. – №41–44.
18. Яковенко Н. Кілька спостережень над модифікаціями українського національного міфу в історіографії // Дух і літера. – 1998. – №3–4.
19. Кульчицький С. Українська історія як знаряддя легітимізації пострадянського політичного устрою наприкінці 80-х років // Історія та історіографія в Європі. – 2004. – Вип. 3. – С. 102.
20. З приводу зауваження В.Смоля див. матеріали "круглого столу": Логікою фактів і непоступливістю правди: ["Круглий стіл" ред. журн. "Дніпро"] // Дніпро. – 1990. – №9. – С. 12.
21. Дяченко В.: "Тільки встигай читати "най-най..." // Літературна Україна. – 1990. – 12 квітня. – С.1.
22. Логікою фактів і непоступливістю правди... – С. 12.
23. Кульчицький С. "Програма розвитку історичних досліджень, поліпшення вивчення і пропаганди історії УРСР на 1991 – 2000 рр." як історичне явище // Історична наука на порозі XXI століття: підсумки та перспективи. Матеріали Всеукраїнської наукової конференції (м.Харків, 15–17 листопада 1995 р.) – Харків: Авеста, 1995. – С. 138–142.

ТЕОРІЯ ТА ІСТОРІЯ КУЛЬТУРИ

МИСТЕЦТВОЗНАВСТВО

М.М.Будзар

Еволюція форм художнього життя у культурному просторі сільської дворянської садиби Лівобережної України ХІХст.

Тема сільської дворянської садиби та садибної культури, передусім у реаліях ХІХ сторіччя, поступово набуває попиту у вітчизняних науковців, насамперед тому, що дозволяє висвітлити низку питань, пов'язаних із визначенням ролі панівної еліти у забезпеченні культурно-освітнього процесу з кінця ХVІІІ – до другої половини ХІХ ст.

Якщо для сучасної російської науки садиба імперської доби (2-а половина ХVІІІ – ХІХ ст.) є невід'ємним атрибутом економіко-соціального та духовного життя, що зараз "зберігся лише як художній та літературний образ" [2, с. 149], то українська традиція дослідження цього питання на регіональному та загальнонаціональному рівні тільки формується, заступаючи місце досить упередженому погляду на явище шляхетської маєткової культури як чужорідне (у соціальному і національному аспектах).

Наукові розвідки останнього десятиріччя розглядають феномен дворянської садиби як важливу складову культурного процесу того періоду вітчизняної історії, котрий визначається спеціалістами як "доба класичного відродження кінця ХVІІІ – початку ХХ ст." [5, с. 32], причому особливо наголошується на тому факті, що "...садиби перебирали на себе децентралізаторську функцію, стаючи острівцями самостійного культурного життя..." [3, с. 32]. Серед напрямів тлумачення даної проблеми поступово на перший план виходить той аспект, що поєднує у собі елементи історичної антропології та філософсько-культурологічного підходу, – "садиба як модель світу". Такий підхід уможлиблює відновлення "стереометрії аналітичного бачення" (за висловом російського мистецтвознавця Г.Ю.Стерніна [10, с. 248]) та презентацію дворянської садиби ХІХст. як невід'ємної частини вітчизняної духовної спадщини, освяченої історичною пам'яттю.

Основою для вивчення садиби як певної моделі культури може бути поняття "культурний простір", що дає право бачити у просторово-часовому континуумі маєткових утворень поєднання і співіснування реального (природного, конкретно-історичного) та культурного (історико-філософського, психологічного, художнього) планів. Аналіз семантичного наповнення садибного простору як своєрідного "культурного тексту" дозволяє виявити у ньому співіснування низки понять: "дворянське" – "селянське", "столичне" – "провінційне", "державне" – "приватне", "штучне" – "природне", причому в українському контексті до цього ряду додається ще чи не найважливіше антиномічне зіставлення: "загальноімперське" – "національне". Це обумовлено специфікою утворення дворянсько-поміщицького прошарку в українських землях за державним зразком ("шляхетне дворянство"), коли представники старої шляхти, інтегрувавшись у соціум імперії, зберегли власну особність, завдяки чому традиційна опозиційність дворянського маєтку по відношенню до центральної влади отримала оригінальні етнолінгвістичні підстави та стала однією з умов відродження та розвитку національної спадщини у "культурному просторі" садиби.

Цікавий матеріал у цьому відношенні надають усі регіони України, у першу чергу, землі колишньої Гетьманщини, де на межі XVIII–XIX сторіч, спочатку у кордонах Малоросійської губернії, потім у складі Полтавської та Чернігівської губерній (створені 27.II.1802 року) земельні володіння українського дворянства (поняття територіальне, тому що за етнічним походженням цей стан виявився досить строкатим) остаточно прийняли форму "садиби".

Місцем втілення духовних уподобань, професійних інтересів, політичних симпатій полтавського та чернігівського панства (сімей Ґалаганів, Маркевичів-Марковичів, Білецьких-Носенків, де Бальменів, Горленків, Райзерів-Скаржинських, Білозерських-Кулішів, Гоголів-Яновських, Тарновських, Стороженків, Капністів, Полетик, Родзянок, Білухо-Кохановських, Дунин-Борковських, Скоропадських, Грановських, Апостолів, Лизогубів, Милорадовичів, Забіл та багатьох інших) стали їх родинні осередки.

Аналізуючи проблему еволюції мистецьких форм у середовищі дворянської садиби Лівобережної України, треба виокремити два її аспекти: питання історико-художньої еволюції палацово-паркових комплексів і питання розвитку окремих видів мистецтва.

Будучи взаємопов'язаними, вони визначають закономірності становлення садибної культури, що характеризувалася набором оригінальних ознак: розвиток на підставі художнього синтезу, співіснування професійної творчості та фольклорного мистецтва, взаємодія мистецьких форм з іншими видами культурної діяльності (колекціонуванням, освітньою справою, меценатством, соціально-політичною діяльністю).

Потрапляючи у духовну атмосферу садиби, рафіновані зразки дворянської культури зазнавали самобутніх трансформацій, їх еволюційний розвиток визначався не тільки закономірностями мистецького життя Російської імперії та Західної Європи, але передусім залежав від існування самої садиби у історико-соціальному просторі XIX ст.

Еволюційна історія садибного будівництва на землях Полтавщини та Чернігівщини з кінця XIX до початку XX ст. може бути наявним доказом того твердження, що архітектурно організований простір садиби забезпечував існування цього явища як культурно автономного, але такого, яке репрезентувало усі стильові напрямки світової архітектури XVIII–XX ст. – від класицизму і романтизму (особливо у парковому мистецтві) до модерну та "національного стилю" – та, незважаючи на певну провінційність, слугувало ареною для запровадження нововведень. Тільки впродовж XIX ст. доля маєткової архітектури Полтавщини й Чернігівщини була пов'язана з іменами архітекторів Дж.Кваренги, М.Мосцеланова, П.Дубровського, Е.Червінського, О.Ягна, А.Білогруда, Д.Дяченка, засвідчивши той факт, що загальні процеси розвитку архітектурної думки не обійшли стороною "садибних гнізд".

Палацово-паркові комплекси у Диканьці, Яготині, Качанівці, Сокиринцях, Дігтярях, Тростянці, Березовій Рудці, Ліновиці, багатьох інших маєткових утвореннях засвідчують, що при безумовній перевазі класицизму, який закріпився тут, як і в інших землях імперії, у перші десятиріччя XIX ст. і може розглядатися як прояв "державного мислення", пам'ять про "гетьманську" старовину та бароковий стиль, невід'ємно з нею пов'язаний, зберігалися у світогляді лівобережного панства, відбиваючи становлення історичної самосвідомості нації.

Еволюція художнього простору виявила також зміни в естетичних пріоритетах певної частини шляхти, коли вже в середині XIX ст. Г.П.Ґалаґан, власник маєтку у Сокиринцях, праг-

нучи поновити форми будівництва періоду Гетьманщини у нових історичних умовах, у відомому "Листі про малоросійський будинок" відкрито висловлював бажання довести правомочність національного варіанту художнього мислення ("...разве не отказывают нам... даже в отдельности языка и в своеобразности всей нашей народности, называя все это случайными оттенками?") [1, с. 2]. Такі та подібні до них факти унаочнюють теорію Ю.Лотмана про співвідношення культурних просторів у соціумі певної епохи: "...Простір, що культурно і насамперед архітектурно опановується людиною, – активний елемент людської свідомості..." [8, с. 683]. Інакше кажучи, світ садиби в контексті культури є відбитком як індивідуальної, так і суспільної свідомості людини XIX ст.

Якщо палацово-паркові комплекси панських садиб виступали прямим наслідком втручання мистецтва у природне середовище, перетворюючи житлові та господарчі приміщення на артефакт, то власне культурний простір замиського дворянського помешкання нерідко слугував базою для створення різноманітних мистецьких об'єктів, причому мова йде не про те, що в будь-якій садибі декорування інтер'єрів, меблі, посуд являли собою витвори мистецтва.

Особливий інтерес для культурологів, істориків мистецтва складають ті садиби, що виконували роль культуротворчого середовища, тобто репродукували витвори мистецтва. З цієї позиції необхідно виділити садиби хоча б трьох типів: ті, що були родовими помешканнями діячів культури, причому найчастіше діяльність митців відбувалася за їх межами (Яновщина або Василівка, батьківщина М.В.Гоголя, Гребінчин Яр (Убіжище) Є.П.Гребінки, садиба В.В.Капністів у селі Обухівка, хутір Кукуриковщина, що належав В.М.Забілі); ті, що були придбані митцями і слугували осереддям їх життєдіяльності та творчості (маєток П.П.Білецького-Носенка у Лапинцях (тепер у межах міста Прилуки), Мотронівка П.О.Куліша та О.М.Білозерської-Куліш (Г.Барвінок), Зелений Гай Драгоманових-Косачів, хутір Іванівський М.М.Ге); ті, чиї власники, не будучи митцями, опікувалися мистецтвом, виступали у ролі меценатів (Кибинці Д.П.Трощинського, Сокиринці Ґалаґанів, Качанівка Тарновських, Вороньки Кочубеїв). Історія кожного з трьох типів садиб обумовлювалася наявністю розгалужених зв'язків з громадськими діячами, науковцями, провідними митцями – письменниками, малярами, музикантами, діячами театру, а також особистою участю власника у процесі появи культурно-мистецьких цінностей.

У культурному просторі садиби були плідно представлені усі види мистецтва – вербальні (література, драматичний та ляльковий (вертепний) театри), візуальні (живопис, вжиткове мистецтво), музичні (композиторська та виконавча діяльність, музичний театр, хорові колективи).

Еволюція різновидів мистецької діяльності як найважливішої складової садибної культури від кінця XVIII до початку XX ст. обумовлювалася, по-перше, зміною співвідношення між долями аматорської та професійної участі у мистецькому житті. Якщо на межі XVIII–XIX та у першій третині XIX ст. зайняття мистецтвом були для дворянства особистою справою, а не способом забезпечення життєдіяльності, то пізніше, у процесі формування творчої інтелігенції шляхетного походження, садиби стали осередком для реалізації форм професійної творчості.

По-друге, впродовж сторіччя відбулися зміни щодо першості того чи іншого виду художньої діяльності серед інших. Якщо з початку сторіччя пріоритетними у середовищі садиби були зайняття музикою та різними формами театральної справи, причому найчастіше музичні та театральні колективи склалися з селян-кріпосних (оркестри та капели у Сокиринцях, Дігтярях, Качанівці, Спиридонової Буді, Кибинцях), то у другій половині XIX та на початку XX сторіч на перший план виходить колекціонування, яке в умовах поширення історичного мислення, притаманного епосі взагалі, прийняло вигляд музейної справи, наслідком чого стало утворення великих колекцій, котрі вже можна назвати музейними збірками (передусім зібрання у Качанівці В.В.Тарновського-молодшого та музей у Круглику К.М.Скаржинської (під Лубнами)).

По-третє, певні зміни відбулися всередині того чи іншого виду мистецтва та у способах його виявлення у садибному світі. Якщо у першій половині сторіччя у садибах діяли передусім кріпосні драматичні трупи (театр у Кибинцях, де керівниками дворянської аматорської трупи були В.В.Капніст та В.А.Гоголь-Яновський, залишився винятком), то на межі XIX–XX сторіччя набуло популярності утворення аматорських колективів, керівниками яких виступали власники маєтку, акторами же були селяни (народні театри у Круглику, у Вороньках, у селі Верхня Мануйлівка Козельщанського повіту). Причому якщо дослідники зазначають, що "...на початку XX ст.... українського театру не було... Ідеться про іншомовне театральне мистецтво на українській етнічній території..." [3, с. 287], то все ж треба зазначити:

репертуар садибних театрів, де вистави відбувалися російською мовою, був різним. Якщо у маєтку Фролових-Багреєвих у селі Савинці Миргородського повіту кріпосними акторами розігрувалися передусім розважальні п'єси водевільного типу [8], у Кибинцях Трощинського ставилися твори, що були помітними явищами літератури тієї доби, передусім (можливо) "Ябеда" В.В.Капніста, яку неможливо було реалізувати на сцені імператорського театру. Причому, наслідуючи театральну концепцію доби Просвітництва, поет, драматург, політичний діяч В.В.Капніст залучав своїх синів до виконання ролей в аматорських виставах і проводив паралелі між їхньою грою на домашній сцені та подальшою суспільною діяльністю ("...стану натаскивать мою молодежь на их роли, чтобы приготовить их сколько-нибудь удачно сыграть комедию на театре жизни..." [4, с. 453]).

Садибний спосіб життя надавав багато матеріалу для розвитку літературної сфери, причому впродовж сторіччя тут були накопичені приклади різножанрової діяльності, коли літературна творчість була не тільки белетристичною, але застосовувалася для забезпечення різноманітних уподобань дворянства в таких областях, як археографічна, статистично-дослідницька, юридична справи. Можна згадати діяльність П.П.Білецького-Носенка, В.В.Капніста, Я.П. де Бальмена, Г.П.Ґалаґана, О.М.Марковича, М.А.Маркевича, А.Стороженка. Дослідження у цій сфері тривають, внаслідок чого стають відомими подробиці літературної діяльності представників одного шляхетного роду (Тарновських) впродовж сторіччя [11].

Цікавим є також той факт, що саме для української традиції використання матеріалу садибного життя як теми літературного твору є не настільки характерним, як для російської словесності. Можна віднайти досить негативні характеристики способу буття полтавських та чернігівських поміщиків у повістях Т.Г.Шевченка. Поетичний образ садибного світу (на основі маєтку в Обухівці) представлений у поезії В.В.Капніста. Цінні замальовки побутового життя лівобережної садиби середини та 2-ї половини XIX ст. знаходимо у мемуарному творі Л.М.Жемчужникова "Мои воспоминания из прошлого" та нотатках В.П.Горленка "Южнорусские очерки и портреты", але ці та деякі інші твори є російськомовними.

Окремою темою для дослідження є питання зв'язку між світом садибної культури та українським і російським живописом XIX ст. Тут зазначимо тільки, що культурний простір садиби,

служуючи матеріалом для митців, сприяв становленню таких жанрів вітчизняного живопису XIX ст., як пейзаж, жанрова картина, портрет, альбомна мініатюра.

Садибна тема як основа для розвитку українського портретного живопису з початку до кінця сторіччя реалізувалася у серіях портретів власників садиб, що обумовлювалося насамперед традицією зберігання таких зображень у маєткових картинних галереях. Родинні портрети були невід'ємною часткою духовної атмосфери садиби та головними джерелами міфологізації як важливої складової культурного простору садиби [9, с. 193]. Першу позицію серед них посіли шедеври Т.Г.Шевченка, виконані у 2-й половині 1830-х – 1-й половині 1840-х років у маєтках лівобережного панства, але цікавими є й твори К.Юшкевича-Стаховського, А.Мокрицького, А.Гароновича, котрі репрезентують еволюцію напрямів та художніх прийомів у вітчизняному портреті XIX ст. Неабияке значення мав садибний світ для формування українського пейзажного живопису, коли тема освоєного людиною природного світу ставала матеріалом як для серій документально-панорамних зображень початку XIX ст. (твори О.Кунавїна), так і інтимно-романтичних краєвидів першої третини та середини сторіччя (пейзажі В.Штернберга, О.Волоскова).

У сфері живопису (так само, як і в літературі, музиці) досить великою була удільна вага художників-аматорів, серед яких у першу чергу треба назвати Я.П. де Бальмена (хоча більшість із серії альбомних малюнків пензля цього обдарованого вихідця з родини полтавських поміщиків іноземного походження створювалася не в родовому маєтку у селі Ліновиці, але кращі з них базуються на матеріалі садибного побуту [6]). Також привертає інтерес проект М.А.Маркевича щодо видання альбому "Живописні види Малоросії", запропонований задовго до того, як подібні задуми стали реалізовуватися на матеріалі "великоросійської" садиби. За планом, викладеним у приватних нотатках М.А.Маркевича [12], більшість краєвидів повинна була зображувати маєтки лівобережного панства або природне середовище, в якому вони перебували. Показовим є той факт, що увага до даного проекту виникла лише на межі XIX–XX ст., коли дворянська садиба почала розцінюватися як матеріал для мистецтва та ностальгічних роздумів ("...альбом Маркевича, если б он был издан, представил бы нам изображение преимущественно помещицъей Малороссии с её показной стороны, с великолепием её обстановки, ныне уже уходящей в область прошлого..." [12, с. 374]).

Підводячи підсумки, зазначимо, що поняття "культурний простір" якнайкраще відповідає завданням дослідження проблеми становлення та еволюції окремих видів вітчизняного мистецтва, що склали основу садибної культури.

Такий підхід дає підстави для певних висновків: "культурний простір" садиби формувався та розвивався на підставі складної взаємодії двох планів – реального та умовного, мистецькі надбання садибної культури були результатом їх співпраці; аналізуючи форми художнього життя садибного світу, треба розглядати садибу як "артефакт" (палацово-паркові комплекси) та як активне творче середовище, що репродукувало витвори мистецтва; у "культурному просторі" відбувалося співіснування кількох видів мистецької діяльності, логіка розвитку яких обумовлювалася наявністю чіткої установки на підтримку певного виду мистецтва. Крім того, до обігу можна ввести поняття "поле культури", яке стосовно конкретного матеріалу означає єдину базу для функціонування декількох споріднених між собою садиб. Еволюція різновидів мистецької діяльності впродовж XIX ст. обумовлювалась історико-соціальним процесом формування української інтелігенції та змінами у співвідношенні між аматорським і професійним у мистецькому житті дворянської садиби, а також пріоритетним положенням конкретного виду художньої творчості серед інших (теж внаслідок трансформаційних процесів у суспільстві). Нарешті, питання еволюції мистецьких форм у культурному полі дворянської садиби XIX ст. обов'язково повинно розглядатися у регіональному аспекті. У цьому разі одним з найбільш цікавих для вивчення регіонів є Лівобережна Україна (землі Полтавщини та Чернігівщини у кордонах позаминулого сторіччя). Паралельно з цим необхідно робити співставлення між особливостями розвитку садибної культури окремих регіонів, обираючи ті з них, які характеризуються досить несхожими рисами художнього життя, але були споріднені знаходженням в їх межах земельних володінь одних і тих самих шляхетських родинних кланів (зокрема Лівобережжя – Київщина – Крим: володіння Капністів, Раєвських, Волконських, Родзянок, Перовських-Толстих, Фролових-Багреєвих та інших).

Це, у свою чергу, дозволяє дійти висновку, що напрям вивчення дворянських садиб України XIX ст. (передусім на Лівобережжі) як своєрідного культурного простору, в умовах якого успішно розвивалися та взаємодіяли різноманітні види мистецтва, можна визнати перспективним у плані дослідження еволюції художнього життя українських земель у XIX ст. та розробки антропологічного аспекту вивчення вітчизняної культури.

Література

1. Галагана Г.П. Письмо о малороссийском "будынке" // Киевская старина. – 1904. – Т. 86, №7–8. – С. 1–7.
2. Иванова Л.И. Русская усадьба – исторический и культурный феномен // Дворянское собрание. – 1994. – №1. – С. 149–165.
3. Історія української культури: У 5 т. – Т. 4: Історія української культури 2-ї пол. XIX ст. – Кн. 2 / За ред. М.П.Бондар, М.П.Загайкевич, Р.Я.Пилипчук та ін. – К.: Наукова думка, 2005. – 1296 с.
4. Капнист В.В. Письмо кн. И.Е.Хилкову. Нач. окт. 1808 г. Обуховка // Капнист В.В. Собр. соч.: В 2 т. / Ред., вступ. ст. и примеч. Д.С.Бабкина. – М.; Л.: Изд-во АН СССР, 1960. – Т. 2: Переводы, Статьи. Письма. – С. 451–453.
5. Колесник І.І. Українська культура та історіографія: історія ментальностей // Український історичний журнал. – 2002. – №1(442). – К.: Наукова думка. – С. 26–37.
6. Корнилова А.В. Мир альбомного рисунка: Русская альбомная живопись конца XVIII – 1-й половины XIX века. – Л.: Искусство, 1990. – 287 с., ил.
7. Лотман Ю.М. Семиосфера. – СПб.: Искусство, 2000. – 704 с.
8. Розсоха Л. Садібний театр на Миргородщині за Гоголівських часів // Київська старовина. – 2003. – №5(353). – Вересень–жовтень. – С. 166–174.
9. Стернин Г.Ю. Абрамцево: от "усадьбы" к "даче" // Стернин Г.Ю. Русская художественная культура 2-й половины XIX – начала XX веков. – М.: Сов. художник, 1984. – С. 184–208.
10. Стернин Г. Ю. Русская загородная усадьба в современных историко-культурных интересах // Русская усадьба: Сборник ОИРУ. – Вып. 4 (20). – М.: Жираф, 1998. – С. 245–252.
11. Товстоляк Н.М. Меценати і суспільні діячі Тарновські, їх місце та роль в історії України XIX ст.: Дис. ... канд. істор. наук: 07.00.01 – Історія України. – Кривий Ріг, 2006. – 252 с.
12. Шугуров Н. Неосуществившееся издание малорусского альбома // Киевская старина. – 1893. – Т. XL, №2. – С. 365–380 (Документы, известия, заметки).

**"Философское пробуждение" как составная часть
отечественной культуры рубежа XIX–XX вв.**

Интеллектуальная практика первых десятилетий XX века – сложное, многоуровневое явление, где так важна роль процессов обновления в философии, богословии, истории и в других гуманитарных науках.

Диапазон художественного развития в Российской империи (включая Украину) в первые десятилетия XX века обусловлен чрезвычайной насыщенностью, поистине эпохальными событиями. Революционные ситуации, накаленность социального противостояния в Европе, первая мировая война – все это не могло не оказать самого серьезного влияния как на деятелей литературы и искусства той поры, так и на тех, кому были адресованы их творения. Идея страстного, заинтересованного отношения к действительности присуща основным направлениям всей духовной жизни того времени.

Одновременно с мощным развитием многих новаторских течений в общественной жизни России началось активное, разгоравшееся с годами религиозно-философское движение. Учеными-философами, православными мыслителями прошлого и настоящего, музыкальными исследователями современности этот период характеризуется как время религиозно-философского и культурного "ренессанса" [1, с. 149; 7, с. 162]. У истоков его стоял Владимир Соловьев – богослов, философ, критик, поэт и публицист. Под его влиянием сформировались взгляды целого поколения русской интеллигенции. В это время выдвинулся, с одной стороны, ряд выдающихся религиозных мыслителей, ярких богословских индивидуальностей (о.В.Зеньковский, прот.С.Булгаков, прот.Г.Флоровский¹), а с другой – плеяда знаменитых философов, работавших в рамках религиозной проблематики (прот.С.Булгаков, Н.Бердяев, Д.Мережковский, о.П.Флоренский и другие).

Примечательной особенностью первого десятилетия минувшего века была организация религиозно-философских обществ. Так, наиболее известны религиозно-философские собрания представителей светской культуры и деятелей церкви в Петер-

---

¹ о.Г.Флоровский – уроженец Украины, родился в Одессе, образование получил в Новороссийском университете на историко-филологическом факультете.

бурге (1901–1903), проводившиеся по инициативе группы писателей во главе с Д.Мережковским, под председательством ректора Санкт-Петербургской Духовной Академии епископа Сергия. В 1906–1907 гг. религиозно-философские общества были созданы в Москве и Киеве и, как отмечает Н.Бердяев, "были довольно популярны, публичные доклады и диспуты посещались хорошо, культурная элита охотно ходила на собрания, это были умственные и духовные центры... тут действовали люди самого высокого уровня умственной культуры, какой только знала Россия" [1, с. 159]. Кроме того, во многих городах империи проводились публичные богословские чтения под руководством лиц высокого духовного звания. По свидетельству известного богослова о.В.Зеньковского, эти собрания были первым проявлением нового духовного сдвига, происходившего у православных мыслителей того времени [4, с. 31].

Начало XX века – время возврата к вере. В этой связи С.Булгаков отмечает такое явление, как "возвращение интеллигенции в Церковь" [9, с. 4]. В свою очередь, автор фундаментального труда "Пути русского богословия" Г.Флоровский констатирует: "Религиозная потребность вновь пробуждалась в русском обществе, ... вспыхивала жажда веры, рождалась потребность в "духовной жизни", потребность строить душу" [11, с. 452]. Отечественных православных мыслителей того времени воодушевляла идея о "высшем призвании Церкви в отношении служения миру в разных формах". Причем "у отдельных мыслителей эта мысль получает разное выражение при неизменности общей проблематики" [2, с. 219]. Однако объединяющим их является призыв к творчеству, к вдохновению, к преобразению жизни. "Человек должен из состояния религиозно-пассивного и рецептивного перейти в состояние религиозно-активное и творческое" – это и есть "новое, небывалое еще религиозное сознание... Бог ждет от человека откровения творчества"... и цель жизни – "не спасение, а творческое восхождение", – цитирует Н.Бердяева В.Зеньковский [4, с. 74].

Религиозно-философское возрождение – это и "возвращение к отеческим истокам и основаниям, к религиозным корням". "Люди нового религиозного сознания... хотят связать свою религию со смыслом всемирной истории, хотят религиозно освятить всемирную культуру". Давая всесторонний социально-психологический анализ духовной жизни того времени,

Н.Бердяев констатирует, что это была "эпоха пробуждения... самостоятельной философской мысли, расцвета поэзии и обострения эстетической чувствительности, религиозного беспокойства и искания, интереса к мистике и оккультизму..., это было время нового эстетического сознания и новых течений в литературе и искусстве" [1, с. 140]. Характеризуя это время, В.Скуратовский пишет: "Скажите "серебряный век" – и мы сейчас же вспомним блестящую плеяду русских поэтов, романистов, художников, композиторов, зодчих, людей театра, философов... ученых-гуманитариев, религиозных деятелей, организаторов художественной жизни...– то есть самых активных и весьма компетентных потребителей создаваемой тогда культуры. Под крышей этого образа в национально-культурной памяти немедленно собирается маленькая, но бесконечно занимательная, чрезвычайно талантливая человеческая вселенная, множество текстов, идейных течений, коллизий и прочего" [10, с. 259].

Беспримерная в истории культуры духовная и интеллектуальная атмосфера характеризует этот период. Показательна, к примеру, широта культурного кругозора Вячеслава Иванова, Дмитрия Мережковского, отца Павла Флоренского. Известно, что эти люди – яркие представители своего времени – "едва ли не полностью усвоили весь состав культурного богатства, накопленного человечеством". Так, В.Иванов писал стихи на нескольких языках, был одним из самых глубоких в XX столетии знатоком античности, а уже в эмиграции, в Италии – наиболее выдающимся знатоком итальянской литературы. Д.Мережковский в своей трилогии "Христос и Антихрист" создает уникальный философско-литературный пейзаж всей мировой истории. Отец П.Флоренский "поставил самый высокий в истории человечества интеллектуальный рекорд – по многознанию, по плодотворнейшей работе в десятках самых разных наук и областей. От богословия, математики и искусствознания до материаловедения" [10, с. 263].

Кроме того, многими эти годы воспринимались как исторический рубеж, разграничивающий две большие эпохи в развитии искусства: "В начале века происходила смена не просто отдельных тенденций и направлений, но культурно-исторических эпох" [7, с. 83].

Конец XIX – начало XX столетия отмечены необычайно ярким и стремительным подъемом, охватившим все области художественной жизни. Нельзя не упомянуть и о том, что яркую

страницу в эпохе "серебряного века" представляла русская поэзия. С именами Вяч.Иванова, А.Блока, А.Белого, З.Гиппиус, В.Брюсова связан новый период в ее развитии. "Наступает настоящий расцвет русского романтизма, точнее говоря – неоромантизма. Самым типичным проявлением этого неоромантизма был символизм, яркий и смелый, часто затейливый и манерный, порой капризный и прихотливый, – но всегда устремленный к "таинственным далям", к тому, что глубже рассудочных и рациональных построений" [4, с. 51]. Н.Лосский акцентирует внимание на том, что поэты-символиты не только создавали художественные ценности, но и выражали в них свои религиозные и философские идеи [8, с. 223].

Художественные принципы и философские взгляды А.Блока, А.Белого, Д.Мережковского, Н.Минского во многом предопределили новое отношение к музыкальному искусству. Современный исследователь О.Журавлева отмечает, что символисты возвели музыку в ранг философской категории, связанной с понятием универсального бытия, гармонического начала в природе, жизни и духе [3, с. 95]. Причем, музыкой были "заряжены" практически все виды и жанры искусства начала XX столетия. Об этом свидетельствуют сами названия произведений поэтов и художников: "Симфония" и "Соната" В.Брюсова, поэтические "Симфонии" А.Белого, "Импровизации" и "Скерцо" В.Кандинского, "Сонаты" и "Фуга" М.Чюрлёниса.

Идеи национального возрождения, мысли о судьбах Родины, живой интерес к её национальному прошлому объединяли представителей различных областей художественной культуры. Отечественное искусство начала XX века широко разрабатывало проблему национального: в аспектах социально-историческом и историко-бытовом, философском (этико-религиозном, мифологическом), народно-эпическом. Как отмечают современные исследователи, знаменательным был прилив того особого интереса, той особой притягательной силы, которые вызывали у поэтов, музыкантов, живописцев памятники отечественной художественной старины [6, с. 7]. Древнерусская иконопись, архитектура, прикладное искусство становятся не только предметом широкого интереса, но и изучения, пропаганды. Яркое проявление Интересса к национальному прошлому находит отражение в творчестве таких выдающихся мастеров, как А.Васнецов, М.Врубель, М.Нестеров. Работая над росписью храмов, художники сочетали традиции древней русской иконописи с новыми живописными сред-

ствами. Следует заметить, что в начале XX века в творчестве М.Нестерова получает развитие идея соборности – в 1901–1905 годах художник работает над циклом "Святая Русь". Известно также, что среди последних работ автора были портреты философов о.П.Флоренского и С.Булгакова (1917), продолжавшие, как, очевидно, считал сам М.Нестеров, образы русской духовности. "Искусство перестает быть нейтральным", – констатирует Г.Флоровский [11, с. 487].

Идеи нового религиозного сознания нашли яркое воплощение в музыкальном искусстве и, в частности, в духовной музыке.

Как уже отмечалось, одним из направлений религиозно-философского и культурного возрождения было "требование возврата к древним истокам", причем "вкус к "позапрошлому", антикварному не в меньшей степени характеризовал искусство... конца XIX – начала XX века, нежели поиски нового, неизведанного" [7, с. 77]. Интерес к отечественной истории, к древним пластам национального искусства, нашел своё яркое проявление в духовно-музыкальном творчестве композиторов "Московской школы". С.Смоленский, А.Кастальский, П.Чесноков, А.Гречанинов и др. представляли новое направление православной духовной музыки, новую научно-художественную школу. По своему направлению и особенностям хоровой композиторской техники Московская школа коренным образом отличалась от традиционного предшествующего направления – Петербургской школы. Известно, что авторы новых композиций стремились освободить духовную музыку от подражания итальянским и немецким образцам, путем практической реализации в жизнь научных разработок русского литургического музыковедения. По мнению А.Кандинского, "представители этого художественного направления стремились обновить хоровой жанр традициями прошлого – посредством усиления в этой области роли фольклорного начала" [6, с. 8].

В центре внимания композиторов Московской школы была разработка мелодического наследия знаменного распева, обращение к древнерусским пластам песенного творчества. Создание национального хорового стиля, в котором бы "органически сочетались живые черты народности с глубокой стариной", авторы новых сочинений осуществляли на основе "соединения законов древнерусского пения с современными музыкально-теоретическими знаниями". Духовные произведения национального направления отличает масштабность форм, богатство средств выражения, особая широта и свобода голосоведения, раз-

нообразии вокальной "оркестровки" и, вместе с тем, профессиональная сложность исполнения. В последней трети XIX и первых десятилетиях XX столетия русскими композиторами были созданы величайшие полотна духовных сочинений, среди них: "Литургия св. Иоанна Златоуста" (1878), "Всенощное бдение" (1885), Девять духовных сочинений (1885) П.Чайковского; Два духовных хора (1898), "Литургия Иоанна Златоуста", "Всенощное бдение" (1903) А.Гречанинова; "Стих о церковном русском пении" (1911), "Братское поминовение" А.Кастальского. Свое особое место в этом ряду занимают произведения С.Рахманинова [3, с. 95].

Итак, новая волна общественного подъема в начале XX столетия охватила все области культурной жизни. Еще раз подчеркнем, что именно в это время отчетливо выражена тенденция повышенного интереса к сфере духовного. Причем показательно, что рамки понятия "духовность" раздвигаются в значительной мере: к области духовного возрождения относятся не только проявления религиозности, но и особый интерес к своему прошлому – например, фольклорному.

Литература

1. Бердяев Н.А. Самопознание (Опыт философской автобиографии). – М.: Книга, 1991. – 445 с.
2. Булгаков С.Н. Православие. Очерки учения православной церкви. – К.: Лыбидь, 1991. – 234 с.
3. Журавлева О. Философские тенденции "любомудрия" и их влияние на духовные сочинения С.Рахманинова // Музыкальное искусство и религия: Материалы конференции / РАМ им.Гнесиных. М., 1994. – С. 92–104.
4. Зеньковский В.В. История русской философии. – Т. 2.– Ч. 2. – Л.: "Эго", 1991. – 267 с.
5. История русской музыки: В 10 т. – М.; Музыка, 1994. – Т. 9: Конец XIX – начало XX века / Ю.В.Келдыш, М.П.Рахманова, Л.З.Корабельникова, А.М.Соколова. – 452 с.
6. Кандинский А. "Всенощное бдение" Рахманинова и русская музыка рубежа веков // Советская музыка. – 1991. – №5. – С. 4–9.
7. Левая Т. Русская музыка начала XX века в художественном контексте эпохи: исслед. – М.: Музыка, 1991. – 165 с.
8. Лосский Н. История русской философии. – М.: Высшая школа, 1991. – 559 с.
9. Русская православная церковь 988–1988. Очерки истории 1917–1988 гг. – Вып. 2. – М.: Изд-е Московской Патриархии, 1988.
10. Скуратівський В.Л. Історія і культура: 3б. ст. – К.: Українсько-американське бюро захисту прав людини, 1996. – 298 с.
11. Флоровский Г. Пути русского богословия. Париж, 1937. – 600 с.

Збиткова популярність Києво-Межигірської фаянсової фабрики

Український народ отримав можливість побудувати свою державу, її соціально-економічну модель, що є головним фактором розвитку суспільства. Тому закономірно, що у поле зору істориків, як одне із актуальних для сьогодення завдань, потрапив механізм формування та функціонування економіки у різних галузях народного господарства, зокрема у порцеляно-фаянсовому виробництві. Щоб усвідомити сучасне і передбачити майбутнє, уникнути помилок при новітніх трансформаційних процесах в економіці, потрібно глибоко вивчати минуле та осмислювати причини невдач наших попередників.

Стаття підготовлена відповідно до теми дисертаційного дослідження "Історія виробництва порцеляни та фаянсу в Україні (кінець XVIII – початок XX ст.)", що пишеться автором на кафедрі етнології НПУ імені М.П.Драгоманова.

Метою дослідження є вивчення економічних, соціальних передумов становлення порцеляно-фаянсового виробництва в Україні кінця XVIII – початку XX ст., механізм його функціонування та причини занепаду.

Масове ввезення англійського фаянсу до Росії наприкінці XVIII ст. і європейська мода на цей вид кераміки стали поштовхом до розвитку в Російській імперії власного виробництва.

Українські землі мали широку сировинну базу (значні поклади глини-каоліну) і тому виявились досить зручними для організації порцелянової промисловості. Одна за одною починають відкриватись фабрики порцеляни та фаянсу: Корець, Баранівка, Волокитино та ін. Особливе значення мала Києво-Межигірська фаянсова фабрика, заснована в кінці XVIII ст. на території колишнього Межигірського монастиря, що згорів 23 квітня 1787 року.

Думка про заснування фабрики виникла у 1796 р. у представників Київського магістрату, у зв'язку з відкриттям київським віце-губернатором Хованським на магістратських землях біля Межигір'я каолінових глин. Глину перевірів німецький майстер І.Х.Краніх і визнав її виняткові властивості. Він виготовив кілька чашок і чайників, що сподобались російській цариці Катерині II. Але місь-

ка дума визнала місце з родовищем глини незручним для будівництва фабрики і подала пропозицію сенату віддати під фабрику уцілілі від пожежі будівлі Межигірського монастиря. Указом імператора Павла I від 5 липня 1789 р. дозволено магістратові заснувати фабрику фаянсових виробів. Підприємству віддали 4002 десятин лісу, 31 десятину сінокоосу і з села Петрівці 228 кріпосних селян. Податок за селян мав сплачувати магістрат, вони звільнялись від польових робіт і мали працювати на фабриці [1].

З 1798 р. до 1810 р. фабрика підпорядковувалась Київському магістрату. З самого початку підприємство було дотаційним, нерентабельним. З міських прибутків для потреб фабрики виділялось 1000 руб. щомісяця [2]. Але засновники фабрики сподівались перевести мануфактуру на комерційну основу. З 1801 р. у Києві, а згодом і в інших містах для продажу виробів були відкриті крамниці, а також продукцію підприємства розвозили по ярмаркам. Значне місце займали роботи на замовлення окремих осіб [2]. Фабрика стала найбільшим фаянсовим підприємством в імперії. На місці монастиря звели виробничі корпуси, старі будівлі переобладнали, склали печі для випалення фаянсу. Проте внаслідок бюрократичних інтриг робота налагоджувалася важко, підприємство зазнавало збитків, а собівартість виявилася вище запланованої. До того ж 14 липня 1810 р. на фабриці трапилась пожежа. У великому дерев'яному корпусі загорілась балка на стелі у зв'язку з несправністю випалювальної печі. Через великий вітер вогонь розповсюдився за дві години майже по всім корпусам фабрики. Залишився тільки кам'яний корпус, де мешкали робочі та церква [3].

З 1810 р. по 1821 р. підприємство підпорядковувалось Департаменту мануфактур. Вже через три роки після пожежі фабрика починає працювати, а у 1817 р. була цілком відбудована й розширена. Незважаючи на те, що фабрику було збудовано за новим планом, забезпечено потрібними машинами й робочою силою, вона не давала магістрату прибутку, а навпаки – самі збитки. У 1822 р. її було передано у відомство Кабінету імператора [4]. На цей період припадає найбільший розквіт фабрики. Збільшується виробництво її продукції, що розповсюджується по всій імперії, ціни на вироби і прибутки підприємства росли. Про це свідчить наведена таблиця [5]:

Таблиця 1

Табель-перелік виробів після підвищення цін 17 березня 1810 р.

Назва посуду		Сортів					
		1		2		браку	
		рублі	копійки	рублі	копійки	рублі	копійки
Столові тарілки			20		15		6
Десертні тарілки	№1		40		30		10
	№2		30		20		7
	№3		25		15		6
Напівтарілок	№1		20		15		6
	№2		15		12,5		5
	№3		12,5		10		4
Вази круглі з підставками	№1	6		5		2	
	№2	5		4		1	50
	№3	4		3		1	
	№4	2		2			60
Вази овальні з підставками	№1	6		5		2	
	№2	5		4		1	50
	№3	3	50	3			80
Чаші овальні без підставок	№1	4		3			80
	№2	3		2			60
	№3	2	50	1	75		50
Круглі соусники	№1	2		1	75		50
	№2	1	75	1	25		40
	№3	1	25	1			30
Овальні соусники	№1	2	25	2			60
	№2	1	75	1	50		50
	№3	1	50	1	25		40
Чаші різні без підставок	№1	2	25	1	75		60
	№2	2		1	50		50
	№3	1	50	1	25		40
	№4	1	25	1			30
	№5	1			80		25
Круглі блюда	№1	1	50	1	25		40
	№2	1	25	1			30
	№3		80		60		29
	№4		50		40		15
Овальні блюда	№1	1	75	1	50		40
	№2	1	25	1			30
	№3	1			80		25
	№4		80		60		20
Корзини		2		1	50		30
Салатники	№1	1	50	1	25		50
	№2	1			80		40
	№3		80		60		30

Таблиця 1 (продовження)

Маслянки		80	60	30
Чайники	№1	60	50	15
	№2	50	40	10
	№3	40	30	8
Кофейники	№1	50	40	15
	№2	40	30	10
	№3	30	25	8
Молочники	№1	30	25	10
	№2	25	20	8
	№3	20	15	6
Чашки чайні	№1	25	15	8
	№2	20	15	6
	№3	10	10	5
Цукорниця	№1	40	30	15
	№2	35	30	10
	№3	30	25	8

Фабрика виготовляла на замовлення столовий посуд, позначений родовими гербами та вензелями. Значним досягненням став друкований орнамент. У 1811 р. уперше в Російській імперії, вслід за Англією (1765 р.), почали друкувати візерунки з мідних дощечок [11, с. 5]. Титулований радник, художник Дмитро Степанов працював на фабриці: гравірував герби, оздоблював вироби. На 1830 р. там виготовили 20 мідних пластинок з гравюрами родових гербів, різноманітними ландшафтами. Використовували східні, в тому числі китайський, стилі, класичний декор у вигляді виноградного листа.

На Першій виставці російських мануфактурних виробів у 1829 р. знавці відзначали, що "кращим фаянсом за справедливою вважається київський" [11, с. 26]. Межигірських майстрів намагалися копіювати на заводах Терехових і Кисельових. Нащадки засновника першого приватного порцелянового заводу Гарднера у 1829 році з тими самими намірами замовили велику кількість зразків посуду для свого підприємства. У 1831 р. на берег Дніпра для навчання приїздили навіть Іван Михайлов та Іван Григор'єв – відомі майстри кераміки з Гжельська. Рельєфний або гіпюровий орнамент, а також кольорові поливи Імператорської Києво-Межигірської фаянсової фабрики вважалися оригінальними й неповторними.

На замовлення Імператорського двору в 1830 р. виготовили сервіз із 1160 предметів з блакитними смугами та державним гербом. Царський стіл прикрашали також межигірські "китайські"

сервізи з вишуканими та екзотичними композиціями. Окремі предмети збереглися до наших часів. Повний столовий набір "в китайському вкусе" надіслали на адресу Кабінету Імператора у 1839 р. Коштував він 437 руб. Замовниками Імператорської фабрики у Вишгороді були графи Бенкендорф, Левашов, Воронцов, а також родини Капністів, Кочубеїв, Скоропадських-Марковичів, Милорадовичів та багатьох інших. Середнього достатку кияни охоче купували цукорниці, маслянички [12, с. 8].

Багато російських фаянсових підприємств рівнялися на Києво-Межигірське, його виробы були добре відомі по всій країні, і жоден російський завод того часу не міг організувати збут продукції у таких великих обсягах, незважаючи на те, що ціни були досить високими.

Пануючий у Росії першої третини ХІХ ст. стиль ампір знайшов своє віддзеркалення і у фаянсі Києво-Межигірської фабрики – у цей час ряд виробів формою і декором наслідують античні пам'ятки. Коли у 30-ті роки в російському декоративно-прикладному мистецтві починається відхід від класицизму до історичних стилів, продукція Межигірського заводу, що у цей період була розрахована, головним чином, на багатих замовників, була пишною і громіздкою, призначена для еkleктичних інтер'єрів. У цей час на підприємстві широко практикується випуск виробів із кольорових мас або білих з кольоровою глазур'ю, зокрема – великих декоративних ваз, рясно оздоблених рельєфним декором, а також складних скульптурних груп, як, наприклад, "Грифон і ріг достатку" тощо [12, с. 5].

З перших же літ на фабриці виробляли тільки першокласну продукцію, виконану ретельно, без перекосів та інших видів браку. Вперше у Російській імперії українські майстри стали виробляти тонкий фаянс: товщина черепка часто не перевищувала товщини фарфору. На заводі швидко освоїли також кольорові фаянсові маси: мармурову, червону, шоколадну тощо. Кольорова і безбарвна глазур на всіх виробах була покладена рівним тоном, блиском і чистотою, без набряків або тріщин. Ретельно і акуратно виконували також друкарські малюнки, без змазаностей і зсувів. Рельєфний декор виготовляли за професійно виліпленими зразками. Вищим досягненням Межигірського заводу були друкарські малюнки, виконані з великою майстерністю, кращі з яких відтворювали пейзажі Києва, Петербурга та їх околиць. Застосовуючи цю техніку, колектив підприємства випустив у

широкий продаж високоякісні вироби за порівняно недорогою ціною. Виготовляли також посуд, прикрашений монохромними друкарськими малюнками з доданням золота.

Але витрати на випуск фаянсового дива часто перевищували їхню ціну. Отож наприкінці 30-х збут продукції значно зменшився, особливо після зниження тарифів 1857 року. До того ж ринок почав наповнюватися продукцією із Західної Європи через Одеський порт. "Початок кінця" довершило так зване дистанційне керування з Петербурга, за яким Кабінет Імператора підпорядкував Київську фаянсову фабрику Петербурзькому порцеляновому заводу.

До того ж фабриці з самого початку не щастило з керівництвом. Директорами та головними майстрами фабрики, особливо в перші десятиліття її існування, були чужоземці, як і взагалі на всіх порцелянових фабриках у Російській імперії. Художнє і технічне керівництво після заснування фабрики магістрат беззастережно довірив майстру І.Х.Краніху, який цього довір'я не виправдав. Ще під час будівництва він добився звільнення господарського директора, який наважився звинуватити його у некомпетентності. Коли ж підприємство запрацювало, виявилось, що звільнений мав рацію: значно менший від очікуваного обсяг виробництва, плюс високий відсоток браку зробили Межигірську фабрику збитковою з самого початку її діяльності. Не були підготовлені корпус, де мали мешкати працівники, сарай для зберігання дрів, крім того, в головному корпусі не побудували печі [6]. І хоча майстер Краніх запевняв, що фабрика буде працювати справно, на червень – липень 1810 р. з 4547 одиниць готового фаянсового посуду браку було 232, крім того, у другий раз випалені 1479 виробів виявилась зовсім непридатними [7]. Київський магістрат отримував "доношення", що Краніх з випаленого посуду бере собі хороший під видом браку, а потім його перепродує або роздає знайомим. Магістрат для припинення таких дій постановив, щоб на фабриці вівся письмовий облік посуду, крім того, Краніх тепер не мав права самостійно бракувати посуд, а тільки в присутності представників контори [8]. Незабаром Краніха вигнали, але і його наступники не змогли виправити становище.

Багато грошей фабрика витратила на утримання штату. Ось штатний розклад того часу: на трьох майстрів і шість підмайстрів припадало 34 персони "невиробничого" контингенту – 11 писарів, 8 військових, 4 "комісари" тощо, не рахуючи обслуговуючого пер-

соналу і служителів двох церков, успадкованих від монастиря [9]. Селяни працювали на фабриці три дні на тиждень, забезпечуючи її дровами і глиною. Підприємство, у свою чергу, оплачувало їх податки і звільняло від солдатчини. Чималі гроші (до 30 тис. руб. на рік), виручені від продажу фаянсу, "з'їдали" велика зарплатня майстрів (вони, принаймні, її заробляли) та урядовців. На утримання решти працівників були потрібні щорічні державні дотації. Та й відкриття при фабриці малювально-гравіювальної школи вилалося казні у кругленьку суму. Зрозуміло, що про технічне переобладнання можна було лише мріяти. Тому допотопний спосіб добування глини, застаріла технологія випалювання і машини на кінній тязі застосовувалися на підприємстві до кінця його існування. Фабрика була приречена.

Склалася парадоксальна ситуація – окремі зразки продукції (супові чаші, тарілки, блюда, сервізи, скульптура) були витворами мистецтва і високо цінувалися навіть у Петербурзі, а досягти комерційного успіху підприємству так і не вдалося.

Економічний стан мануфактури, як і раніше, залишався незадовільним. Для привернення покупців спробували виготовляти скульптури малих форм з бісквітної маси. Серед зразків для наслідування у цей час були вироби зарубіжних і вітчизняних фарфорових і фаянсових заводів, у тому числі – заводу Кузнецова. У великій кількості почали випускати ікону "Вознесіння Христа", строкато розфарбовану по рельєфному зображенню, та іншу подібну продукцію, на догоду смакам середнього споживача.

Влада вирішила позбутися збиткового підприємства, і у 1858 р. завод було здано в оренду київським купцям братам Барським строком на 30 років [10]. Проте занедбаність господарства і неконкурентоспроможність вже у 1863 р. спричинили скасування оренди і передачу фабрики знову до Кабінету імператора. У 1866 р. на публічних торгах підприємство продали поміщику Шишкову за 85 тис. руб., що він мав сплатити упродовж 10 років рівними частинами, а саме кожного року по 8500 руб. [11]. Оскільки покупець не зміг виплатити всієї вартості, у 1871 р. фабрику було перепродано за 85 тисяч рублів Митрофану Васильовичу Говорову з тим, що за 12 внесків він виплатить усю суму (кожного року по 7000 руб.). Але Говоров не тільки не вніс третій раз необхідну суму, але і після 6 місяців призначеного терміну не виплатив грошей. У 1874 р. фабрику знов було відібрано і передано місцевій поліції, а у 1875 р. – Київській удільній конторі [11]. У цей час вона вже не діяла і, ймовірно, так і була ліквідована, не відновлюючи роботи. Поступово діяльність цього великого підприємства, що володіло своїми лісом і

сировиною і мало добре підготовлених майстрів, згасло через невміле керівництво. У 1885 р. будівлі фабрики були передані Духовному відомству з метою відновлення монастиря.

Межигірська фабрика є яскравим прикладом, як мануфактура з чудовою сировинною базою через невміло організоване виробництво, використання праці кріпаків, відсутність належного контролю з боку керівництва була приречена на загибель. Іноземні майстри почували себе справжніми господарями на фабриці, отримували велику плату, а натомість спричиняли підприємству самі збитки. Фабрика не змогла стати комерційним виробництвом і вимагала все більше дотацій, тобто була збитковою. Останні господарі Межигір'я не мали практично ніяких шансів на відновлення виробництва, оскільки отримали фабрику без лісу та селян, таким чином підприємство було позбавлене необхідної сировини та робочої сили. Використання найманих працівників, закупка опалювальних матеріалів і запровадження нових технологій виробництва – все це було не під силу новим господарям.

Та Києво-Межигірська фаянсова фабрика залишила добру пам'ять про себе: у багатьох музеях демонструють речі, зроблені хрещатик, Золоті ворота, інші види стародавнього Києва. Унікальна колекція виробів зберігається в Національному музеї історії України та Державному музеї українського народного декоративного мистецтва.

Література

Центральний державний історичний архів України, м. Київ, далі ЦДІАКУ

1. ЦДІАКУ, ф. 581, оп. 1, спр. 230, арк. 11.
2. ЦДІАКУ, ф. 581, оп. 1, спр. 20, арк. 2, 4.
3. ЦДІАКУ, ф. 533, оп. 1, спр. 1138, арк. 80.
4. ЦДІАКУ, ф. 581, оп. 1, спр. 177, арк. 3.
5. ЦДІАКУ, ф. 581, оп. 1, спр. 29, арк. 10.
6. ЦДІАКУ, ф. 581, оп. 1, спр. 8, арк. 4.
7. ЦДІАКУ, ф. 581, оп. 1, спр. 10, арк. 2.
8. ЦДІАКУ, ф. 581, оп. 1, спр. 6, арк. 3.
9. ЦДІАКУ, ф. 581, оп. 1, спр. 117, арк. 32.
10. ЦДІАКУ, ф. 442, оп. 174, спр. 70, арк. 10.
11. Онацький Н. Межигірський фаянс. – Суми, 1931. – 8 с.
12. Виставка фаянсових та порцелянових виробів Києво-Межигірської фабрики. – К., 1925. – 16 с.
13. Петракова А. Фаянсовые изделия Казенного Киево-Межигорского завода // Русский Антиквариатъ. – 2002. – 3 квітня. – С. 26–27.

**Викладацька діяльність П.В.Павлова
в університеті Св.Володимира у середині XIX ст.**

У статті досліджується викладацька діяльність професора Платона Васильовича Павлова (1823–1895) в університеті Св.Володимира у 1847–1859 рр. та вплив на формування світогляду київського студентства та наукової школи істориків університету.

Серед викладачів університету Св.Володимира у середині XIX ст. одне із почесних місць належить Платону Васильовичу Павлову (1823–1895), діяльність якого в університеті розпочалася 160 років тому. Постать професора Павлова була непересічна для свого часу. Метою статті є проаналізувати викладацьку діяльність професора Платона Васильовича Павлова (1823–1895) в університеті Св.Володимира у 1847–1859 рр., його вплив на формування світогляду київського студентства та наукової школи істориків університету, дослідити, як вчений своєю науковою зацікавленістю та власним прикладом надихав студентство вивчати історичний процес, служити високим ідеалам просвітництва, створював мотивацію для студентства зробити особистий внесок у розвиток культурного і суспільно-політичного життя, розуміння патріотичного обов'язку та перспективи діяльності на "користь загальну" у середині XIX ст. Зазначені питання є досить актуальними і в наш час, на початку XXI ст., у період реформування вищої школи та вироблення стратегії розвитку української освіти загалом, її державного стандарту – концепційних засад, педагогічних принципів, національно-гуманістичної орієнтації та пріоритетів, в інтеграції вітчизняного і зарубіжного освітньо-наукового досвіду.

Наступником Миколи Івановича Костомарова на кафедрі російської історії в університеті Св.Володимира став кандидат Петербурзького Головного Педагогічного інституту – Платон Васильович Павлов (1823–1895) [1, с. 533–537]. 22 травня 1847 р. він був призначений ад'юнктом в університет Св.Володимира, а 27 червня 1847 р. здобув ступінь магістра грецької словесності у Петербурзькому університеті [2, 1, 4, 7]. У Києві його чекала зміна спеціальності. 31 грудня 1850 р. ад'юнкт П.В.Павлов був затверджений екстраординарним професором [3, с. 3], а 26 березня 1852 р. – ординарним професором кафедри російської історії [4, 5, 1, 3].

Викладав П.В.Павлов курс російської історії дванадцять років – з вересня 1847 р. до кінця грудня 1859 р. [5, 3, 114, 69, 27, с. 44–45].

У 1849 р. 26-річний вчений здобув ступінь доктора історичних наук, політичної економії і статистики у Московському університеті. Його дисертація "Об историческом значении царствования Бориса Годунова" [6] стала блискучим явищем тодішньої російської історії, ввела його до кола представників державницької школи в російській історіографії. Професори Московського університету Т.М.Грановський, П.М.Кудрявцев, С.М.Соловйов, О.М.Бодянський, Ф.І.Буслаєв, С.П.Шевирьов, які опонували на диспуті, одночасно вшанували молодого вченого. Цей момент життя історик вважав найщасливішим [7; 8].

Оцінюючи результати розвитку вітчизняної історичної науки другої чверті XIX ст., О.М.Піпін назвав П.В.Павлова серед значних представників "нової історичної школи" 40-х років, імена яких залишаться у пам'яті російської історіографії [8, с. 194–195]. К.Н.Бестужев-Рюмін відзначав вплив П.В.Павлова на молодого С.В.Єшевського, "як і на багатьох у той час" [9, XXVII]. Співчутливо відносився до його професорської діяльності та наукового напрямку М.І.Костомаров [10, с. 551]. Однак після урядових репресій 1862 р., які насильно відірвали професора Павлова від безпосередньої участі у науковому житті, його ім'я поступово забувалося.

Архівні джерела дозволяють скласти уявлення про "творчу лабораторію" вченого у 1849–1850 рр.: у викладанні керувався творами М.М.Карамзіна, І.Ф.Еверса, М.Г.Устрялова, М.П.Погодіна, С.М.Соловйова та ін. Пропонував наступні теми студентських дослідницьких робіт: "Про причини міжусобиць між руськими князями і про їхній вплив на суспільство в період часу від Рюрика до Івана Калити і Гедиміна"; "Про відмінність земської Новгородської системи від інших земських систем древньої Русі"; "Про значення оприччини в російській історії" [11, с. 22–23].

Тему "Про причини міжусобиць між руськими князями і про їхній вплив на суспільство в період часу від Рюрика до Івана Калити і Гедиміна" обрав на здобуття ступеня кандидата студент Іван Лашнюков, один із перших і кращих учнів професора Павлова, який у подальшому 15 років очолював кафедру російської історії Ніжинського ліцею князя Безбородька і був окрасою закладу, а потім короткий термін до передчасної смерті викладав на кафедрі російської історії університету Св.Володимира. Засвоєні Іваном Лашнюковим під керівництвом професора Павло-

ва метод історії як критика джерел історії і поглядів на неї вчених та вивчення великих питань політичної історії, культури як головний предмет дослідження у подальшому характеризували його як викладача і дослідника.

У рецензії на роботу професор Павлов визнав влучне пояснення автором багатьох явищ удільного періоду руської історії [12, с. 1]. Відозва на працю, відзначену золотою медаллю, дає уявлення про метод досліджень школи П.В.Павлова: "Наукова робота написана автором переважно за літописними джерелами, використано два взаємопоєднані методи: критичний і оповідний. В ній, з одного боку, чітко розкрито зміст подій, а з іншого – викладені самі події. Ця робота має цілком визначену вагу для науки вітчизняної історії, бо, об'єднуючи у собі результати попередніх досліджень М.Г.Устрялова, М.П.Погодіна, К.Д.Кавеліна, С.М.Соловйова, вносить багато зовсім нового у царину історичного бачення як у цілому, так і в деталях" [13, с. 6].

У рецензії на магістерську роботу Віталія Шульгіна "Погляд на становище жінки в язичницькій Русі та на поступовий розвиток затворництва жінки в Росії" професор Павлов наголосив, що автор дослідив нове питання, ґрунтовно вивчив його, відзначив розум автора, його кмітливість, логічну послідовність висновків [14, 21]. 4 серпня 1849 р. В.Я.Шульгін був затверджений ад'юнктом кафедри всесвітньої історії на допомогу професору О.І.Ставровському. За спогадами О.В.Романовича-Славатинського сучасники отримували "особисте задоволення від блискучих лекцій професора всесвітньої історії В.Я.Шульгіна, в яких він яскраво зображував певну епоху та її людей, його аудиторія завжди була повною, а лекції закінчувалися оплесками, що на той час вважалося майже державним злочином" [15, с. 371–372].

Запропоновані П.В.Павловим конкурсні теми з російської історії, для виконання яких необхідно було добре знати фактичний матеріал та останні досягнення історичної науки, вміти критично їх осмислювати – заклали вимоги, на яких відбувалося формування напрямку його наукової школи.

Назви студентських наукових робіт розкривають тематику їх змісту: "Звідки з'явилися слов'яни у Європі", "Про основні відмінності історії Малоросійської від Московської", "Про значення оприччини та земщини у російській історії", "Про Нестора-літописця і руські літописи", "Про вчених, які вивчали російську історію у часи Катерини II", "Про історичне значення княжих

з'їздів, дум та громадських віч", "Про історичне значення церковних соборів у древній Русі", "Про договори Олега, Ігоря і Святослава", "Про праці Шльоцера у царині російської історії", "Про М.Карамзіна як історика" [16; 22; 23; 24; 25; 24; 14, 1].

Наголосимо, що за роки праці в Київському університеті П.В.Павлов завдяки активній діяльності вплинув на формування світогляду студентства та сформував свій напрямок школи істориків університету на засадах критичного методу та просвітництва.

Період роботи історика в університеті співпав із часом, коли після розкриття Кирило-Мефодіївського товариства студенти Київського університету відчули репресії: пильність субінспекторів, повальні обшуки з метою виявлення творів Т.Г.Шевченка, програмних документів товариства, заходи щодо вилучення серед студентів думок про колишню волю Малоросії, Гетьманщину, прискіплива увага до тих, хто вивчав малоросійські старожитності, історію, літературу, якнайуважливіше насадження ідеї російської офіційної народності.

У кінці 40-х років XIX ст. імперський уряд, наляканий революціями у Західній Європі, посилив переслідування передової суспільної думки і науки. У жорстких умовах перебували науково-дослідницька робота, викладання, поширення знань. Основна увага приділялась не науковій цінності лекцій, а їх благонадійності. Вивчення суспільних наук намагалися звести до мінімуму. Встановлювався ретельний нагляд за діяльністю професорів і викладачів, "за духом і напрямом викладання". Професорів зобов'язали подавати програми курсів на затвердження факультетськими зборами і ректором [17, с. 1041–1047].

Особливу увагу було звернено на викладання державного права, політичної економії, на науки про фінанси і "всі взагалі історичні науки". Програми цих предметів затверджувало Міністерство народної освіти. Від ректорів і деканів вимагали захистити молодь від "шкідливих думок про вигадані переваги республіканського чи конституційного правління, про обмеження монархічної самодержавної влади, про рівність усіх станів". Категорично забороняли висловлювати критичні міркування щодо тяжкого становища кріпосних селян і зловживання поміщиків, бажаності змін у відносинах поміж станами [18, с. 448–450].

Царизм "знешкоджував" університети, перетворював їх на учбові заклади, що готують обмежених, проте благонадійних чиновників. Чинився тиск на професуру, провадилася відповідна

"виховна робота" серед молоді, яка вчилася. Так, київський генерал-губернатор Д.Г.Бібіков був ладен миритися з пияцтвом, розпустою студентів, аби це тільки відволікало від захоплення політикою [19, с. 627]. Викладання гуманітарних дисциплін зазнало особливого утиску влади. Від професури вимагали беззастережної апології самодержавству й усім вітчизняним "нововведенням". Передову наукову думку переслідували [20, 2, 4].

На наш погляд, відчуття епохи найбільш виразно й об'ємно відтворено у спогадах її сучасників. За спогадами О.В.Романовича-Словатинського: "То був тяжкий час для університетської науки, коли професори гуманітарних і юридичних наук у програмах своїх курсів повинні були відхрещуватися від усіляких теорій" [21, с. 144].

Все нове сприймалося як замах на "устої", зустрічалося із підозрою і недовірою. Тих, хто не мав схильності із ентузіазмом проводити урядову лінію, жертвувати наукою заради кар'єри, врятувати могло вилучення із лекцій узагальнюючих думок, ідей, відмова від наукової, суспільно-значущої проблематики, прийомів наукової критики, заглиблення у частковості. У такій атмосфері набував все більшого розвитку фактологічний, бібліографічний напрямок у науці. Виявлялась тенденція до дрібнотемності наукових досліджень, до обмеження наукової діяльності виявленням, накопиченням фактів, острах мислення та широких, узагальнюючих висновків, відхід від розробки принципів проблем науки [22, с. 52].

Проте із середини XIX ст. у суспільстві в цілому відбулися суттєві зрушення. Перший помітний рух самобутньої наукової думки, прагнення професорів не тільки навчати студентів наукам, а й залучати до західно-європейської культури, ставити вищі моральні й суспільні завдання виявилися на початку 40-х років у Московському університеті, що мало велике просвітницьке значення для того часу. "Вплив Московського університету і літератури ("Отечественных записок") поступово позначався і в інших університетах; викладання почало виходити з відсталих і нежиттєвих курсів, вузьких стін аудиторій і стало впливати не тільки на студентів, але і на саме суспільство", – згадував М.К.Ренненкампф [23, с. 34–49].

Незважаючи на гнітючу суспільно-політичну атмосферу, авторитет історико-філологічного факультету Київського університету в кінці 40-х – на початку 50-х років був дуже високим. На ньому навчались кращі студенти університету. Лекції корифеїв – професорів-просвітителів П.В.Павлова, В.Я.Шульгіна (1822–1878) [24, с. 760–

777], І.В.Вернадського (1821–1884) [25, с. 97–103], М.Х.Бунге (1823–1895) [26, с. 74–84] відвідували студенти всіх факультетів. Просвітницька атмосфера, що була створена цими особистостями, формувала майбутніх вчених, які ставали гідними спадкоємцями ідей вчителів.

В умовах пореформеного бурхливого розвитку капіталістичних форм економіки, активізації суспільного, соціального, культурного життя національних окраїн значно зріс попит на широко освічених спеціалістів різноманітних галузей. Домінуюча роль у їх підготовці у 60–90-ті рр. XIX ст. належала університетам. Зокрема реформи у системі освіти 1860-х років відкрили для нижчих верств більший доступ до неї на всіх рівнях, враховуючи університетський, удосконалили програму навчання, надали університетам більшу автономію, послабили цензурні утиски. Роль університетів – осередків наукової думки, об'єднань творчих сил інтелігенції – у суспільно-політичному житті визначалася їх передовими, прогресивними традиціями, місцем у загальній політиці уряду самого університетського питання.

Об'єктивне значення суспільно-просвітницького руху 60-х років, що суттєво вплинуло на подальший розвиток культури, було перш за все у демократизації знань. Упродовж усього декількох років дивовижно насиченої й цілеспрямованої роботи було досягнуто значного піднесення культурного розвитку суспільства. Поруч із попереднім дворянським "освіченим суспільством" зростала мисляча верства різночинців, які швидко займали ключові позиції в культурному і суспільно-політичному житті країни, особисто впливали на хід її розвитку. Просвітництво "шестидесятники" сприймали надзвичайно широко: могутнім чинником поступу, надійним засобом проти застою і рутини. Наука цікавила суспільство не стільки сама по собі, скільки як засіб пізнання майбутньої долі Батьківщини, перспектив її розвитку, засобів її раціональної перебудови на новий устрій.

Платон Васильович Павлов з повним правом посідає одне із найпочесніших місць серед когорти просвітників – "шестидесятників", діячів освіти, науки і культури, які своєю діяльністю дієво вплинули на формування світогляду різночинної молоді, її палкого бажання зробити особистий внесок у розвиток культурного і суспільно-політичного життя суспільства.

У своїх лекціях професор Павлов ставив перед слухачами гострі питання, що безпосередньо перегукувалися із сучасністю, і

тим впливав на формування світогляду молоді, спонукав її критично осмислювати дійсність. Його лекції викликали захоплення і користувалися популярністю серед студентів. Його слухач В.Г.Авсєєнко свідчив: "Він поєднував у собі репутацію поважного вченого з ореолом носія "кращих ідей", покликаного керувати молодим поколінням у його прагненні суспільного і морального ідеалу" [27, с. 723]. Студенти ставилися до нього з великою повагою.

Наголосимо, що антифеодальна сутність й демократичні тенденції просвітництва, надання вирішального значення освіті віддзеркалювали об'єктивні потреби свого часу, більш за все відповідали настроям різночинної інтелігенції, яка вийшла на арену суспільного і культурного життя Російської імперії.

Просвітництво збуджувало самосвідомість цього соціального прошарку, особливо його молодого покоління. Перед студенством відкривалися перспективи діяльності "на користь загальну", які запалювали його, породжували нове розуміння патріотичного обов'язку.

Пояснюючи ідеї соціального та культурного прогресу, П.В.Павлов допомагав молоді усвідомити її високу історичну місію. Цілком зрозуміло, що свідомі інтелігентна молодь бачила в його особі не тільки співника, але значною мірою виразника її ідейної позиції [28, с. 233].

У спогадах студент, згодом професор правник Київського університету О.В.Романовича-Славатинського відзначав: "Навряд чиї-небудь лекції так сприяли розумовому розвитку, як лекції цього професора. Він тоді був повен юності, краси і моральної чистоти. Для Києва він був тим, чим Грановський для Москви, Каченовський для Харкова – сіячем істини і добра. Я дуже цінував його лекції і не пропустив жодної з них за всі чотири роки" [29, с. 619].

Усвідомлюючи важливість розуміння російської історії юристами, професор Павлов звернувся до Ради університету із пропозицією дозволити їм слухати її разом із філологами всі чотири роки.

"Однак, заради справедливості слід сказати, – визнавав О.В.Романович-Славатинський, – що він читав нам не стільки російську історію, скільки історію світової цивілізації. Однак до російської історії відносився його чудовий курс, який він називав "Історія науки російської історії", але більша частина його лекцій була присвячена з'ясуванню закону взаємності послуг – основного закону, що рухав історичні події. Він мав рідкісний талант

стисло й ясно виразити сутність усякої доктрини, всякої філософської системи. Якщо я виніс із університету розуміння Гегеля, то був зобов'язаний цим лекціям Павлова" [30, с. 619].

Ще на початку 50-х років XIX ст., досліджуючи історичний досвід людства та з'ясовуючи закономірності історії, вчений намагався вивести основний історичний закон. Формулював його так: "Історія російського суспільства зокрема, історія суспільства взагалі є здійснення у даній місцевості в певний час закону взаємності речових й моральних послуг для задоволення речового і морального споживання, згідно з удосконаленням способів сучасного виробництва, – закону, що постійно порушується зовнішніми причинами, та через розвиток споживання, а також засобів виробництва, і внаслідок цього, який прагне поновитися шляхом перетворень і переворотів то зверху, то знизу" [31, с. 220].

Вивчення історії переконало П.В.Павлова в тому, що стародавнє руське життя стає зрозумілим лише під час дослідження матеріальних пам'яток у поєднанні їх з писемністю, при порівнянні зі старожитностями, що відтворюють життя європейських народів, а також за наочним ознайомленням із предметними пам'ятками, що відображають із різних сторін побут європейських народів [32, с. 20].

Порівняльне вивчення археологічних пам'яток європейських народів та поповнення знань з археології у слов'янських землях, Німеччині, Італії, Греції, Франції [33, с. 18] стало метою закордонного наукового відрядження вченого з 20 грудня 1856 р. до 7 вересня 1858 р. [34, с. 19].

Так, перебуваючи в одному з відділів лондонського Британського музею, де зберігалися стародавні руські рукописні пам'ятки, професор Павлов розглянув деякі з них і надав у музей коротке пояснення змісту французькою мовою; оглядаючи старожитності Праги – користувався вказівками відомого славіста Вячеслава Ганки, вивчаючи археологічні зібрання Відня – спілкувався із професором історії витончених мистецтв віденської Академії мистецтв Г. фон Тальбергом, якому завдячував багатьма вказівками й порадами [35, с. 173–174].

Перебуваючи в Лондоні у березні 1858 р. П.В.Павлов декілька разів відвідав О.І.Герцена та М.П.Огарьова, прочитав у їхньому домі кілька лекцій з російської історії.

Виразна характеристика особистості професора Павлова у цей період належить В.О.Португалову: "Він тоді тільки що повер-

нувся з Європи, із Парижа і Лондона. Його оповіді про Європу, про особисті зустрічі викликали у нас захоплення, і він невдовзі став нашим кумиром, нашим ідолом, котрого ми обожнювали, захоплювалися ним, любили самовіддано. Школа Павлова і його спілкування з нами, учнями. Він вчив нас моральності і більш за все своїм прикладом. Своєю надприродною людяністю, лагідністю, відсутністю всяких низьких пристрастей. Розмова тиха, плавна, виразна, логічна, а часом іронічна, добродушна посмішка рідко сходила з його вуст. Павлов був поважний вчений, мислитель, мудрець, народний вітія. Це з усім тим був невичерпний кладезь знань. Син селянки, Павлов глибоко співчував усім реформам і готовий був душу свою покласти за щастя рідного народу. Ми, молодь, тоді вперше у спілкуванні із Павловим осягнули, що означає любити свій народ. Усі наступні покоління інтелігенції в Росії не можуть бажати кращої і більш довершеної постаті, ніж та, якою був Платон Васильович Павлов" [36, с. 252–256].

Обстоюючи демократичні погляди на історію та необхідність освіти для народу, при підтримці попечителя Київського учбового округу у 1858–1861 рр., видатного вченого-хірурга М.І.Пирогова (1810–1881), П.В.Павлов керував організацією перших недільних шкіл у Києві для трудового населення міста [37, 11, 15]. Недільні школи з'явилися у Києві із ініціативи членів Київського таємного товариства. Думка про їх організацію належала студенту історико-філологічного факультету, члену Київського товариства Феодосію Вороному.

14 вересня 1859 р. група студентів із 17 чол. (Ф.Вороний, Я.Бекман, В.Португалов та ін.) звернулась до попечителя із проханням дозволити їй відкрити недільну школу. Останній, погодивши це питання із Міністерством народної освіти і київським генерал-губернатором, дозволив студентам відкрити недільну школу в помешканні Києво-Подільського дворянського училища [38]. В тому ж році у Києві було відкрито ще дві школи (у Старому місті й на Новій будові) [39, 41].

Енергія професора Павлова та його дружні стосунки з київським студентством стали запорукою успішної діяльності шкіл. Вчений був щиро й глибоко переконаний, що розповсюдження знань поступово трансформує російське полуазіатське суспільство, молодь шукала у недільних школах революційного збудника.

Через свої погляди історик був під наглядом [40], але нічого підозрілого в його діяльності знайти не змогли. Проте наказом

Міністерства народної освіти від 11 грудня 1859 р. ординарний професор П.В.Павлов був призначений членом Петербурзької археографічної комісії із звільненням від посади у Києві [41]. У листі до попечителя він пояснював своє бажання перейти на службу до Петербурга хворобливістю здоров'я, шкідливим впливом на нього київського клімату та сімейними обставинами [42, с. 119–29]

У прощальній лекції студентам Київського університету професор Платон Васильович Павлов підсумував свої погляди, розуміння історичного процесу, місце і роль молодого покоління у ньому. Вчений відзначив, що історія як суспільна наука повинна сприяти формуванню реальної самосвідомості та викорінювати забобони. Наголосив, що у своїх лекціях намагався розкрити загальні закони розвитку, тому що через усвідомлення руху та взаємозв'язку розвитку суспільства стає зрозумілим сучасне та майбутнє. Підсумував, що російська історія відноситься до історії європейської, подібна до цієї материкової, всесвітньої європейської історії, що на Русі також був родовий побут та патріархально-конституційні основи, які знищила централізація, а освіта, що спочатку була зняряддям уряду, згодом відродила суспільство, створила суспільну думку та свідому інтелігенцію [43, с. 265–266].

"В історії європейських держав, – виголосив вчений, – ми помічаємо, що коли старі установи виявляються недієздатними, настає переворот, спочатку розумовий, потім матеріальний, – енциклопедисти та революція. Такий час переживаємо зараз і ми. Звичайно, доба Людовіка XIV для нас вже відійшла. Це було царювання Катерини II та Олександра I до 1812 р. Тоді розкрилося все найкраще, що тільки міг дати порядок, створений централізацією, потім почався його моральний занепад і до великих розмірів, до вищої точки дійшов у царювання Миколи I. Ми чекаємо вже перебудови на більш сучасних основах. Селянське питання поставило нашу історію так, що у неї два виходи – реформа чи революція" [44].

Просвітник-"шестидесятник" П.В.Павлов вважав, що в історії протесту завжди велику роль відігравали суспільна думка, література та університети, а у майбутньому кожен університет повинен пов'язати свою діяльність з усіма життєвими основами свого краю, інтелігенція якого повинна сприяти його відродженню, студенти – стати провідниками знань та корисних понять суспільства. Обов'язком університетської молоді є зближення вищих класів із нижчими, бо тільки передаючи освіту останнім, дворянство може спокутувати хибність своїх діянь [45, с. 266].

Відзначимо, що цей своєрідний заповіт, який відзеркалював нагальні потреби часу, втілювався в життя свідомою частиною київської університетської молоді у створенні та роботі перших недільних шкіл, діяльності прогресивної української інтелігенції у Старій громаді, наукових установах Києва, широким дослідженням українського минулого науковою школою істориків Київського університету взагалі, створенням київської документальної школи істориків під керуванням В.Б.Антоновича з 70-х років XIX ст. зокрема.

"У нас, – підсумовував П.В.Павлов, – серед глибокої пітьми, серед безнадійної діяльності, вони (університети – О.Т.) складають єдиний порятунок; лише одні університети світять ніби маяки" [46, с. 266].

Розмаїтість промов на прощальному вечері 14 грудня 1859 р., який влаштували студенти і викладачі П.В.Павлову перед його від'їздом до Петербургу, свідчила про багатосторонню діяльність і незліченні заслуги "київського Грановського", якому університетська молодь довіряла переконання, характер і напрям думок, від якого набирала знань з усіх сфер. Студент Левченко звернувся до вченого із проханням бути кореспондентом між Київським і Петербурзьким університетами, діяти від імені першого в їх зближенні, організації у північній столиці недільних шкіл і встановленні зв'язку між ними та київськими школами. Вчений прийняв пропозицію, у Петербурзі став енергійним організатором недільних шкіл [47, с. 267–271].

Підсумуюмо, що викладацька діяльність Платона Васильовича Павлова у Київському університеті у 1847–1859 рр. сприяла формуванню широкого світогляду київського студентства, зокрема молодих істориків, усвідомленню ними загальнолюдських законів розвитку суспільства, просвітництва, суворо-критичного, науково-системного методу дослідження історичного процесу. Вчений вплинув на формування школи істориків Київського університету, сформувавши свій напрямок наукової школи.

Література

1. Биографический словарь профессоров и преподавателей имп. Университета Св.Владимира (1835–1884) // Складений і виданий під ред. проф. В.С.Іконнікова. – Київ, 1884. – 816 с. – С. 533–537.
2. Центральний державний історичний архів України у м.Києві (далі ЦДІАУК), ф. 707 – канцелярії попечителя Київського учбового округу, оп. 13, спр. 257, арк. 1, 4, 7.
3. ЦДІАУК, ф. 707, оп. 16, спр. 118, арк. 3.

4. ЦДІАУК, ф. 707, оп. 18, спр. 618, арк. 5. ДАК, ф. 16, оп. 465, спр. 858, арк. 1; спр. 95, арк. 3.
5. ЦДІАУК, ф. 707, оп. 50, спр. 38, арк. 3; оп. 21, спр. 6, арк. 114, 225, 262; оп. 22, спр. 512, арк. 69; оп. 23, спр. 274, арк. 31; оп. 24, спр. 41, арк. 27; спр. 333, арк. 44–45; Державний архів міста Києва (далі ДАК), ф. 16 – університету Св.Володимира, оп. 469, спр. 69, арк. 25.
6. Павлов П.В. Об историческом значении царствования Бориса Годунова. – М., 1850. – 132 с.
7. Лемке М. Дело профессора Павлова // Очерки освободительного движения 60-х годов. – СПб., 1908. – С. 7–13. – С. 8.
8. Пипін А.Н. Характеристики литературных мнений от 20-х до 50-х годов. – СПб., 1873. – 514 с. – С. 194–195.
9. Бестужев – Рюмин К.Н. С.В. Ешевский: Биографический очерк // Ешевский С.В. Сочинения по русской истории. – М., 1900. – 403 с. – С. XXVII.
10. Костомаров М.І. Исторические произведения. Автобиография / Сост. и ист.- биогр. очерк В.А.Замлинского; Прим. И.Л. Бутича. – 2-е изд. – К.: Изд-во при Киев ун-те, 1990. – 736 с. – С. 551.
11. ДАК, ф. 16, оп. 465, спр. 88, арк. 22–23.
12. ДАК, ф. 16, оп. 465, спр. 858, арк. 1.
13. Вороной Ф.Я. Передмова / Лашнюков И.В. Пособие к изучению русской истории критическим методом. – С. VI.
14. ДАК, ф. 16, оп. 465, спр. 855, арк. 21.
15. Романович-Славатинський О.В. Моя жизнь и академическая деятельность. Воспоминания и заметки. 1832–1884 гг. // Вестник Европы. – 1903. – Ч. 1. – С. 167–169; Ч. 2. – С. 609–638. – С. 371–372.
16. ДАК, ф.16, оп. 465, спр. 88, арк. 22–23; спр. 97, арк. 24; спр. 115, арк. 25; спр. 112, арк. 24; спр. 127, арк. 14; оп. 469, спр. 119, арк. 1.
17. Сборник постановлений по Министерству народного просвещения. – СПб., 1864–1904. – Т. II, отд. 27. – С. 1041–1047, 1044.
18. Наставление ректору и деканам юридического и первого отделения философского факультетов. 24 октября 1849 г. // Русская старина. – 1872. – Ч. 10. – С. 448–450.
19. Романович-Славатинський О.В. Вказана праця. – С. 627.
20. ДАК, ф. 16, оп. 469, спр. 72, 2 арк.; оп. 465, спр. 857, 4 арк.
21. Романович-Славатинський О.В. Жизнь и деятельность Н.Д.Иванишева, ректора университета Св.Владимира и вице-председателя Киевской археографической комиссии. – СПб., 1876. – VIII розділ. – С. 203–320. – С. 144.
22. Еймонтова Р.Г. Русские университеты на грани двух эпох: от России крепостной к России капиталистической. – М., 1985. – 349 с. – С. 52.
23. Ренненкамф М.К. Киевская университетская старина // Русская старина. – 1899. – Ч. 7. – С. 34–49.
24. Биографический словарь.... – С. 760–777.
25. Там само. – С. 97–103.

26. Там само. – С. 74–84.
27. Авсеенко В.Г. Школьные годы.: Отрывок из воспоминаний. 1852–1862 // Исторический вестник. – 1881. – Ч. 4. – С. 707–734, с. 723.
28. Еймонтова Р.Г. Ученый – просветитель П.В.Павлов (60-е годы XIX ст.) // Исторические записки. – 1986. – Т. 113. – С. 208–249, с. 233.
29. Романович-Славатинский О.В. Моя жизнь и академическая деятельность // Вестник Европы. – 1903. – Ч. 2. – С. 619.
30. Там само.
31. Цит. за: Еймонтова Р.Г. Ученый-просветитель П.В. Павлов. – С. 220.
32. ЦДІАУК, ф. 707, оп. 22, спр. 50, арк. 20, 20 зв.
33. Там само, арк. 18, 18 зв.
34. Там само, арк. 19.
35. ДАК, ф. 16, оп. 465, спр. 119, арк. 173–174.
36. Португалов В.О. Ученик об учителе. – С. 252–256. Додаток // Эймонтова Р.Г. Ученый-просветитель П.В.Павлов (60-е годы) // ИЗ. – 1986. – Т. 113
37. ЦДІАУК, ф. 707, оп. 25, спр. 352, арк. 11, 15.
38. Пирогов М.І. О воскресных школах // Избранные педагогические сочинения. – М., 1985. – С. 301–309. Він же. Уведомление ректору университета о разрешении открыть ежедневную бесплатную школу для начального образования // Там же. – С. 309. Він же. Письмо к генерал – губернатору И.И.Васильчикову 24.09.1859 г. Об открытии в Киеве воскресных школ // Там само. – С. 409. Він же. Письмо 21.11.1859 г. О воскресных школах // Там само. – С. 409–410. Він же. О надзоре за воскресными школами // Там само. – С. 410–411.
39. Суспільно-політичний рух на Україні в 1856–1862 рр. // 36. Док. і матер. – К., 1963. – Т. I. – 387 с. – С. 41.
40. ЦДІАУК, ф. 442, оп. 810, спр. 185, арк. 171–173, 175, 176, 181, 189, 221, 222, 248.
41. ДАК, ф. 16, оп. 465, спр. 864, арк. 5. ЦДІА України, ф. 707, оп. 291, спр. 9, арк. 87.
42. ЦДІАУК, ф. 707, оп. 25, спр. 376, арк. 1.; Чесноков В.І. Министерство Просвещения и "дело" профессора П.В.Павлова / Правительственная политика и историческая наука России 60–70-х гг. XIX в. Исследовательские очерки. – Воронеж, 1989. – 208 с. – С. 119–129.
43. ЦДІАУК, ф. 442, оп. 810, спр. 281, арк. 157–158; Прощальная лекция пр. П.В.Павлова, студентам Киевского университета, зачит. в декабре 1859 г. // ИЗ. – 1955. – Т. 52. – С. 265–266. Додаток // Барбой А.З. Харьковско – киевское тайное революционное общество 1856–1860 гг.
44. Павлов П.В. Прощальная лекция.... – С. 265–266.
45. Там само. – С. 266.
46. Там само. – С. 266.
47. Ястребов Ф. Революционные демократы на Украине. – К., 1960. – 306 с. – С. 269–271.

Наукова спадщина В'ячеслава Липинського в дослідженнях сучасних істориків

В історії вітчизняної історичної думки непересічною є постать В'ячеслава Липинського (1882–1931) – видатного історика, соціолога, політолога, суспільно-політичного діяча. У квітні 2007 року виповниться 125 років з дня його народження, та донедавна ім'я вченого на його батьківщині було невідоме не лише широкому загалу, а й серед більшості наукової спільноти. За таких умов важко було говорити про серйозне вивчення спадщини дослідника, осмислення його внеску в скарбницю соціально-гуманітарної науки. Лише ця обставина актуалізує звернення сучасних дослідників до наукового доробку В.Липинського. Наприкінці 80-х – початку 90-х рр. ХХ століття, коли твори В.Липинського стали в Україні доступними для читання та роботи над ними, були зроблені часто поверхові, не завжди виважені висновки. Це є зрозумілим і виправданим для стадії наукового захоплення. Актуалізує представлену розвідку необхідність визначити місце вченого у науковому просторі сучасності, що є метою автора даної статті.

Важливо враховувати те, що намагання українського суспільства модернізуватися, зайняти чільне місце у сучасній цивілізації породжує процеси повернення до своїх історико-культурних витоків. У творчій спадщині В.Липинського ми знаходимо оригінальні підходи до розв'язання зазначених питань. Скрупульозний аналіз творчого доробку діяча теперішніми науковцями дасть змогу об'ємніше побачити проблему цивілізаційного вибору України на сучасному етапі [1]. Ейфорія перших років самостійності швидко минула під тиском нагромадження складних процесів трансформації посттоталітарного суспільства. Виявилось, що кардинальні зміни в економіці і духовній сфері неможливі без всебічного обґрунтування пріоритетів, накреслення стратегічних і тактичних завдань, формулювання загальноприйнятої національної ідеї. Визначення подальших напрямків розбудови держави неможливе без осмислення ідей мислителів попередніх поколінь. Саме такий підхід покладено в основу збірника наукових праць викладачів кафедри теорії та історії політологічної науки Волинського державного університету імені Лесі Українки, студентів, політологів, науковців інших навчальних закладів Волині. Збірник присвячений осмисленню величезного доробку видатного політо-

лога, історика – В'ячеслава Казимировича Липинського [2]. Зазначимо, що найбільш оригінальні і продуктивні ідеї мислителя пов'язані з проблемами ідеології українського державотворення, визначення місця і ролі еліти, взаємозв'язків політики і релігії, розвитку консервативного напрямку українського традиціоналізму.

Аналіз наукової, політико-пропагандистської та передвиборчо-агітаційної літератури останніх років дає підстави констатувати, що жодна політична партія чи блок в Україні поки що не цікавляться проблемами формування суспільної еліти, хоча, судячи з усього, претендують на цю роль фактично. Вивчаючи теоретичну спадщину діяча з позицій сьогодення, як зазначає С.Бондарук, вона являє собою цілковито новий тип державницької концепції, відмінний від пропонованих іншими сучасниками самого мислителя і навіть представниками сучасних змагань за створення "цивілізованої держави" в Україні [3]. Він по-новому ставить проблему опори на традицію та традиційні цінності і змушує кожного, хто нині претендує на виразну політичну позицію, сформулювати чітко своє ставлення до кардинальних соціальних проблем. На думку вченого, для успіху будь-яких соціальних перетворень, з точки зору принципу сталості та збереження традиції і соціокультурного континуїтету, необхідним є вирішення питання про реалізацію взаємин між новою та старою елітами в умовах творення якісно нової державної організації, яке неминуче супроводжується зміною правлячої верстви. Принциповою позицією мислителя є обґрунтування необхідності соціального компромісу й залучення еліти попереднього режиму до процесу творення нової системи.

Важливим чинником соціально-політичного розвитку будь-якої нації, на думку В.Липинського, є консерватизм як перша і неодмінна умова дотримання принципу легітимізму в розбудові національної держави. Тому більшість теоретичних соціально-філософських та історичних праць Липинського має загалом єдину головну мету: обґрунтування й створення рівноваги громадсько-політичних сил, тобто закладення основ і початків громадянського суспільства в Україні [4]. В його наукових публікаціях досліджується роль і місце інтелігенції у процесі державотворення, що є предметом вивчення дослідниці Г.Кутузової [5]. Вважаючи, що ніхто інший, крім нас, держави нам не збудує; будівництво її неможливе без сильної та авторитетної групи, довкола якої зуміла об'єднатись і політично організуватись вся українська нація, дослідник вказує, що таким класом спроможна стати лише та

суспільна група, яка має міцні економічні та культурні зв'язки, тобто хлібороби. У "Листах до братів-хліборобів" автор вказує на те, що коли нація, яка стоїть на досить уже високому щаблі хліборобської та промислової техніки, не може управляти і не може бути організована виключно шаблями войовничих отаманів, то ще менше можуть нею правити та її організовувати філологи, поети, оратори, професори, учителі, адвокати та інші представники так званих інтелігентських професій [5, 6].

Наукова спадщина, що залишив нам В'ячеслав Казимирович, особливо значуща в наші дні. Адже він ретельно проаналізував причини невдач самостійництва в Україні у 1917–1920-х рр. і дав рекомендації, як уникнути їх у майбутньому. Збірка наукових статей "В'ячеслав Липинський в історії України" присвячена висвітленню різнобічної наукової та політичної діяльності цієї непересічної особистості. Сучасні дослідники Києва, Полтави, Черкас, Дрогобича, Луцька, Львова у представлених роботах проаналізували окремі положення теоретичної спадщини відомої, авторитетної людини і політика свого часу. Серед них: І.Курас, Т.Бевз, В.Бусленко, К.Галушко, С.Гелей, М.Горєлов, І.Гошуляк, Л.Кондратик, О.Любовець, В.Малиновський, В.Масненко, О.Моця, Т.Осташко, І.Патер, Є.Франчук, Ю.Поліщук, С.Приходько, О.Реєнт, О.Лисенко, О.Ситник, В.Содатенко, В.Тельвак, Ю.Терещенко, Б.Ярош [7].

"До Липинського "Українство" було мовби чимось абстрактним. Реальне життя ішло поза ним чи повз його, укладаючись в інші життєві форми. До нього "Українство" було поза межами життя, – отого буденного, реального життя...". Ці слова одного із соратників В.Липинського графа А.Монтрезора дуже влучно характеризують стан української політичної думки на початку ХХ ст. [8]. Вона борсалася в багатьох напрямках, часто-густо діаметрально протилежних, від соціалізму до націоналізму, від анархізму до тоталітаризму більшовицького ґатунку. Але в кожному окремому випадку їй не вистачало головного – врахування специфіки буття українського народу, визначення його власного шляху до державного існування.

Сьогодні ми на власному досвіді переконалися у правдивості основних постулатів першого будівничого ідеології української держави. Нині стає навіть політичним кокетством з приводу або й без нього посилатися на В.Липинського. Але, на жаль, суть його державної теорії залишається, свідомо чи підсвідомо, поза увагою як українського істеблішменту, так і народних мас. Як зазна-

чав, І.Курас: "Липинський надто незручний для політиканів, занесених примхливою долею на верхні щаблі влади в Україні" [9, с. 9]. Слід підкреслити, що доктрина мислителя абсолютно протилежна інтегральному націоналізмові в інтерпретації Д.Донцова. Український політолог В.Босий, порівнюючи ці дві течії в українській суспільно-політичній думці, справедливо відзначає: "Липинський доказує, що не нація будує державу, але навпаки, держава перетворює нарід в націю. Тому він звернув увагу українців перш за все на будову держави, тобто організацію, методу, устрій і форму. Липинський, як представник песимістичної школи, бачив головні причини нашої руїни в не державності українського народу, для того він відкинув расову концепцію Грушевського, поставив потребу організації провідної верстви хліборобів, а при ній й інший клас, щоб у той спосіб забезпечити українській державі тривкість і єдність" [10]. В.Босий, наголошує, що В'ячеслав Казимирович забезпечує тривкість і єдність держави новою монархією з клясократичним устроєм, націоналісти послуговуються методом охлократичною і вірять в успіх на Україні диктатури одного отамана. Про відмінність між справжнім державницьким патріотизмом В.Липинського й галасливим націоналізмом його опонентів з донцовського табору варто пам'ятати сучасним політикам. Зазначимо, що його теоретичні вислови не позбавлені недоліків. Він не намалював відповідної до його ідеології державної структури та конституції України, не дав чіткої картини взаємодії в ній державницьких механізмів, але це вже – справа українського народу та його нинішніх провідників.

Наукова спадщина В'ячеслава Казимировича з погляду проблем сучасності досліджується у збірнику "Актуальні проблеми розвитку суспільства: історична спадщина, реалії та виклики XXI століття" [11], на наукових конференціях та читаннях [12]. Основні положення збірника й опублікованих матеріалів міжнародних науково-практичних конференцій та читань пам'яті діяча представлені повідомленнями таких дослідників: І.Дацюка, В.Кушніра, П.Рудецького, О.Златогорського, Б.Чупринського, М.Шелепа та інших. Вони можуть бути використані у науково-дослідницькій роботі істориків. Ряд авторів присвятили свої наукові розвідки соціологічним та політологічним і історіософським поглядам видатного політичного діяча [13]. В.Масненко у книзі "Історичні концепції Грушевського і Липинського. Методологічні і суспільно-політичні виміри української історичної думки 1920-х рр."

розглядає розвиток історичних концепцій видатних українських вчених, громадсько-політичних діячів у період від Першої світової війни до поч. 30-х рр. [14]. Простежується, як під впливом власного та суспільного державотворчого досвіду змінилися їхні конкретно-історичні дослідження, теоретико-методологічні підходи, філософія історії у студіюванні української минувшини. Особлива увага звернута на фундаментальні праці, присвячені добі Хмельниччини, яка була визначальною для подальшого розвитку української нації. Висвітлюються аналогії, які проводили вчені між сучасними їм українською революцією та кардинальними змінами середини XVII ст., оскільки обидва дослідники були найбільш репрезентативними істориками тої доби, робиться спроба визначити загальний рівень розвитку української історичної думки 1920-х рр. Висвітленню ідей фундатора українського консерватизму та державно-історичної школи В.Липинського на тлі суперечливих процесів еволюції правих суспільно-політичних ідей у міжвоєнному часі присвячене дослідження К.Галушки "Консерватор на тлі доби"[15]. Вперше проводиться порівняння поглядів українського вченого та провідних політичних теоретиків й політиків його часу: Х.Ортеги-і-Гасета, Ш.Морраса, Ю.Еволи, Б.Мусоліні, А.Гітлера, Дж.Джентіле. Здійснюється спроба визначити ідейні зв'язки Липинського із концепціями окремого "третього шляху" аграрних суспільств Центрально-Східної Європи та аналізується життєвий шлях українського політолога.

Вкажемо, що сьогодні науковці зацікавилися долею архівних матеріалів В.Липинського [16]. На початку 60-х рр. XX ст. було презнято і перепроваджено архів вченого до США. Це наштовхнуло на думку про створення окремого незалежного науководослідного центру, яким став Східно-Європейський дослідний інститут імені В.Липинського. Організатором і першим його директором був Є.Зиблікевич. На цьому посту його змінив професор Я.Пеленський. Згодом, систематизувавши й опрацювавши архівні матеріали, працівники Східно-Європейського дослідного інституту здійснили цілий ряд проектів, націлених на популяризацію архівної спадщини відомого українця. Почався вихід у світ запланованого у 25-томах повного видання творів В.Липинського та студій про нього. Створивши архівну базу Східно-Європейського дослідного інституту у Філадельфії на копійних матеріалах, науковці якоюсь мірою втратили інтерес до оригіналів Віденського архіву В.Липинського та їх подальшої долі.

Після завершення фотокопіювання у 60-х рр. ХХ ст. їх переправили до Італії. Зараз вони знаходяться в одному з архівних сховищ у Ватикані. З відновленням могили, проведенням масових та науково-теоретичних заходів, націлених на привернення уваги світового українства, та створенням відділу "Музей В.Липинського" в селі Затурці як складової частини Волинського краєзнавчого музею з'явилися нові перспективи на шляху увічнення пам'яті вченого [16].

Нинішні студії у сфері українського релігієзнавства неминуче потребують як вивчення своєї власної традиції, так і "зведення рахунків" з нею. Ось чому необхідний прискіпливий аналіз релігієзнавчої спадщини В.Липинського. Освоєння його доробку поряд зі здобутками інших учених і соціальних мислителів України дасть змогу відповісти на таке питання: що в історії української релігієзнавчої думки постає як будівельний матеріал для сучасних релігієзнавчих конструкцій, а що належить історії. Як зазначає, Л.Кондратик: "Порівняння теорії В.Липинського з ідеями учених і соціальних мислителів: М.Грушевського, М.Шаповала, В.Винниченка, С.Рудницького, І.Огієнка, А.Річинського – дає змогу не лише відчувати багатоголосся тодішнього українського релігієзнавства, а й побачити специфічність його концепції, її місце в історії вітчизняної науки про релігію. Виправданість такого підходу стає особливо очевидною при вивченні поглядів Липинського на такі специфічні проблеми українського релігієзнавства зазначеного періоду, як місце і роль релігії, окремих конфесій, різних релігійно-церковних спільнот та діячів у соціальному, державному, культурному, національному житті українства. Лише за такого підходу концепція українського вченого постає у всій своїй повноті й історичній значущості" [17, с. 6]. У монографії "Релігієзнавча концепція В.Липинського" вперше досліджується цілісне бачення феномена релігії видатним українським історіософом, політиком. Л.Кондратик окреслює специфічні риси його релігієзнавчої концепції, розглядає доробок вченого у контексті української релігієзнавчої думки та на основі компаративістського підходу аналізує погляди дослідника на сутність і структуру релігії, на її взаємодію із суспільством. У концепції державотворення важливе місце відводив вчений ролі релігії і церкви. Релігійна проблема – фундаментальна проблема українського національного руху ХХ ст. Засади етики і моралі, до яких завжди закликала церква, рівність різних конфесій у суспільстві – ключові позиції праці В.Липинського "Релігія і церква в історії України" [18]. Дослідже-

нню релігієзнавчої концепції вченого присвячені праці А. Колодного та А. Річинського [19]. Сьогодні важко визначити, що більше переважало в творчості В. Липинського, – історична, політологічна чи філософська спроба осмислення світу. Адже в кожний із цих підходів вчений викладався повністю, залишивши по собі оригінальний слід. В. Заїкін, відомий історик української церкви, оцінюючи Липинського-історика, зазначав, що він – перший і єдиний, хто здійснив спробу синтезу української минувшини, до того ж вільну від однобічності сучасників [20, с. 473–490] Сенс наукового і життєвого шляху В. Липинського досить вдало визначив Є. Сверстюк: "Людина органічної цільності і великої послідовності, він стоїчно пройшов у розбурханому українському морі, не пристовуючись до демократичної і соціалістичної кон'юнктури, не змінивши римо-католицького віровизнання комусь на угоду, не зрадивши ідеалів честі і поваги, заснованих на вірі в єдиного Бога. З готовністю бути побитим камінням, він твердо виголошував свої правди, йдучи проти вітрів і течій часу" [21, с. 85].

Отже, В. Липинський – засновник державницької школи в українській історіографії та політичній думці. Вся його наукова спадщина є великим посібником для сьогоднішніх державних будівничих [22]. Найбільшою уваги заслуговує концепція української державності та обґрунтування ним політичних категорій, таких, як державна самостійність, політична нація, національна ідея, територіальний патріотизм. Цей видатний український історик, публіцист, теоретик і практик консервативного руху усе своє життя присвятив українській нації і справі боротьби за її державну незалежність, ні на хвилину не сумніваючись у справедливості і доцільності своїх поривань, і вже це одне виділяє його з когорти українських політичних діячів і примушує нас звернути увагу на багатий творчий доробок ученого й політика.

Література

1. В'ячеслав Липинський в історії України: (До 120-річчя з дня народження): Зб. ст. / І. Курас (від. ред.): НАНУ, Ін-т політ. і етнонац. дослід. – К., 2002. – 240 с.; В'ячеслав Липинський. З епістолярної спадщини / Ін-т історії України НАНУ. – К., 1996. – 190 с.; Андрусак Т. Вплив творчості Михайла Драгоманова на формування правових поглядів В'ячеслава Липинського (До питання про неперервність процесу розвитку української правової думки) // В'ячеслав Липинський: Історико-політологічна спадщина і сучасна Україна. – К., Філадельфія, 1994. – С. 115–120; Білас Л. В'ячеслав Липинський – історик // Там само. – С. 30–41; Буравченков А., Заруда Т. Деякі аспекти дипло-

матичної діяльності В. Липинського в період Гетьманату (1918) // Там само. – С. 181–189; Веденєєв Д. Зовнішньо-політичні погляди та діяльність В.Липинського // Там само. – С. 195–200; Верба І. В'ячеслав Липинський у науковій спадщині Наталі Полонської-Василенко // Там само. – С. 190–194; Вільчинський Ю. В.Липинський – до української нації через українську державу // Там само. – С. 91–96; Гирич І. В.Липинський у довоєнний час (у світлі листування з культурними діячами України) // Там само. – С. 143–149; Грицак Я. Іван Франко і В'ячеслав Липинський // Там само. – С. 121–128; Залуцький Р. В'ячеслав Липинський і його відношення до українства // Там само. – С. 76–84; Потульницький В. В'ячеслав Липинський – політолог // Там само. – С. 103–114; Сварник Г. В'ячеслав Липинський у листуванні (за матеріалами ЦДІА у Львові) // Там само. – С. 150–160; Сікора І. Концепція "діничного гетьманату" В'ячеслава Липинського у світлі сучасного трактування легітимності політичної системи // Там само. – С. 129–131; Турченко Ф., Заліська Н. В'ячеслав Липинський – ідеолог Української демократичної хліборобської партії // Там само. – С. 171–180; Ульяновський В. Українська справа Миколи Аркаса і В'ячеслав Липинський (штрихи до проблеми ролі перших і других осіб в розвитку національної думки) // Там само. – С. 161–170; Цибульський В. Держава Богдана Хмельницького і Переяславська угода в працях В'ячеслава Липинського // Там само. – С. 220–223; Яковенко Н. Gente Ruthenus natione Polonus – зміст і еволюція поняття у баченні В.Липинського // Там само. – С. 97–102.

2. В'ячеслав Липинський – ідеолог українського державотворення: 36. наук. праць / Б.Ярош (ред.): Ін-т політ. і етнонац. дослід. НАНУ. – Луцьк: Волин. облас. друк., 2001. – 188 с.

3. Бондарук С. Проблема соціокультурної ролі еліти в концепції В.Липинського // Наук. вісник Волинського держ. ун-ту ім. Лесі Українки. – Серія: Філософія, соціологія, культура. – 1996. – №2. – С. 32–36; Гордієнко М. Концепція політичної еліти В.Липинського як фактор національно-державної ідентичності України // Нова політика. – 1998. – №2. – С. 44–48.

4. Гирич І. Державницький напрям і народницька школа в українській історіографії (на тлі стосунків М.Грушевського і В.Липинського) // Михайло Грушевський і історична українська наука. – Львів, 1999. – С. 47–64; Матях В. Проблема державотворення у вітчизняній історичній науці другої половини ХІХ – поч. ХХ ст. // Укр. іст. ж-л. – 1998. – №3. – С. 58–75; Нікітіна С., Савчук О. Перспективи української держави за поглядами В.Липинського // Волинь і волинське зарубіжжя. – Луцьк, 1994. – С. 215–218; Остапчук Г. Державотворча ідея В.Липинського // Український світ. – 1995. – №1–3. – С. 2–9; Пеленський Я. В'ячеслав Липинський – засновник державницької школи в українській історіографії // Укр. іст. ж-л. – 1992. – №2. – С. 139–141; Піморгун О. Українська ідея та українська ідеологія в державотворчій концепції В. Липинського // Політологічні читання. – 1993. – №4. – С. 189–206.

5. Кутузова Г. Проблема інтелігенції в концепції В.Липинського // Актуальні проблеми розвитку суспільства: історична спадщина, реалії та виклики XXI ст. / Шості читання пам'яті В.Липинського (відп. ред.) О.П.Самойленко. – Луцьк: Вид-во "Волин. облас. друк.", 2003. – С. 12.

6. Липинський В. Повне збір. творів, архів. студії / Я.Пеленський (ред.); НАН України, Ін-т Східно-європ. досліджень. – К., Філадельфія. – Т. 6. – Кн. 1: Листи до братів-хліборобів: Про ідею і організацію українського монархізму: Твори. – 1995. – 471 с.; Липинський В.: Народи поневолені і народи недержавні // Сучасність. – 1992. – №6. – С. 83–85; його ж: Націоналізм, патріотизм і шовінізм // Сучасність. – 1992. – №6. – С. 76–78.

7. Липинський В. Релігія і церква в історії України. – К.: Рада, 1995. – 96 с.

8. Монтрезор А. В. Липинський // В. Липинський як ідеолог і політик: Збірне видання У.С.Х.Д. – Ужгород, 1931. – С. 5–13.

9. Курас І. Перечитуючи В.Липинського // В'ячеслав Липинський в історії України. – К., 2002. – С. 7–12.

10. Босий В. В'ячеслав Липинський – ідеолог української трудової монархії. – Торонто: Canadian mosaic publ., 1951. – 159 с.

11. Актуальні проблеми розвитку суспільства: історична спадщина, реалії та виклики XXI ст.: I Міжнародна науково-практ. конф. "Актуальні проблеми розвитку суспільства: історична спадщина, реалії та виклики XXI ст.": Мат-ли конф. / О.П.Самойленко (відп. ред.); Міжрегіональна академія упр-ня персоналом – Луцьк: Волин. обл. друкарня, 2003. – 150 с.; В'ячеслав Липинський: "Історично-політологічна спадщина і сучасна Україна", Міжнародна наукова конференція (1992; Київ, Луцьк, Кременець). Матеріали 2–6 червня Східно-Європейс. дослід. ін-т ім. В.Липинського; Ін-т укр. археографії та ін.: Ред. Я.Зеленський. – К., Філадельфія, 1994. – 284 с.; Волинь і волинське зарубіжжя: Тези доп. та повідом. Міжнар. наук. конф., Луцьк, 16–18 червня 1994 р. // Фондація ім. Липинського, Вол. держ. ун-т, Вол. краєзн. музей, ред.-вид. група "Реабілітовані історією". – Луцьк, 1994. – 284 с.

12. Овсієнко Т. Аристократія у філософії історії В'ячеслава Липинського // Перші та другі читання пам'яті В'ячеслава Липинського. – Луцьк, Львів, 1996. – С. 94–95; "Актуальні проблеми розвитку суспільства: історична спадщина, реалії та виклики XXI ст." Читання пам'яті В.Липинського (7). Міжнародна науково-практична конференція (2; 2004: Луцьк). Сьомі читання пам'яті В.Липинського. II Міжнародна науково-практична конференція "Актуальні проблеми розвитку суспільства: історична спадщина, реалії та виклики XXI ст.". – Луцьк, 2004. – 123 с.

13. Потульницький В. Політична доктрина В.Липинського // Укр. іст. ж-л. – 1992. – №9. – С. 37–44; Дві концепції української політичної думки: В'ячеслав Липинський – Дмитро Донцов / Наказом Ради оборони і допомоги Україні Українського конгресового комітету Америки. – Б.М., 1990. – 230 с.; Кондратюк Р. В.Липинський – видатний український історик і політолог: (житомирські сторінки життя) / Житомир, обл. орг. Спілки журналістів України. – Житомир: Журфонд,

1994. – 12 с. Дорошенко Ю. Актуальність політологічної спадщини В.Липинського на тлі формування української національної ідеї // Молода нація. – 1996. – №2. – С. 22–28; Бурлачук В. Соціологія політики В.Липинського // Соціологічна думка України. – К, 1996. – С. 371–418; Ісаїв В. Політична соціологія В'ячеслава Липинського // Сучасність. – 1984. – Ч. 6. – С. 42–64; Прокопчук В., Серкіз Я. Історіософські погляди В'ячеслава Липинського // Волинь і волинське зарубіжжя. – Луцьк, 1994. – С. 212–215; Русин М. Історіософія В'ячеслава Липинського // Історія філософії України. – К, 1994. – С. 18–24; Кістяковський Б. Проблема і завдання соціально-наукового пізнання // Філософ. і соціол. думка. – 1992. – №2. – С. 131–142.

14. Масненко В. Історичні концепції М.С.Грушевського та В.К.Липинського. Методологічний і суспільно-політичний виміри української історичної думки 1920-х років / Ін-т політики та етнонац. досліджень НАН України. – К., Черкаси: Брама ІСУЕП, 2000. – 284 с.

15. Галушко К. Консерватор на тлі доби. В'ячеслав Липинський і суспільна думка європейських "правих". – К.: Темпора, 2002. – 288 с.

16. Кушнір В.Г. До питання про збереження архівної спадщини В.Липинського // Актуальні проблеми розвитку суспільства: історична спадщина, реалії та виклики XXI століття (відп. ред. О.П.Самойленко). – Луцьк: Вид-во "Волинська обласна друкарня", 2003. – С. 14–18.

17. Кондратик Л. Релігієзнавча концепція В'ячеслава Липинського // Волин. ін-т економ. та менеджменту. – Луцьк: Надстир'я, 2002. – 260 с.

18. Липинський В. Релігія і церква в історії України. – Нью-Йорк: Вид-во корпорації "Булава", 1956. – 111 с.

19. Колодний А. Релігія і церква в контексті історії України // Історія релігії в Україні. – К., 1996. – Т. 1. – С. 5–40; Річинський А. Проблеми української релігійної свідомості. – К.: Світ знань, 2000. – 432 с.

20. Заїкін В.В. Липинський як історик // Дзвони. – 1932. – №6. – С. 473–490.

21. Сверстюк Є. Залізні стовпи В.Липинського // В.Липинський. Історико-політологічна спадщина і сучасна Україна. – К., Філадельфія, 1994. – С. 85.

22. Горелов М. Передвісники незалежної України: Історичні розвідки // Життєві шляхи і творчість М.Міхновського, Д.Донцова, В.Липинського. – К: Рада, 1996. – 158 с.; Смолій В., Ричка В. В.Липинський та його праця "Україна на переломі" // Укр. іст. ж-л. – 1992. – №2. – С. 141–143; Тукаленко І. Правляча верства, добірна меншість чи родовий титул: погляд на проблему еліти у творчості В.Липинського / КДУ ім. Т. Шевченка. – К.: ТОВ "Міжнародна фінансова агенція", 1998. – 20 с.; Гошуляк І. П'ять уроків В.Липинського // Віче. – 1997. – №9. – С. 141–152; Гришко В. Базилевський М., Ковалів П. В.Липинський і його творчість // Хроніка – 2000. Україна: філософський спадок століть. – Ч. II. – С. 733–743; Гордієнко М. Хліборобсько-класократичні орієнтації В.Липинського у контексті сучасності // Розбудова держави. – 1998. – №7–8. – С. 117–125.

АРХІВНІ МАТЕРІАЛИ ТА ЗНАХІДКИ

А.А.Карский

Обнаруженные сведения об отце академика Евфимия Феодоровича Карского

В Анкетном листке 1925 года на вопрос о родителях ответ академика Евфимия Феодоровича Карского крайне лаконичен:

"Родители давно умерли. Отец был сельским учителем" [1].

Фамилия отца – довольно распространенная в славянских землях: Новицкий. Написание имени по правилам старой орфографии – Феодоръ. Отчество его неизвестно. Неизвестно также, откуда он родом и когда точно родился.

Следует заметить, до сих пор в литературе, посвященной жизни и научной деятельности академика Е.Ф.Карского, вообще не было представлено достоверных, документально подтвержденных сведений о его отце. И в семейном архиве не имелось никаких документальных зацепок. Проведя несколько недель в Газетном и Журнальном отделах РНБ в Санкт-Петербурге, мне удалось обнаружить немало любопытных фактов, позволяющих составить представление о личности Феодора Новицкого.

"Литовские Епархиальные Ведомости" (№23 от 15 декабря 1869 года): "Из летописи Лашанской церкви". Повезло, конечно! За всё время издания "Ведомостей" – это первый опыт подобной публикации. И надо же – именно то, что нужно!

"О состоянии приходской Св.Николаевской церкви в селе Лаше и о религиозно-нравственном состоянии прихода этой церкви", – так сказано во вступлении к летописи, которую священник Григорий Парчевский начал вести с 1858 года. И сразу же в глаза бросается:

"...2. В 1859 г. дьячек сей церкви Феодор Новицкий пожертвовал в Лашанскую церковь гробницу, обложен плисом на 12 р.... " [2].

Более в летописи нет упоминаний о Феодоре Новицком, но и одна эта запись – уже ценна, поскольку несет много полезной информации. Дьячки тогда получали годового жалованья 60 руб-

лей, то есть 5 рублей в месяц. Таким образом пожертвование гробницы (или, иначе говоря, раки) за 12 рублей выглядит довольно весомым. И вызвано оно, несомненно, тем, что Феодор только что получил это место. По негласным правилам той эпохи он обязан был не поскудиться и сделать пожертвование – за свой счет приобрести для церкви то, чего ей в убранстве не доставало.

Итак, Феодор Новицкий стал дьячком Лашанской церкви в 1859 году. Как я покажу в дальнейшем, по-видимому, в январе.

Откуда же он взялся? И каким было его образование?

К счастью, и это удалось установить. В 1891 году судьба забросила Феодора Новицкого, ставшего к тому времени уже дьяконом, в болота Пинского уезда Минской губернии, в местечко Городня. В приходе при церкви была школа. Вот что говорится в "Отчете о состоянии церковно-приходских школ и школ грамотности Минской епархии за 189¹/₂ учебный год":

"...2) Дьяконы состояли учителями в следующих 5-ти приходах: Пинского уезда... Городнянском... 6. Новицкий... дьякон Новицкий получил образование в монастыре..." [3].

Итак, очевидно, Феодор Новицкий был сиротой, потому и воспитывался в монастыре. Не обучался он ни в Духовном училище, ни в Семинарии, а сделался дьяконом, что само по себе уже редкость. Но затем его и в священники рукоположат! Это показывает, насколько он был одаренным от природы и какой высокий уровень знаний могли дать в тогдашних монастырях. А главное, как представляется из собранных сведений, был у него один талант: он любил церковное пение и умело обучал ему детей.

Из монастыря он вышел совсем молодым, лет шестнадцати. Как получилось, что он оказался в Лашанском приходе, – неизвестно.

Очевидно, к 1859 году относится и знакомство Феодора Новицкого с его будущей супругой, жившей тогда в Лаше, в большой причетнической семье Карских. Возникла любовь – стихийная, безрассудная, искренняя. И становится понятно, почему первенец, Евфимий, родился до брака. Видимо, брак не смогли заключить по той простой причине, что до рождения сына Феодор не достиг еще 18 лет – принятого для большинства губерний Российской Империи брачного возраста [4]. Потому-то в метрическую книгу в Лашанской церкви новорожденного 20 декабря 1860 года Евфимия записали под фамилией матери.

Оформили свой брак родители, видимо, уже в 1861 году. К сожалению, свидетельство о браке не сохранилось, но точно

известно, что Евфимий Феодорович предоставил его, наряду с другими документами, при поступлении в Нежинский Историко-филологический Институт князя Безбородко [5].

О главе семьи, Феодоре Новицком, есть одно любопытное упоминание в брошюре В.И.Борковского "Академик Е.Ф.Карский (1861–1931)". В самом начале биографического повествования читаем: "...Отец, мечтатель по своему характеру..." [6]. Конечно, В.И.Борковский, верный ученик и зять академика Карского, мог так написать о давно умершем, неизвестном ему человеке либо со слов самого Евфимия Феодоровича, либо со слов супруги, Натальи Евфимовны, которая, видимо, кое-что знала из семейных преданий.

В "Формулярном списке о службе" ректора, ординарного профессора Императорского Варшавского университета, Действительного Статского Советника Евфимия Феодоровича Карского, составленном в канцелярии Попечителя Варшавского Учебного Округа в июне 1907 года, в графе II – Из какого звания происходит – указано: Из духовного звания [7].

Теперь, после обнаружения летописи Лашанской церкви в "Литовских Епархиальных Ведомостях" и других сведений из "Минских Епархиальных Ведомостей" конца XIX – начала XX века, такой ответ не кажется неожиданным. Вообще, как выяснилось, в 1907 году Феодор Новицкий еще здравствовал и числился заштатным священником. Однако нет никакого противоречия с утверждением, что отец ученого был сельским учителем. Получается так: поначалу Феодор Новицкий служил дьячком в Лашанской церкви, затем несколько лет был наставником – сперва, видимо, в приходской школе, а потом, с 1863 года, и в начальном народном училище. Возможно, при этом он не оставлял места церковного причетника.

Церковно-приходская школа в Лаше появилась в 1860-м году. В "Ведомости о церковно-приходских школах в Литовской епархии, по 1-е Апреля 1863 г." значится: "...По Гродненской губернии. По Гродненскому уезду.... 13) В с.Лаше..." И далее в таблице указано: число учащихся: "м. – 7, ж. – нет". В графе "Когда и кем открыта" читаем: "...в 1860 г. Св.Григорий Парчевский. В д. прихожан" [8].

А на конец 1863 года в "Статистике училищ в Гродненской губернии" в с.Лаше уже значится одно школьное заведение, под-

ведомственное МНП, "для мужеского пола". Число учащихся – 20 мальчиков, девочек нет. "Число учащихся – 1 (муж.)" [9].

Некоторое представление о жизни в Лаше тех лет, в частности, и о начальном народном училище, можно получить, ознакомившись с заметкой "Торжества в селе Лаша" в губернской газете (1864 г.). Приведу из нее несколько выдержек:

"27-го сентября, в селе Лаше, Гродненского уезда, происходило торжество, которое, наверно, никогда не забудется прихожанами Лашской церкви.

Накануне, в субботу 26, протоиерей Гродненского Софийского собора, с.Шеметилло, объявил крестьянам, присутствовавшим при Богослужении, что он привез Лашскому приходу дар от Его Императорского Высочества, Государя Наследника, НИКОЛАЯ АЛЕКСАНДРОВИЧА.

В воскресенье Лашский храм наполнился прихожанами и прихожанками, старыми и малыми. Пред молебном св.Александру Невскому о.Протоиерей обратился к народу с речью...

...По окончании молебна, все присутствующие прикладывались к св.кресту и к священному изображению св.Александра Невского, лежавшему на аналое по левую сторону св.креста. Хор крестьянских мальчиков, обучающихся у причетника грамоте, довольно стройно, а главное – очень симпатично – пел: "Спаси, Господи, люди Твоя, и благослови достояние Твое!" [10].

Вот этим-то причетником, обучающим детей и грамоте, и пению в новой Лашанской школе, несомненно, и был Феодор Новицкий. Поскольку он не имел педагогического образования, то, скорей всего, занимался с детьми, находясь на причетническом жаловании и, возможно, получая какую-то доплату.

Когда семья Новицких переехала из Лаши? Как и почему она оказалась в селе Ятра Новогрудского уезда Минской губернии?

До сего времени в литературе о Е.Ф.Карском об этом говорилось как-то вскользь и неясно. Назывались разные даты...

Но вот что удалось установить доподлинно.

В "Литовских Епархиальных Ведомостях" от 15 октября 1870 года под рубрикой **Вакантные места** напечатано: "...**Псаломщиков**: в Лаше – Гродненского благ....". И далее это объявление повторяется из номера в номер до 15 декабря включительно. В последнем за тот год выпуске (№24 от 30 декабря) вакансия псаломщика в Лаше, среди прочих, не упоминается – значит, место уже занято [11].

Следует заметить, что из "Литовских Епархиальных Ведомостей" тех лет можно почерпнуть сведения о назначениях, награждениях и кончине в основном лиц из высшего духовенства, а по епархии – не ниже уровня благочинных и настоятелей церквей. Узнать же фамилию причетника, принятого на место или, напротив, по какой-либо причине оставившего его, к сожалению, невозможно.

А вот в "Минских Епархиальных Ведомостях" – совсем другие порядки. На страницах этого издания с дотошной скрупулезностью отслеживались любые служебные перемещения буквально по всем причтам Минской епархии, так что при определенном усердии удастся проследить карьеру любого церковнослужителя. Правда, издаваться эта газета начала лишь с 1869 года. Но вот что странно: об интересующем нас Феодоре Новицком нет никаких упоминаний вплоть до 1876 года, когда наконец становится ясно, что в Богородичной церкви села Ятра, действительно, служит такой псаломщик.

В заключительных номерах 1870 года, №№21–24 (от 15 и 30 ноября, 15 и 30 декабря) и в №1 (от 14 января) за 1871 год в "Минских Епархиальных Ведомостях" печатается очень содержательный, представляющий массу материала для углубленного анализа, документ: "Наличный состав городского и сельского духовенства Минской Епархии в конце 1870 года". И вот что видим: "Новогрудский уезд.

Новогрудское благочиние.

...14) В с.Ятра свящ.Василий Янушевский, и. д. псал.Михаил Новицкий, поном.Семен Малькевич и просф.Юзефа Заусцинская" [12].

Вместо ожидаемого Феодора Новицкого обнаруживается некий неизвестный Михаил Новицкий, впрочем, очевидно, родственник. Вряд ли тут, в имени, была допущена ошибка, подобных грубых промахов в "Епархиальных Ведомостях" ни до, ни после выявить не удалось, хотя попадались и опечатки, и неточности в написании фамилий. По всей видимости, действительно, жил в селе Ятра такой псаломщик – Михаил Новицкий.

Тщательнейший просмотр всего наличного состава Минской епархии дал лишь одного Феодора Новицкого – и. д. псаломщика церкви в селе Лешня, Слуцкого уезда [13]. Но, сразу сообщая, как показали дальнейшие исследования – это тёзка и однофамилец, возможно, конечно, и родственник, но к нашему повествова-

нию он не имеет никакого отношения. В то время, когда служба отца Евфимия Феодоровича начинается, по документам, совершенно отчетливо просматривается в Ятре, а затем в Березовце, этот, другой, Феодор Новицкий по-прежнему безвылазно пребывает в Лешне, где и умирает 11 января 1887 года [14].

Какие же можно сделать выводы?

Интересующего нас Феодора Новицкого в конце 1870 года нет ни в Лаше, ни в списке наличного состава духовенства Минской епархии. Объяснение может быть только одно: он прибыл в Ятру в конце октября или даже позже, в ноябре, чтобы заступить место своего родственника (степень родства еще предстоит выяснить), несомненно, по договоренности с ним и с местным благочинным. Следует учесть, что все перемены, произошедшие в Новогрудском уезде в ноябре 1870 года, уже не попадали в список, публикуемый в №22 (от 30 ноября) "Минских Епархиальных Ведомостей". Только этим и можно объяснить, почему из Ятры как-то незаметно исчезает и.д. псаломщика Михаил Новицкий, а потом, много лет спустя, на его месте обнаруживается Феодор Новицкий из Лаши.

Вот этот документ 1876 года – "Росписание приходов и причтов Минской епархии":

"Ж. По Новогрудскому уезду.

1-го Благочиннического округа.

... 17. Богородичная в с.Ятре.

Настоятель священник Василий Янушевский, и. д. шт. псаломщика Феодор Новицкий, сверхштатный Семен Манкевич (фамилия эта в других документах то Малевич, то Мальцевич, то Малькевич), просфирня Иосифа Заусцинская" [15].

О жизни Новицких в Ятре сведений фактически нет. Подробнее о церкви в этом селе можно узнать из работы "Историко-статистические сведения о приходских церквях Минской епархии. (Из сочинения Ректора Минской Духовной Семинарии Архимандрита Николая. 1864 г.)", опубликованной в 1866 году в ряде номеров "Минских Губернских Ведомостей":

"Приходские церкви Новогрудского уезда... 48) Села Ятры Рождества-Богородичная, 5-го класса, деревянная церковь, построенная в 1773 г. помещицею Кашицевою. Земли 40 десят. Штатного годовичного жалования причту 236 р. и поминальных с имения Ятры ежегодно 19 руб. Прихожан муж. пола 999 душ и женск. пола 965 душ. При ней находится училище для детей поселянских" [16].

В этом сельском училище Евфимий Новицкий получил свидетельство о начальном образовании. Вот какие строки обнаружены в "Отчете по управлению Минскою дирекциею народных училищ": "Из учителей, заслуживающих полного одобрения за усердные труды и толковые занятия, сопровождаемые замечательными успехами, совет дирекции считает приятным долгом засвидетельствовать свою благодарность следующим лицам:... г), по народным училищам:... Новогрудского уезда:... Ятранского – учителю и законоучителю священ. Василию Янушевскому" [17].

Об учительской деятельности Феодора Новицкого в Ятре – никаких сведений. Однако, разумеется, он следил за обучением своего первенца, направлял его, делился знаниями, которые в свое время сам получил от умудренных монахов. Несомненно, это он научил сына читать по-церковнославянски: в доме, как я покажу далее, было несколько книг старой печати, к которым, видимо, относились с глубоким почтением.

В августе 1871 года, в самый разгар эпидемии холеры в Северо-Западном крае, Феодор Новицкий отвез своего сына в Минск. Мальчик был принят (под отцовской фамилией) в низшее отделение Духовного училища (оно действовало еще по старому, бурсацкому, уставу). Как выясняется, Евфимий Новицкий не был казеннокоштным учеником, напротив, отцу первые два года пришлось полностью оплачивать содержание сына. При псаломщицком годовом жаловании 96 рублей за пансион в училище приходилось вносить 50 рублей. Только в 1873 году, когда Евфимий был переведен в среднее отделение, он стал полупансионером, с годовой платой 25 рублей. Но это продолжалось недолго. Уже в 1874/75 учебном году, когда Минское Духовное училище начало существовать по новому уставу (1867 года), Евфимий Новицкий, несмотря на прекрасную успеваемость, вновь был переведен в полные пансионеры. К этому времени плата за пансион была уже 60 рублей. Затем, в 1875/76 учебном году, она возросла до 66 рублей, а в следующем – до 72 рублей.

Теперь становится понятно, какая мечта была у скромного причетника Феодора Новицкого. Он мечтал дать своим детям хорошее образование. И для этого не щадил своих сил – очень много трудился, будучи, видимо, своего рода управляющим на сорока десятинах церковной земли. Доходы, судя по всему, были не столь уж и велики.

Известно, что лошадь удалось приобрести только тогда, когда Евфимий Новицкий учился уже в III классе духовного училища и сам стал давать платные уроки, то есть в 1876 году [18].

Пока старший сын вырослел и успешно переходил из класса в класс, в жизни Феодора Новицкого тоже происходили перемены. В 1875 году он был посвящен в стихаря [19]. В 1876 году начала осуществляться церковная реформа, которая в основном заключалась в сокращении штатов при одновременном увеличении жалованья оставленным на должности священно- и церковнослужителям. Сельским псаломщикам годовой оклад повышался до 122 рублей 40 копеек [20].

Теперь, чтобы получить место псаломщика и соответствующее жалованье, Феодору Новицкому предстояло пройти аттестацию.

О том, что аттестация псаломщиков благочинническими советами была очень дотошной и принципиальной, говорит такой документ:

"...Его Преосвященство от 9-го Февраля за №587, изволил записать следующую резолюцию: "Вменить в обязанности советам, кроме общих сведений о способностях, исправности и благоповедении подробно донести: 1) имеет ли такой-то голос громкий или тихий, бас или тенор, обработанный или нет? 2) все ли службы может петь, как то будничные, праздничные и великопостные? 3) поет ли по нотам, или по наслышке? 4) читает как толково ли, т.е. понимая читаемое и делая остановки, повышения и понижения там, где требует смысл речи, или безотчетно и бессознательно, останавливается, где придется? Свободно ли читает всякую церковную книгу, например, каноны, месячную mineю, или некоторые с затруднением? 5) чтение его отдельно или слитно, т.е. отделяет ли буквы и слова одни от других или сливает в один невнятный гул? 6) не подслеповат ли? и не глуховат ли? старость, малосилие или какие-нибудь недуги не препятствуют ли ему быть вполне исправным псаломщиком? 7) знание устава вообще и триодного Богослужения в частности какво? 8) как пишет и понимает ли формы церковно-приходских книг? 9) не имеет особых каких-либо качеств, делающих его не вполне пригодным псаломщиком? 10) занимается ли сам хозяйством и каким? 11) не знает ли какого ремесла? 12) не отличается ли кто какими-либо хорошими качествами? 13) обходителен ли с прихожанами и может ли разумно и удобопонятно беседовать с ними? 14) понимает ли настолько катехизис и Священную Историю, чтобы мог на какой-либо вопрос отвечать складно своими словами, а не по заучке. Для предоставления мне сведений назначить Март и Апрель..." [21].

И вот итог аттестации:

"Определение Минской Духовной Консистории 23/26 минувшего Октября, утвержденное Его Преосвященством, относительно распределения причетников.

А. К первому разряду причислены и. д. штатных псаломщиков церквей:

Новогрудского уезда.

...52. Ятранской, Феодор Новицкий..." [22].

Если проанализировать перечень требований, которым должен был удовлетворять псаломщик первого разряда, то можно прийти к выводу, что Феодор Новицкий был человеком талантливым, трудолюбивым, прекрасно выполняющим свои служебные обязанности и умеющим искренне и толково общаться с людьми. И дальнейшая биография Феодора Новицкого служит подтверждением этого.

В самом конце 1878 года, когда Евфимий Новицкий учился уже во II классе Семинарии, его отец с семьей переехал из Ятры.

"Назначения, перемещения и увольнения.

И. д. псаломщиков церковей Новогрудского уезда, Березовецкой Иосиф Слаута и Ятранской Феодор Новицкий, согласно прошениям, перемещены один на место другого, с 1 января" [23].

Церковь в селе Березовец по внешнему виду очень походила на Ятранскую, но была гораздо доходнее. Вот что о ней сказано в "Описании церковей и приходов Минской епархии":

"Приходская Свято-Троицкая церковь, расположенная в селении, когда и кем построена неизвестно; но в 1863 г. капитально перестроена на отпущенные Правительством средства и потому в настоящее время находится в прочном и благовидном состоянии. Зданием деревянная, на каменном фундаменте; устроена продолговатым крестом с одним глухим куполом, гонтовою крышею, одним рядом окон и тремя дверями... Церковного дохода в год поступает до 250 рублей. Причт, кроме штатного жалованья, получает значительный доход, простирающийся до 400 руб. в год, от богомольцев, собирающихся в значительном количестве во все новолунные недели, а также пользуется церковною землею и помещением. Церковной земли считается: усадебной 2, пахотной 44 и сенокосной 13 десятин... Необходимые для помещения причта строения имеются; но дома находятся в ветхом состоянии" [24].

Итак, перевод Феодора Новицкого в село Березовец был, очевидно, формой поощрения. Епархиальное руководство, видимо, приняло во внимание и успешную аттестацию, и его многодетность, и то, что старший сын, Евфимий, долгое время успешно учится в Минских духовно-учебных заведениях, причем в основном с полной оплатой. Теперь Феодор Новицкий, продолжая по-хозяйски распоряжаться церковной землей, мог существенно улучшить положение своей семьи, хотя, как видим, жить предстояло в довольно убогом жилище.

В Березовец, к родителям, Евфимий приезжал на летние каникулы и когда учился в Семинарии, и будучи студентом Нежинского Историко-филологического Института, и затем после окончания его, когда был уже преподавателем Виленской 2-ой гимназии. Здесь он записал от крестьянок несколько десятков песен, и в "Русском Филологическом Вестнике" появилась замечательная публикация [25].

Здесь же он записал и от собственных родителей немало белорусских сказок, которые затем попали во II том "Материалов" П.В.Шейна. В частности, отец сообщил следующие сказки:

57. Климко. – Стр. 120–127. В конце текста: "Записал по памяти О.Новицкий. Сообщ. Е.О.Карский".

105. Дочка мельника и двананць разбойникоу. – Стр. 226–229. "Зап. О.Новицким. Сообщ. Евф.О.Карским".

124. Белый волк. – Стр. 263–264. "Зап. в. и М.Новицкими. Сообщ. Евф.б.Карским" [26].

Как видно, родители всегда поддерживали сына и помогали ему, как могли.

Молодой ученый вступил на научное поприще под фамилией Карский, поскольку, как известно, он был зачислен в Нежинский Историко-филологический Институт князя Безбородко под фамилией, указанной в метрическом и приписном свидетельствах [27].

1884 год. "Движение и перемены по епархиальной службе.

... И. д. псаломщика Березовецкой церкви, Новогрудского уезда, Феодор Новицкий, 29 июня рукоположен во диакона на псаломщицком окладе" [28].

Можно с уверенностью утверждать, что в 1880-е годы Феодор Новицкий, будучи диаконом, одновременно выполнял и обязанности учителя. В перечне церковно-приходских школ Минской губернии находим:

"...383). В селе Березовце, Новогрудского уезда, обучением занимается местный причт" [29].

В августе 1885 года, совершая инспекционную поездку по Минской епархии, село Березовец посетил Преосвященнейший Варлаам, Епископ Минский и Туровский. Вот что можно прочесть в статье "О состоянии православия в Минской епархии":

"Село Березовец, Новогрудского уезда, где церковь деревянная, по-видимому, довольно еще прочная; иконостас не большой, и был бы довольно приличен, если бы его поновить... Церковь сия содержится в порядке и чистоте, церковное писмоводство исправно и своевременно, церковный архив в порядке. Встречу Его Преосвященства в церкви пели прихожанские мальчики довольно хорошо; они и по Закону Божию отвечали отчасти удовлетворительно" [30].

Пению детей обучал, несомненно, Феодор Новицкий. Везде, где он присутствует, пение поставлено хорошо.

В начале июня 1886 года диакон Феодор Новицкий участвовал в соседнем местечке в Божественной литургии и водосвятии, а затем в совершении на площади "чина на основание церкви" – он упоминается в "Кратком сказании о бывшей ветхой деревянной приходской церкви в м.Турце, Новогрудского уезда, о постройке взамен ее новой каменной и освящении последней" [31].

В 1887 году Евфимий Феодорович женился на Софье Николаевне Сцепуржинской, дочери настоятеля церкви в местечке Цырин. Священник Николай Сцепуржинский был своего рода знаменитостью в губернском масштабе. Известен он был тем, что устроил в своем приходе больше всех церковно-приходских школ – 10. За это он в 1886 году получил благодарность от самого Обер-Прокурора Святейшего Синода и икону Владимирской Божией Матери для беднейшей из открытых им школ, в деревне Застодолье.

Николай Сцепуржинский время от времени помещал свои статьи и заметки в "Минских Епархиальных Ведомостях". В №8 за 1888 год появилась его "Корреспонденция из Новогрудского уезда", из которой можно узнать кое-что и о Феодоре Новицком.

"...понаслышавшись много хорошего о деятельности соседнего священника Березовецкой церкви о.Макария Виторского по открытию церковно-приходских школ и обучению грамоте вверенных ему прихожан, я отправился в село Березовец, чтобы чему-либо поучиться у о.Макария...

...Всех школ в Березовецком приходе оказалось восемь. В самом селе Березовец – две школы. В одной учатся мальчики,

которых на лицо оказалось 26. В этой школе безвозмездно обучением занимается о.диакон Феодор Новицкий, который ведет свое дело умно и энергично. Мальчики хорошо рассказывают по Священной Истории, умно и толково читают по-русски и славянски, хорошо знают Закон Божий; старшие из них пишут под диктовку и по арифметике знают уже именованные числа...

...Книг и учебных пособий для Березовецких церковно-приходских школ слишком недостаточно... О. Макарий Виторский и местный диакон Новицкий немало жертвуют на этот предмет..." [32].

Из этой заметки можно составить уже достаточно полное представление об уровне развития Феодора Новицкого. Теперь понятно, почему Евфимий Феодорович в свое время оказался столь хорошо подготовленным к учебе в Духовном училище, откуда в нем глубокий, живой интерес к языкам, русскому и церковнославянскому.

Ценность этой небольшой заметки для исследователей родословной и биографии Е.Ф.Карского, несомненно, велика. Но создается впечатление, что именно она и послужила первопричиной дальнейших осложнений в жизни Феодора Новицкого и Николая Сцепуржинского. В ней, видимо, усмотрели явный намек на необходимость немедленно вознаградить указанных лиц. Это и было сделано.

"Журнал заседания Совета Минского Епархиального Братства во имя Св.Николая, от 12 Декабря 1888 г., утвержденный резолюциею Его Преосвященства 31 Декабря того же 1888 года за №5155.

...28. СЛУШАЛИ рапорт благочинного 2 округа Новогрудского уезда, священника И.Рыбцевича, от 3 Декабря 1888 г. за №305, в котором он, свидетельствуя о примерном усердии и полезных трудах по обучению церковному пению и другим предметам в церковноприходских школах и школах грамоты псаломщиков церковью округа:... Березовецкой – диакона Феодора Новицкого и Феодора Лукашевича...

ОПРЕДЕЛИЛИ: в виду ходатайства священника Рыбцевича назначить поименованным в рапорте лицам в награду за их примерное усердие и полезные труды по обучению детей церковному пению и другим предметам по 20 руб. каждому... и по 1 экз. Библии" [33].

"От Совета Минского Епархиального Братства.

...получить по письменным требованиям:

...VI, из Новогрудского казначейства.

...42). Псаломщик Березовецкой церкви, диакон Феодор Новицкий за труды по школе... 20 руб." [34].

Премию выплатили, но, вероятно, кто-то не преминул заметить при этом, что Николай Сцепуржинский и Феодор Новицкий с недавних пор породнились через своих детей. И началось! Недоброжелатели, завистники раздули интригу. Первым пострадал Феодор Новицкий. Вскоре его фамилия обнаруживается в "Ведомости о количестве денег, удержанных из жалования духовенства за март месяц текущего 1889 г.":

"...б) псаломщиков церквей:... Березовецкой... диакона Новицкого 4 р. 90 к. для оставления в казне впредь до особого распоряжения Епарх. Начальства..." [35].

Далее аналогичные сообщения публикуются из номера в номер в течение года, до 1 апреля 1890 года включительно. Наконец, появляется сообщение:

"Движение и перемены по епархиальной службе.

Состоящий в должности псаломщика при Березовецкой церкви, Новогрудского уезда, запрещенный диакон Федор Новицкий 26 марта определен на праздное псаломщицкое место к Городненской церкви, Пинского уезда" [36].

Выясняется, что Феодор Новицкий весь прошедший год ходил в запрещенных диаконах. А Городня (иногда писали Городна, Городная или Городно), находящаяся недалеко от границы с Волынской губернией, – это своего рода место ссылки. Вот что говорится в "Описании церквей и приходов Минской епархии":

"... 16). Городная.

...Местечко Городная, Пинского уезда, третьего благочиннического округа, расположено между болотами. Расстоянием от губернского города в 300, от уездного, где и ближайшая почтовая станция, в 49 и от Московско-Брестской железной дороги в 130 верстах... К отоплению церковь не приспособлена; в стенах она вообще ветхая... Деревянная ограда кругом церкви совершенно ветхая... Церковного дохода в год поступает от 50 до 60 руб..." [37].

По сравнению с Березовцем церковной земли здесь было очень мало: усадебной и сенокосной всего по две трети десятины, а пахотной – 20 десятин, но, как сказано, "земля худого качества и расположена в 9 кусках черезполосно..."

Таким образом, доходы Феодора Новицкого резко упали. К счастью, его старшие сыновья, Евфимий и Николай, и дочь

Мария к этому времени уже жили вполне самостоятельно. Продолжали учебу Иван и Александр, В 1889/90 учебном году Иван, как лучший ученик II класса Минской Духовной Семинарии (к I разряду был причислен лишь он один), находился на казенном содержании. Александр был младше на два года и учился заметно слабее (постоянно в середине II разряда), в тот год он заканчивал IV класс Минского Духовного училища, состоял на полуепархиальном содержании [38]. Последний сын, Владимир, был еще мал.

Следует заметить, что у запрещенного диакона Феодора Новицкого нашлись заступники. В конце 1890 года в "Минских Епархиальных Ведомостях" появилась большая статья "По поводу устройства Велико-Слободского церковно-приходского училища", в которой имеются целые абзацы, рассказывающие о деятельности Новицких в сельских школах Березовецкого прихода. Сведения эти, разумеется, бесценны! Вообще публикация носит исключительный характер: ни об одной семье в глубинке, ни до этого, ни после, ничего подобного прочесть не довелось.

Из статьи узнаём, что заложенное на пасхальной седмице 1889 года здание училища за лето было полностью отстроено и 2 октября состоялось его освящение. "После Божественной литургии и молебна, совершенных в Велико-Слободской приписной церкви местным приходским священником о.Макарием Виторским в сослужении священника Еремичской церкви Иосифа Рыбцевича и диакона Кореличской церкви Иоанна Жога, крестный ход направился к училищу...". Как видим, Феодор Новицкий не допущен к сослужению, вместо него приглашен диакон из другого прихода. Далее читаем: "...крестьяне угощались около училищного дома, под открытым небом, при тихой погоде и сиянии осеннего солнца. Пением благодарственной молитвы после обеда окончилась трапеза. После этого... ученицы Березовецкого училища под руководством учителя Феодора Новицкого спели несколько церковных песнопений. Пение трогало и умиляло крестьян. Народ искренне радовался и благодарил Всевышнего и всех сочувствующих народному просвещению".

Вслед за этим начинается рассказ, дающий много сведений о жизни ближайших родственников Е.Ф.Карского: "...обязанности учителя школы принял на себя бывший ученик II класса Минской духовной Семинарии Николай Федоров Новицкий, а обучение пению – отец его, диакон Березовецкой церкви Феодор Новицкий,

обучение же женским рукодельным работам – сестра учителя Мария Ф.Новицкая. Резолюцией Его Преосвященства, от 14 ноября, за №3675, Николай Новицкий утвержден исправляющим должность учителя Велико-Слободской школы с тем, чтобы он озаботился сдачею экзамена на звание учителя начального училища... Кроме посещения священника Макария Виторского, 8 раз посетил школу Новогрудский мировой судья Сергей Петрович Борзов и 10 раз – благочинный Иосиф Рыбцевич. Посещения эти радовали учащихся и детей и имели доброе влияние на ход учения". Около двадцати посещений за несколько месяцев – с чего бы это? Видимо, это были пристрастные проверки, попытки найти какие-нибудь упущения. Конфликт, очевидно, принял затяжной характер, но благодаря ему жизнь семьи Новицких получила дополнительное освещение, сквозь столетия стали зримы мелкие подробности жизни. Далее читаем: "Одна беда – нет средств на содержание учащихся. Крестьяне, в надежде, что казна даст жалованье учителям, как и в народных училищах, по приговору назначили 30 руб. в пособие учителю. 11 марта учитель писал к одному из наблюдающих за ходом учения в школе: "...я уже шестой месяц нахожусь в Слободе и принужден жить на свои средства. А крестьяне еще не дали даже тех 30 руб., которые они обещали и которые значатся в приговоре при закладке школы...". Правда, крестьяне вскоре полностью вручили учителю 30 руб. с благодарностью. Но что значат 30 руб. за такие труды трех человек: учителя, его отца и сестры! Успехи по всем предметам прекрасны; рукодельные работы учениц тоже сравнительно очень хороши. Справедливость требует, чтобы труды семейства диакона Новицкого были вознаграждены. Они поставили школу в первый же год ее существования на желанную высоту... К прискорбию, вскоре состав учащихся должен измениться: Н.Новицкий назначен псаломщиком к Свислочской церкви, отец его перемещен в Пинский уезд, а сестра вышла в замужество. Великое и душевное спасибо им за то, что они сделали для школы. Что будет со школою далее? Кто будет в ней учить? – с грустью спрашивают теперь Велико-Слобожане". Статья подписана – Белоруссь [39].

В начале лета 1890 года Феодор Новицкий предпринял поездку в Минск. Смысл ее становится понятен после ознакомления с выпиской из "Журнала заседаний Совета Минского Епархиального Св-Николаевского Братства, от 8 июля 1890 г., за №4".

"...Ст. 7. СЛУШАЛИ: 1) прошение диакона Березовецкой церкви, Новогрудского уезда, Ф.Новицкого о выдаче ему документов его сына Николая Новицкого, состоявшего учителем Велико-Слободской церковноприходской школы, для представления их в Консисторию.

2) Заявление г.Секретаря Совета Братства, что документы: свидетельство об успехах и поведении Н.Новицкого, выданное из Правления Минской Семинарии от 6 июня 1887 г. за №490, и свидетельство о приписке к участку, выданное из Новогрудского уездного по военной повинности присутствия 24-го октября 1888 г. за №2514, выданы просителю под росписку на самом прошении" [40].

Следовательно, Феодор Новицкий хлопотал, устраивая судьбу сына. Благодаря сведению о приписном свидетельстве Николая можно заключить, что тот родился в 1870 году, чуть ли не перед самым переездом семейства в Ятру. Разница в возрасте между ним и Евфимием составляла 10 лет, и жизнь поначалу складывалась совсем не так, как у старшего брата: в Семинарии он был оставлен в I классе на повторный курс, а затем из II-го и вовсе пришлось уйти... За свои попытки учительствовать, как мы видели, он получил смехотворное вознаграждение... Короче, для отца этот двадцатилетний молодой человек был и заботой, и тревогой. В конце концов его все-таки удалось определить на место:

"Псаломщицкое место при Свислочской Успенской церкви Бобруйского уезда 28 мая предоставлено б. ученику 2 класса М.Д.С. Николаю Новицкому" [41].

Если сопоставить даты, то видно, что сын уже получил место от Консистории, а документы его спустя полтора месяца пришлось выцарапывать отцу.

Жизнь в местечке Городня была, безусловно, тяжелой: церковные доходы мизерны, земля скудная, да и мало ее, какие-то клочки, чересполосица. Во все стороны, куда ни глянь, на много верст непролазные болота. Но люди тут жили, судя по всему, неплохо. В приходе числилось 860 душ мужского пола и 880 женского. В "Описании церкви и приходов Минской епархии" говорится: "Все они мещане, из бывшей шляхты, и занимаются преимущественно выделкою глиняной посуды. Религиозность прихожан очень удовлетворительна; к церкви они усердны. Церковные поминовения умерших и служения молебнов бывают часто; крестные ходы также совершаются" [42]. В местечке

имелась церковно-приходская школа. В начале статьи я уже приводил фрагмент из "Отчета о состоянии церковно-приходских школ и школ грамотности Минской епархии" за 1891–92 учебный год, в котором упомянут учитель в Городнянском приходе диакон Новицкий, получивший образование в монастыре. Судя по всему, в монастыре Феодор Новицкий воспитан был так, что мог стоически переносить любые удары судьбы и всяческие лишения. В окруженной болотами Городне Феодор Новицкий провёл более трех лет.

1893 год. "Движение и перемены по епархиальной службе.

Псаломщик Городненской церкви, пинского уезда, Феодор Новицкий, согласно прошению, перемещен к Волмянской церкви, минского уезда, с 19 мая" [43].

Местечко Волма расположено не так уж и далеко от губернского Минска – приблизительно в 42 верстах к западу от него. Местность тут холмистая – поля, перелески. Неподалеку от местечка протекает небольшая речка Зуевка. Казалось бы, райское место! Однако приход оказался трудным.

Вот что написано о нем в "Описании церковей и приходоов Минской епархии":

"В состав прихода входят пятьдесят семь малых селений, так называемых застенков, или хуторов, из коих самый дальний отстоит в 14 верстах. Прихожан числится мужского пола 1086, а женского 1110 душ, все они крестьянского сословия, занимаются только земледелием; в религиозно-нравственном отношении, как новоприсоединившиеся, в большинстве, из католичества в православие и при этом в недавнее время, не вполне еще усвоили себе обязанности, налагаемые православною церковью, и поэтому являются иногда неусердными и невнимательными к храму и требованиям св. веры... Церковного дохода в течении года поступает не более 30 рублей..." [44].

Неудивительно, что церковь и необходимые причту строения находилась тут в печальном виде: "...Вообще по наружному состоянию церковь сия совершенно ветха... Усадьба причта расположена при церкви, из строений имеются дом, амбар, сеновал, конюшня, возовни и три скотских сарая. Все сии строения нуждаются в капитальной и неотлагательной ремонтровке..." [45].

Правда, земельный участок при церкви был неплохой: 36 десятин пахотной земли и 12 сенокосной, да еще 2 десятины усадебной земли и столько же леса. Видимо, здесь Феодор

Новицкий вновь занялся хозяйствованием на земле. Ему было уже за 50, но сил, вероятно, еще хватало на всё. Впрочем, острой необходимости в деньгах, начиная приблизительно с 1894 года, по-видимому, уже не ощущалось. Старший сын, Евфимий, к этому времени защитил магистерскую диссертацию и стал экстраординарным профессором, дочь Мария была замужем, Иван, в 1894 году с отличием окончивший Семинарию, и Николай служили псаломщиками. Учебу продолжали только Александр и Владимир. Александр к V классу Семинарии заметно подтянулся, прочно освоился в I разряде, и потому содержался на полном казенном обеспечении. А Владимир Новицкий в 1894 только поступил в первый класс Минского Духовного училища.

Жизнь текла спокойно вплоть до начала XX века. Затем настало время перемен. В 1902 году Феодор Новицкий уезжает из Волмы.

"Псаломщик Дунайчицкой церкви, Слуцк. у., Стефан Околович и диакон-псаломщик Волмянской церкви, Минс. у., Феодор Новицкий перемещены, согласно прошению, один на место другого – 22-го Августа" [46]..

Видимо, прошение о переводе вызвано главным образом тем, что Феодору Новицкому уже было около 60, и он хотел быть поближе к своему сыну Ивану, к тому времени вот уже семь лет, с июля 1895 года, служившего настоятелем церкви в селе Блячин (иногда пишут Блячина), что всего в 18 верстах от Дунайчиц.

Дунайчицкий приход никак нельзя отнести к простым и доходным. "Прихожан числится мужского пола 623 и женского 640 душ, – все они крестьянского сословия и занимаются исключительно земледелием. Нравственно-религиозное состояние их быта представляет много недостатков к церкви, и совершаемому в ней богослужению особого усердия в них не замечено, от исповеди и Св. Причащения многие уклоняются, не имея при том понятия о приготовлении к сим Таинствам трех дневным говением; даже к обучению детей они относятся очень холодно, считая грамотность бесполезною и убыточною для хозяйства; склонность к пьянству в приходе ощутительна. Крестные ходы по полям и селениям у них не в обычае; поминовение усопших совершают немногие..." [47].

Правда, со времени составления "Описания церквей и приходов Минской епархии" прошло уже более 20 лет, но, думается, положение с тех пор вряд ли существенно улучшилось.

Пожертвований в эту церковь поступало немного, строения причта оказались ветхие. Пахотной церковной земли было 25 десятин, да еще 12 сенокосной, но расположены участки были чересполосно, в 10 местах.

Летом 1903 года Евфимий Феодорович Карский, тогда уже член-корреспондент Академии Наук, во время своей знаменитой экспедиции по границам области расселения белорусов, отклонился от маршрута и посетил Дунайчицы. Теперь понятно, почему это село, лежащее в сердцевине белорусских земель, попало в его "Отчет о поездке в Белоруссию" [48].

Небольшая, но очень волнующая деталь. Евфимий Феодорович через столетие словно бы послал весточку; заезжал к отцу, все в порядке. Неизвестно, была ли жива тогда его мать. Вся семейная переписка, к сожалению, пропала в Варшаве, во время Первой мировой войны, но, возможно, в будущем еще удастся что-нибудь обнаружить в архивах.

4 сентября 1903 года в селе Дунайчицы, совершая поездку для обозрения церковей Игуменского и Слуцкого уездов, побывал Преосвященнейший Михаил, епископ Минский и Туровский [49]. Феодор Новицкий, разумеется, был представлен Его Преосвященству и, видимо, запомнился. Через год в его судьбе произошли любопытные перемены.

1904 год. "Состоящему на псаломщицкой вакансии при Дунайчицкой церкви, Слуцк. у., диакону Феодору Новицкому предоставлено священническое место при Дольской церкви, Пинск. у., – 15 ноября" [50].

"Определенный на священническое место к Дольской церкви, Пинск. у., состоящий на псаломщицком месте при Дунайчицкой церкви, Слуцк. у., диакон Феодор Новицкий рукоположен во священника – 2 ноября" [51].

Такое повышение под конец службы можно объяснить желанием епархиального начальства отметить по заслугам долголетнее служение Феодора Новицкого и обеспечить ему старость. Дело в том, что 3 июня 1902 года был Высочайше утвержден новый "Устав о пенсиях и единовременных пособиях священнослужителям и псаломщикам епархиального ведомства" [52]. Согласно этому уставу (III, § 17, д) диаконам на псаломщицких вакансиях, прослужившим более 35 лет, полагалась пенсия всего в 100 рублей в год. А вот священникам городских и сельских церквей – уже 300 (III, § 17, в). Разница

существенная. Однако очевидно и другое: диакон Феодор Новицкий в свои 60, видимо, имел еще достаточно крепкое здоровье, да и службу знал отлично.

Село Дольск по карте Минской губернии находим в ее юго-западном углу, недалеко от границы с тогдашней Гродненской губернией, на почтовой дороге, идущей из Пинска в Волинскую губернию. Местность низменная, сырая, множество озер и небольших речек, притоков Припяти. Отсюда до уездного Пинска – 53 версты, а до Минска – страшно подумать, 305 верст! Вакансия настоятеля Дольской церкви оставалась в 1904 году свободной с 1 июня – видимо, никто не желал отправляться в такую даль. А вот Феодор Новицкий – поехал. После затерянной в болотах Городни его, похоже, уже ничто не могло напугать или смутить.

В "Описании церквей и приходов Минской епархии" о Дольском приходе сказано: "Прихожан числится мужского пола 357 и женского 391 душа; все они крестьянского сословия и очень религиозны; общественные молитвословия не в обычае между ними; занимаются земледелием... Дохода в церковь поступает до 100 рублей. Причт, кроме штатного жалованья, пользуется церковною землею... Всей земли считается: усадебной, расположенной при церкви, около десятины, пахотной, разбросанной в 24 кусках, 40 десятин, неудобной 4 десятины и сенокосной на 50 возов... Церковного дома для настоятеля нет, а помещается он в бывшем волостном правлении..." [53].

Служба в Дольской церкви у Феодора Новицкого заладилась.
"РАСПОРЯЖЕНИЯ ЕПАРХИАЛЬНОГО НАЧАЛЬСТВА.

Награды. Священник Дольской церкви, Пинск. у., Феодор Новицкий, награжден набедренником – 16-го июня" [54]. "От Минского Епархиального Училищного Совета.

Объявляется благодарность Минского Епархиального Училищного Совета за особо-усердное отношение к церковно-школьному делу:

...2, Заведывающим церковными школами:

...По Пинскому уезду: Священникам церквей:... Дольской - Феодору Новицкому..." [55].

Таким образом выясняется, что в годы первой русской революции о.Феодор в глубинке преспокойно занимался обучением крестьянских детей. Кроме него в школе был еще и штатный учитель – Петр Герман, которому тогда же была также объявлена благодарность.

1907 год. "Уволены, согласно прошениям, по болезни в отставку... заштатный священник Дольской церкви, Пинск. у., Феодор Новицкий – 1 июня" [56].

Однако и это еще далеко не всё. Какое-то временное недомогание у о. Феодора, возможно, и было, но, как следует из обнаруженных далее фактов, запас сил у него оказался просто поразительный.

После роспуска Государственной Думы II созыва и новых выборов от Минской епархии в столицу поехал благочинный 3-го округа Новогрудского уезда, священник Городищенской церкви Стефан Соловьевич. В связи с этим вышло очередное распоряжение епархиального начальства: "...поручено:... временное заведование Городищенским приходом – заштатному священнику Феодору Новицкому" [57].

В такой первоклассной церкви Феодору Новицкому никогда прежде не доводилось служить. Но он и тут нисколько не стусевался. "Награждены: а) скуфьею – заштатный священник Феодор Новицкий – 30 декабря 1907 г." [58].

Удалось обнаружить один крайне важный факт. В обстановке нараставшего в обществе интереса к истории, к славянским древностям, к церковным реликвиям в Минске был создан Церковный Историко-Архивный Комитет. В ведении этого Комитета находился музей "Минская старина", а также древнехранилище (другими словами, запасник музея, где содержалось и изучалось всё, что не вошло в основную экспозицию или еще только к ней готовилось) и библиотека (где хранилось много и старопечатных книг). В "Ведомостях", губернских и епархиальных, регулярно появлялись обращения с просьбой собирать и присылать старинные книги, рукописи, предметы культа. Из отдаленных причтов стали поступать интересные, порой очень ценные, раритеты. Вскоре музеем заинтересовались ученые: в 1909–1910 годах его посетили академики А.А.Шахматов, А.И.Соболевский, а также руководитель фотографического отдела Русского Технического Общества В.И.Срезневский, который сделал снимки наиболее любопытных находок. В свою очередь и люди науки, культуры, видные общественные деятели пожертвовали для музея кое-что из своих частных коллекций. В "Отчете" Комитета за 1909–1910 годы в списке лиц, подаривших старинные книги и рукописи, видим А.Власова, редактора белорусского журнала "Наша Шва", академика А.А.Шахматова, того же В.И.Срезневского, всего 48 человек [59]. В этом перечне также зафикси-

рованы поступления от о.Новицкого за №770 и о.И.Новицкого за №833. Фамилии эти указаны рядом, одна за другой. Перед первой нет инициалов. И.Новицкий – это, несомненно, священники Блячинской церкви Иван Новицкий, брат Евфимия Феодоровича Карского, в Минской Епархии в то время просто не было другого И.Новицкого. Естественно, возникает предположение, что указанный перед ним даритель – это его отец, Феодор Новицкий. Под номерами 770 и 833, если справиться по приложенному списку, значатся "печатные издания на славянском языке". Отсюда можно заключить, что в семье Новицких долгое время хранились старопечатные книги. Не по ним ли учился читать маленький Евфимий? Не отсюда ли его хорошее знание церковнославянского языка? Ведь он настолько уверенно им владел, что уже в 28 лет издал курс грамматики церковнославянского языка для средних учебных заведений, который затем выдержал девятнадцать переизданий! Конечно, желательно было бы установить, какие именно книги поступили от Новицких, сохранились ли они? Поиск в этом направлении будет продолжен.

Как я уже указал в начале этого исследования, первое упоминание о появлении в Лашанской церкви дьячка Феодора Новицкого относится к 1859 году. Было сделано предположение, что именно тогда только что вышедший из монастыря юноша впервые поступил на службу. И это предположение блестяще подтвердилось:

"Указом Святейшего Синода от 20 января 1909 года за №682 дано знать Преосвященному Михаилу, Епископу Минскому и Туровскому, что, согласно ходатайству Его Преосвященства, заштатный священник Феодор Новицкий награжден камилавкой за 50-летнюю службу Церкви Божией" [60].

Основываясь на этом Указе, можно смело утверждать, что служить в Лашанской церкви Феодор начал как раз с января 1859 года. И было ему тогда, видимо, не более 16 лет. Скорей всего, родился он в конце декабря 1842 года или в начале 1843 года. По старому стилю именины Феодора были 27 декабря и 8 февраля.

Однако и после юбилея служение не прекращается.

1910 год. "Перемены по епархиальной службе.

Определены:... заштатный священник Феодор Новицкий к Будчанской церкви, Слуц. у., – 1 марта" [61].

Что подвигло священника Новицкого к дальнейшему служению? Да уж, конечно, не деньги! Он с лихвой наработал на максимальную пенсию. Да и старший сын, к этому времени уже ректор

Варшавского университета, Действительный Статский Советник, в месяц получавший жалованья больше, чем сельский священник за целый год, в случае необходимости, разумеется, помог бы. Несомненно, Феодор Новицкий, воспитанный в монастыре, понимал жизнь как непрерывное, стойкое служение до самого последнего вздоха. Можно сказать, жизнь и служение для него слились.

В "Описании церквей и приходов Минской епархии" нет сведений о церкви в селе Будча (иное написание – Бутча). Село Будча расположено в болотистой, малонаселенной местности, на правом, южном берегу реки Лань, верстах в 40 ниже по течению от Дунайчиц. На север, за рекой, вплоть до села Морецжа – 12 верст непролазных болот, на старой карте лишь пунктиром указаны возможные гати. И до ближайшей деревни Локтыши, в 10 верстах вверх по течению Лани, тоже по прямой, по берегу, не добраться, надо ехать в объезд, через Большие Крутовичи, а это круг более чем в 20 верст.

О жизни Феодора Новицкого в этом глухом углу сведений крайне мало. Упоминания о нем встретятся в "Минских Епархиальных Ведомостях" еще только три раза. Первое – в 1913 году.

"РАСПОРЯЖЕНИЯ ЕПАРХИАЛЬНОГО НАЧАЛЬСТВА.

Избраны в состав церковно-приходских попечительств:... 6) Будчанской – Слуцк. у., председателем священник Феодор Новицкий, а членами пять прихожан из крестьян" [62].

Затем началась Мировая война. А о.Феодор всё служит. Ему было уже за 70.

Летом 1915 года на фронте случилась катастрофа: Германским войскам удалось в нескольких местах прорвать фронт и продвинуться на центральном направлении, из-под Варшавы, более чем на 380 верст. Захвачены были Вильно, Барановичи, Пинск. Фронт остановился и стабилизировался всего в 30 верстах от Будчи. Интересно, что летом 1915 года, в июне-июле, Евфимий Феодорович Карский находился неподалеку: он гостил у брата Ивана, в селе Блячин. Это удалось установить по трем открыткам, адресованным в Блячин из Варшавы, от наборщика "Русского Филологического Вестника" Людовика Станиславовича Нартовского [63].

Вероятно, тем летом Е.Ф.Карский в последний раз виделся с отцом.

Итак, фронт грохотал в 30 верстах от Будчи, а о.Феодор продолжал служить. В 1916 году истек трехлетний срок, на

который избиралось церковно-приходское попечительство. Оно было переизбрано:

"ЕПАРХИАЛЬНЫЕ РАСПОРЯЖЕНИЯ.

Избраны в состав церковно-приходских попечительств... Слуцкого уезда... при Будчанской церкви... председателем священник Феодор Новицкий и членами четыре человека местных крестьян" [64].

Скромный сельский священник, которому уже порядком за 70, продолжает служить в своей церкви в непосредственной близости от фронта, а старшего сына его, Евфимия, тем временем избирают в академики. Но нет, видимо, у о.Феодора даже и мысли оставить свой приход, перебраться в более безопасное место. Там, куда направила его судьба, он готов служить до конца.

В Будчах Федора Новицкого и застаёт 1917 год. После Февральской революции в стране началась сумятица. Ряд номеров "Минских Епархиальных Ведомостей", с №5 по №8 включительно, в Российской Национальной Библиотеке отсутствует. А в последнем сохранившемся, сдвоенном, выпуске опять встречается упоминание о Феодоре Новицком, кстати, и о его сыне, священнике Иване Новицком. Отец и сын Новицкие вместе с еще четырнадцатью священниками, одним протоиереем, двумя диаконами и тринадцатью псаломщиками из церквей, расположенных поблизости от фронта, в основном в полосе вдоль реки Лань, попали в "Ведомость об удержании из жалованья духовенства за апрель сего года". Формулировка какая-то неясная. Приведу интересующий нас фрагмент (для краткости исключив причты других церквей):

"...3) в распоряжение Консистории на пополнение разного рода взысканий с священников церквей:... Блячинской Слуцкого уезда Новицкого, Будчанской Новицкого... по 28 р. 68 к. с каждого... и псаломщиков церквей:... Слуцкого уезда Блячинской Янковского, Будчанской Громыко... по 9 р. 2 к. с каждого..." [65].

Возможно, в марте или апреле 1917 года прошел какой-то съезд священно- и церковнослужителей прифронтовых церквей Слуцкого уезда, на котором были приняты решения, идущие вразрез с установками Минской консистории. Видимо, возник конфликт. Сейчас говорить с полной определенностью, в чем заключалась суть спора, невозможно из-за утраты нескольких номеров "Минских Епархиальных Ведомостей". Характерно, что священни-

ки и псаломщики выступали сплоченно, заодно. В мае 1917 года в Минске состоялся чрезвычайный епархиальный съезд. О нем есть небольшая статья всё в том же сдвоенном (№№9–10), последнем из имеющихся в РНБ выпусков епархиальной газеты. Никакие фамилии не называются. Говорится только: "...Много было взаимного непонимания, много было взаимных упреков, многие вопросы были разрешены торопливо и недостаточно вдумчиво. Но мы более двухсот лет не собирались вместе для решения церковных дел... Что ж удивительного, если мы не умеем работать вместе, если мы друг друга не понимаем, друг другу не доверяем? Это не удивительно, но удивительно и трогательно то, что на этом же съезде бывали моменты, когда все члены съезда проникались и охватывались одним общим чувством, когда все сердца сливались в одном общем высоком и прекрасном настроении, в одном общем святом и чистом порыве любви к церкви, к добру и правде" [66].

Священнику Феодору Новицкому было тогда около 75 лет. Принимал ли он участие в чрезвычайном епархиальном съезде, предстоит еще выяснить. Более вероятно, что от Слуцкого уезда, от приходов, расположенных в прифронтовой полосе, был, среди прочих, делегирован на съезд его сын Иван. Он и раньше принимал участие в различных епархиальных собраниях.

Из другой заметки, "Объединение духовенства Минской Епархии", узнаём: "...в шлях более плодотворного развития пастырской деятельности и охраны чести и достоинства пастырского сана группа священников из числа бывших на епархиальном съезде постановила образовать в Минской Епархии "Союз священнослужителей". Организовавшееся на съезде бюро выработало краткий устав сего союза и приглашает всех священников войти в состав его. Устав этот подписан 29 священниками..." [67].

Пока не установлено, вошел ли Феодор Новицкий в этот "Союз", но поиск продолжается, и, возможно, на эту историю со временем удастся пролить свет.

Как бы то ни было, весной 1917 года священник Феодор Новицкий был еще жив. Когда он скончался – неизвестно. Похоронил его, видимо, сын Иван. В дневнике Евфимия Феодоровича Карского, обнаруженном мной в Петербургском филиале Архива РАН, есть несколько строк о встрече с братом Иваном осенью 1919 года в Минске, в тяжелое время оккупации города поляками,

когда академик с семьей оказался фактически без средств к существованию.

"В Минск приезжал брат Иван, который, узнав о моем бедственном положении, предложил заимообразно 3000 р. царскими, чем я и воспользовался..." [68].

Сумма по тем временам, особенно для сельского священника, огромная. Видимо, тут были все деньги, скопленные самим Иваном, а также наследство от отца. О Феодоре Новицком в дневнике нет ни слова, поэтому и можно сделать заключение, что к этому времени отец Евфимия Феодоровича уже умер.

Источники информации:

1. Петербургский филиал Архива Российской Академии Наук (ПФА РАН), ф. 292, оп. I, ед. хр. 108, л. 2.
2. Литовские Епархиальные Ведомости (ЛЕВ). – 1869. – №23 от 15 декабря. – Раздел III. – Местные известия.
3. Минские Епархиальные Ведомости (МЕВ). – 1897. – №7–8, 1 и 15 апреля. – Часть неофициальная.
4. Полное Собрание Законов Российской Империи. – Собрание второе. – Том V. – 1830. – №3807. – Июля 19. Именной, данный Синоду Указ "О воспрещении Священникам венчать браки, если жених и невеста не достигли еще: первый 18-ти, а последняя 16-ти лет".
5. Белая А.С. Евфимий Федорович Карский (архивные материалы г.Нежин). – Нежин, 2000. – Стр. 4.
6. Борковский В.И. Академик Е.Ф.Карский (1861–1931). – Ярославль, 1945. – Стр. 3.
7. ЦГИА СПб ф. 14, оп 3, ед. хр. 48469 (Дело Императорского С.-Петербургского Университета о студенте Евгении Евфимовиче Карском). Листы 65–74.
8. ЛЕВ. – 1863. – №17 от 15 сентября. – Часть неофициальная.
9. Приложение к "Гродненским Губернским Ведомостям" (ГГВ). – 1864. – №35 от 28 августа. – Часть неофициальная.
10. Приложение к "ГГВ" №40 от 2 октября 1864, часть неофициальная.
11. ЛЕВ. – 1870. – №№19–24, октябрь–декабрь. – Часть официальная.
12. МЕВ. – 1870. – №22 от 30 ноября. – Часть официальная.
13. МЕВ. – 1870. – №23 от 15 декабря. – Часть официальная.
14. МЕВ. – 1887. – №3 от 1 февраля. – Часть официальная.
15. МЕВ. – 1876. – №16 от 30 августа. – Часть официальная.
16. Минские Губернские Ведомости (МГВ). – 1866. – №38 от 17 сентября. – Часть неофициальная.

17. Циркуляр по Виленскому учебному округу. – 1874. – №8.
18. Борковский В.И. Академик Е.Ф.Карский (1861–1931). – Ярославль, 1945. – Стр. 4.
19. МЕВ. – 1875. – №24 от 30 декабря. – Часть официальная.
20. МЕВ. – 1876. – №2 от 30 января. – Часть официальная, "Выписка из журнала Присутствия по делам православного духовенства, Высочайше утвержденного 27 декабря 1875 г."
21. МЕВ. – 1878. – №22 от 30 ноября. – Часть официальная.
22. Там же.
23. МЕВ. – 1879. – №1 от 15 января. – Часть официальная.
24. Описание церквей и приходов Минской епархии. IX. Новогрудский уезд. – Минск, 1879.
25. Карский Е.Ф. Белорусские песни с. Березовца, Новогрудского уезда, Минской губ // РФВ. – 1884. – XII, №3 и 1885. – XIII, №2.
26. Шейн П.В. Материалы для изучения быта и языка русского населения Северо-Западного края. – Том II. – СПб., 1893.
27. Белая А.С. Евфимии Федорович Карский (архивные материалы г.Нежин). – Нежин, 2000. – Стр. 3–4.
28. МЕВ. –1888. – №14 от 15 июля. Часть официальная.
29. МЕВ. –1885. – №4 от 15 февраля. – Часть неофициальная.
30. МЕВ. –1886. – №15 от 1 августа. – Часть неофициальная.
31. МЕВ. –1889. – №17 от 1 сентября. – Часть неофициальная.
32. МЕВ. –1888. – №8 от 15 апреля. – Часть неофициальная.
33. МЕВ. –1889. – №6 от 15 марта. – Часть официальная.
34. МЕВ. –1889. – №3 от 1 февраля. – Часть официальная.
35. МЕВ. –1889. – №7 от 1 апреля. – Часть официальная.
36. МЕВ. –1890. – №8 от 15 апреля. – Часть официальная.
37. Описание церквей и приходов Минской епархии. VI. Пинский уезд. – Минск, 1879.
38. МЕВ. –1889. – №19 от 1 декабря. – Часть официальная.
39. МЕВ. –1890. – №23 от 1 декабря. – Часть неофициальная.
40. МЕВ. –1891. – №6 от 15 марта 1891, часть неофициальная.
41. МЕВ. –1890. – №11 от 1 июня 1890, часть официальная.
42. Описание церквей и приходов Минской епархии. VI. Пинский
43. МЕВ. –1893. – №12 от 15 июня. – Часть официальная.
44. Описание церквей и приходов Минской епархии. I. Минский уезд. – Минск, 1878.
45. Там же.
46. МЕВ. –1902. – №17 от 1 сентября. – Часть официальная.
47. Описание церквей и приходов Минской епархии. III. Слуцкий уезд. – Минск, 1879.
48. Отчет о поездке в Белоруссию в течение летних месяцев 1903 года Е.Ф.Карского, профессора Императорского Варшавского

Университета. Известия Императорского Русского Географического Общества. – 1905. – XLI. – Вып. IV. – С. 705–736.

49. МЭВ. – 1903. – №16 от 15 августа. – Часть официальная. "Маршрут поездки Его Преосвященства, Преосвященнейшего Михаила, Епископа Минского и Туровского, для обозрения церквей Минского, Слуцкого и Игуменского уездов в 1903 году".

50. МЭВ. – 1904. – №23 от 1 декабря. – Часть официальная.

51. МЭВ. – 1904. – №24 от 15 декабря. – Часть официальная.

52. ЛЭВ. – 1902. – №№26–27 от 7 июля. – Часть официальная.

53. Описание церквей и приходов Минской епархии. VI. Пинский уезд. – Минск, 1879.

54. МЭВ. – 1906. – №13 от 1 июля. – Часть официальная.

55. МЭВ. – 1907. – №1 от 1 января. – Часть официальная.

56. МЭВ. – 1907. – №12 от 15 июля. – Часть официальная.

57. МЭВ. – 1907. – №23 от 1 декабря. – Часть официальная.

58. МЭВ. – 1908. – №2 от 15 января 1908, часть официальная.

59. МЭВ. – 1910. – №19 от 1 октября. – Часть неофициальная.

60. МЭВ. – 1909. – №4 от 15 февраля. – Часть официальная.

61. МЭВ. – 1910. – №5 от 1 марта. – Часть официальная.

62. МЭВ. – 1913. – №6 от 15 марта. – Часть официальная.

63. ПФА РАН, ф. 292, оп. 2, ед. хр. 97, листы 1–3.

64. МЭВ. – 1916. – №10 от 20 июля. – Часть официальная.

65. МЭВ. – 1917. – №№9–10 от 1–15 июня. – Часть официальная.

66. МЭВ. – 1917. – №№9–10 от 1–15 июня. – Часть неофициальная.

67. Там же.

68. ПФА РАН, ф. 292, оп. 1, ед. хр. 107.

А.А.Карский

Письмо Володимира Гнатюка

В Петербургском филиале Архива РАН, среди корреспонденции, адресованной Е.Ф.Карскому, имеется письмо, написанное на украинском языке известным ученым В.М.Гнатюком (ГТФА РАН, ф. 292, оп. 2, ед. хр. 34).

Написано оно на листе высококачественной писчей бумаги, в левом верхнем углу которого отпечатан, в бежевых тонах, гравированный портрет Т.Г.Шевченко. Поэт изображен в динамичной позе, с курительной трубкой в руке, лицо живое, энергичное, с большими усами.

Поскольку письмо короткое, приведу его полностью.

Львів, 15. V. 1905.

Высокоповажний Добродію!

Дякую дуже за прислані книжки: вони для мене дають так багато цінних матеріалів, що я дуже з них радий. Надіюсь, що й Ви мої книжки дістали.

І дуже прошу, щоб Ви були ласкаві переказати попередньому редакторові "Филол. Вѣстника", аби прислав на адресу: Наукове Товариство імені Шевченка, Львів, ул. Чарнецького, ч.26 (Ševcenko: Gesellschaft der Wissenschaften, Lemberg, Carneckij-gasse, №26) всі річніки журналу, які має, і виставив окремо за них рахунок, а я діставши його, зараз скажу вислати гроші. Ми хочемо мати "Филол. Вѣстникъ" у бібліотеці, бо він нам не раз буде потрібний.

*З павною повагою
Володимир Гнатюк,
ул. Чарнецького, ч. 26*

Из приведенного текста не совсем ясно, кто первый, когда и какие именно книги послал. Скорей всего, Евфимий Феодорович Карский отправил во Львов недавно выпущенный первый том его капитального труда "Белорусы" (Книга I. Введение в изучение языка и народной словесности. Варшава. 1903. 8°. X + 466 стр. + 2 карты). Эта же книга была в 1904 году издана и в Вильне, она пользовалась большим спросом и, несомненно, могла дать много ценных материалов украинскому этнографу и языковеду. Возможно также, что в посылке были и совсем новые работы Е.Ф.Карского, касающиеся некоторых характерных особенностей украинского, белорусского и русского языков, например, брошюра "К вопросу о разграничении русских наречий" (Москва. 1905. 8°. 8 стр.) или статья "Из русской диалектологии. 1) К вопросу об отвердении (неумягчительности) звуков *е* и *и* в малорусском наречии. 2) Звук *у* вместо *ы* в некоторых белорусских говорах. 3) Звук *к* на месте *х* у белорусов Ковенской губ. 4) Окончание *-т* в 3 лице ед. и мн. ч. вместо *ть – ць*" (Отдельный оттиск из Изборника Киевского. Киев. 1904). Впрочем, это только предположение, которое требует дальнейшего исследования.

Е.Ф.Карский стал редактором-издателем "Русского Филологического Вестника" с начала 1905 года. До этого, в 1904 году, он был ближайшим помощником, заместителем Александра Ивановича Смирнова, второго после основателя журнала, М.А.Колосова,

редактора. Фактически уже со второй половины 1904 года стало известно, что тяжело больной А.И.Смирнов передает все права на издание своему энергичному заместителю. Сообщение об этом было напечатано и в последних номерах журнала за тот год.

Став владельцем научного журнала "Русский Филологический Вестник" (тираж его долгое время не превышал 400 экземпляров), Е.Ф.Карский прежде всего озаботился расширением круга авторов и серьезной постановкой критико-библиографического отдела. Большинство заметок для этого отдела редактор-издатель писал сам.

Интересно, что во Львове, судя по письму В. Енатюка, ничего не знали о произошедших переменах. И даже получив посылку с книгами от Е.Ф.Карского, все еще считали, что он обычный сотрудник редакции. Это можно объяснить только тем, что до 1905 года между "Русским Филологическим Вестником" и "Науковим товариством ім. Шевченка" не было устойчивых контактов, и лишь после того, как во главе журнала оказался Е.Ф.Карский, начался регулярный обмен изданиями. В "Р.Ф.В.", начиная с №3 за 1905 год, стали систематически появляться сведения обо всех новых выпусках "Записок Наукового товариства ім. Шевченка", иногда коротенькие, чисто информационные сообщения, иногда более пространственные заметки, с разбором научных публикаций.

В свою очередь Е.Ф.Карский каждый вновь вышедший номер своего журнала, вплоть до 1914 года, непременно отсылал украинским ученым во Львов, что и нашло отражение в "Перечне подписчиков", опубликованном в юбилейном (издание отметило свое 35-летие) 1913 году, в №4 (тома LXX вып. 2-ой). Здесь на странице IX указано:

В обмен на другие издания "Русс. Фил. Вестник" рассылался в следующие места:

...Львов. "Науково товариство ім. Шевченка"...

ЗМІСТ

ФІЛОЛОГІЯ

Карский А.А. Академик Е.Ф.Карский в Нежине в 1918 году	3
Арват Н.Н. Единство противоположностей как одна из черт поэтики Н.В.Гоголя ("Мёртвые души")	14
Самойленко Г.В. Библиотека Гимназии высших наук кн. Безбородко в Нежине и читательские интересы Н.Гоголя-студента	21
Острянко О. Трансцендентні основи буття в поезіях Емми Андієвської та Емілі Дікінсон.....	33

ІСТОРІЯ

Ростовська О.В. Галицько-Волинська Русь: князівство, королівство чи держава?	46
Кукуруза Ж.Б. Козацьке землеволодіння на Правобережній Україні: особливості становлення в Литовську добу (кінець XIV – початок XVI ст.)	56
Кочергін І.О. Дніпропетровськ. Де шукати точку відліку?	63
Сакало О.Є. Структура селянської сім'ї другої половини XVIII століття: на прикладі села Митченки Пирятинської першої сотні Лубенського полку	75
Скус О.В. Маловідомі сторінки історії уніатської церкви на Уманщині (кінець XVIII – середина XIX ст.)	83
Шевченко Н.О. Київська Русь у історичній схемі М.О.Максимовича (початки Давньоруської державності)	89
Асауленко О. Густинський Свято-Троїцький монастир: тенденції розвитку в XIX столітті	97
Колесник О.В. Становище духовенства Полтавської єпархії у XIX ст.	103

Самойленко О.Г. Історико-філологічне товариство при Ніжинському історико-філологічному інституті князя Безбородька як центр дослідження гуманітарної науки на Північному Лівобережжі наприкінці XIX – на початку XX ст.....	109
Наумов С.О. Становлення українського політичного руху на Північному Лівобережжі: структурна характеристика (90-і рр. XIX ст. – 1904 р.).....	119
Лейберов О.О. Ідеї парламентської демократії в діяльності антигетьманської опозиції та Директорії УНР (1918 – початок 1919 рр.).....	124
Корновенко С.В. Аграрна політика білогвардійських урядів А.Денікіна, П.Врангеля в українському селі (радянська історіографія 1930–1950-х рр.).....	138
Дудка В.І. Феномен ментальності селянства Лівобережної Наддніпрянщини як чинник національно-демократичної революції 1917–1920 рр.	147
Дудка Л.Г. Висвітлення ролі селянства в революційних подіях 1917–1920 років у шкільних підручниках з історії України	153
Власенко В.М. Філія Українського Товариства Ліги Націй у Бухаресті: перші кроки	160
Тригуб О.П. Українська соборно-єпископська церква у релігійному житті Північного Лівобережжя 20–30-х років XX ст.	171
Гончаренко О.М. Окремі проблеми формування кадрового складу місцевих окупаційних адміністрацій та органів поліції Райхскомісаріату "Україна": непрості відповіді та нові інтерпретації (1941–1944 рр.)	180
Кязимова Г.Х. Свідома колаборація чи спроба вижити: стосунки інтелігенції і влади у зоні "Трансністрія" (на матеріалах окупаційної преси).....	188
Михайлуца М.І. Етно-конфесійні аспекти трансністрійського життя (1941–1944 рр.).....	195

Тарасов В.В. Публікаторська робота українських періодичних видань 1989–1991 рр. як перший етап усунення "білих плям" вітчизняної історії	205
---	-----

ТЕОРІЯ ТА ІСТОРІЯ КУЛЬТУРИ. МИСТЕЦТВОЗНАВСТВО

Будзар М.М. Еволюція форм художнього життя у культурному просторі сільської дворянської садиби Лівобережної України ХІХ ст.	213
Дорохина Л.А. "Философское пробуждение" как составная часть отечественной культуры рубежа ХІХ–ХХ вв.....	222
Отрох Н.В. Збиткова популярність Києво-Межигірської фаянсової фабрики.....	228
Тарасенко О.О. Викладацька діяльність П.В.Павлова в університеті Св.Володимира у середині ХІХ ст.	236
Шаповал Л. Наукова спадщина В'ячеслава Липинського в дослідженнях сучасних істориків	249

АРХІВНІ МАТЕРІАЛИ ТА ЗНАХІДКИ

Карский А.А. Обнаруженные сведения об отце академика Евфимия Феодоровича Карского.....	259
Карский А.А. Письмо Володимира Гнатюка	286

Наукове видання

ЛІТЕРАТУРА ТА КУЛЬТУРА ПОЛІССЯ

Регіональна історія та культура в сучасних дослідженнях

Випуск 38

Відповідальний редактор та упорядник
Самойленко Григорій Васильович

Технічний редактор: Лисенко М.М.
Комп'ютерна верстка та макетування: Булах Т.М.
Літературний редактор: Остапенко Л.М.
Коректор: Конівненко А.М.

Підписано до друку 14.11.07	Формат 60x84/16	Папір офсетний
Гарнітура Times	Ум. друк. арк. 13,85	Тираж 100 пр.
Замовлення №		

Видавництво
Ніжинського державного університету
імені Миколи Гоголя
м. Ніжин, вул. Кропив'янського, 2, к. 217.

Свідоцтво про внесення до Державного реєстру
суб'єкта видавничої справи ДК №1804 від 25.05.04 р.
8(04631) 2-22-37
E-mail: vidavn_ndu@mail.ru
